

ISSN : 0378-2891

**ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİLVE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ**

ANTROPOLOJİ

**(PALEOANTROPOLOJİ – FİZİK ANTROPOLOJİ –
SOSYAL ANTROPOLOJİ)**

SAYI 34

ARALIK, 2017

ANKARA – 2017

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜTESİ
ANTROPOLOJİ

ANKARA UNIVERSITY
FACULTY of LETTERS
ANTHROPOLOGY

Fakülte Adına Sahibi / Owner on behalf of the Faculty

Prof. Dr. İhsan ÇİÇEK
Dekan / Dean

**Editör ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü /
Editor and Responsible Editorial Director**

Prof. Dr. Ayla SEVİM EROL

Ankara Üniversitesi Editörler Kurulu / Ankara University Editorial Board

Prof. Dr. Aslı YAZICI YAKIN (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Ayla SEVİM EROL (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Başak KOCA ÖZER (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. İsmail ÖZER (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Mehmet SAĞIR (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Timur GÜLTEKİN (Ankara Üniversitesi / University)
Doç. Dr. Ceren AKSOY SUGIYAMA (Ankara Üniversitesi / University)
Doç. Dr. Halil Çağlar ENNELİ (Ankara Üniversitesi / University)
Doç. Dr. Meryem BULUT (Ankara Üniversitesi / University)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Akile GÜRSOY (Beykent Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Aslı YAZICI YAKIN (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Ayla SEVİM EROL (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Başak KOCA ÖZER (Ankara Üniversitesi / University)
Emekli / Emeritus Prof. Dr. Berna ALPAGUT (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. David R. BEGUN (Toronto Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Emine Feryal TURAN (Ankara Üniversitesi / University)
Emekli / Emeritus Prof. Dr. Erksin GÜLEÇ (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Feza TANSUĞ (Bağımsız Araştırmacı / Independent Researcher)
Prof. Dr. Galip AKIN (Bozok Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Gürol CANTÜRK (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Halil İbrahim AÇAR (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Hüseyin TÜRK (Ardahan Üniversitesi / University)
Prof. Dr. İbrahim TEKDEMİR (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. İsmail ÖZER (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. İsmail Hamit HANCI (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Mehmet SAĞIR (Ankara Üniversitesi / University)
Emekli / Emeritus Prof. Dr. Metin ÖZBEK (Hacettepe Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Muhtar KUTLU (Ankara Üniversitesi / University)
Prof. Dr. Osman Yavuz ATAMAN (ODTÜ / METU)

Danışma Kurulu (devamı) / Advisory Board (continued)

- Prof. Dr. Pınar GÖZLÜK KIRMIZIOĞLU (Cumhuriyet Üniversitesi / *University*)
Prof. Dr. Rabet GÖZİL (Gazi Üniversitesi / *University*)
Emekli / *Emeritus* Prof. Dr. Sabri Kurtuluş KAYALI (Bağımsız Araştırmacı / *Independent Researcher*)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Ankara Üniversitesi / *University*)
Prof. Dr. Sema AKA (Bağımsız Araştırmacı / *Independent Researcher*)
Prof. Dr. Serpil ALTUNTEK (Süleyman Demirel Üniversitesi / *University*)
Prof. Dr. Serpil AYGÜN CENGİZ (Ankara Üniversitesi / *University*)
Prof. Dr. Steve KUHN (Arizona State Üniversitesi / *University*)
Prof. Dr. Tayfun ATAY (Ankara Üniversitesi / *University*)
Prof. Dr. Timur GÜLTEKİN (Ankara Üniversitesi / *University*)
Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL (Hacettepe Üniversitesi / *University*)
Prof. Dr. Yüksel KIRIMLI (İstanbul Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Aslıhan ÖĞÜN BOYACIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Ceren AKSOY SUGIYAMA (Ankara Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Cesur PEHLEVAN (Yüzüncü Yıl Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Çağdaş DEMREN (Cumhuriyet Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Esmâ BULUŞ KIRIKKAYA (Kocaeli Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Evrim GÜNEŞ ALTUNTAŞ (Ankara Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Fatma Arzu DEMİREL (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / *University*)
Doç. Doç. Dr. Halil Çağlar ENNELİ (Ankara Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Handan ÜSTÜNDAĞ (Anadolu Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Melike KAPLAN (Ankara Üniversitesi / *Ankara University*)
Doç. Dr. Meryem BULUT (Ankara Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Mustafa ÇAPAR (Mustafa Kemal Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Ömür Dilek ERDAL (Hacettepe Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Serpil EROĞLU (Hacettepe Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Şeyda Şebnem ÖZKAL (İstanbul Bilim Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Yener BEKTAŞ (Ahi Evran Üniversitesi / *University*)
Doç. Dr. Yeşim DOĞAN (Ankara Üniversitesi / *University*)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet İhsan AYTEK (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / *University*)
Yrd. Doç. Dr. Ayşe YILDIRIM (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / *University*)
Yrd. Doç. Dr. Feyzullah Eray DÖKÜ (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / *University*)
Yrd. Doç. Dr. Hilal YAKUT İPEKOĞLU (Süleyman Demirel Üniversitesi / *University*)
Yrd. Doç. Dr. Kadriye ŞAHİN (Mustafa Kemal Üniversitesi / *University*)
Yrd. Doç. Dr. Mustafa Tolga ÇIRAK (Hitit Üniversitesi / *University*)
Yrd. Doç. Dr. Serdar MAYDA (Ege Üniversitesi / *University*)
Yrd. Doç. Dr. Zeynep Zeren ATAYURT FENGE (Ankara Üniversitesi / *University*)
Dr. Öznur GÜLHAN (Bağımsız Araştırmacı / *Independent Researcher*)

Yayın Kurulu Sekreteryası / Secreterial Board

Arş. Gör. Hakan MUTLU (Ankara Üniversitesi / *University*)

Yazışma Adresi ve Yayın İdare Merkezi /

Correspondance Address and Executive Center for Publication

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi

Antropoloji Bölümü, 06100 Sıhhiye, Ankara / TÜRKİYE

Tel: +90312 310 32 80 / 1152 – 1159

E-posta / E-mail: antropoloji@ankara.edu.tr

Bu dergi yılda iki defa yayımlanan yerel, süreli ve hakemli bir dergidir.
This journal is a local, periodically and fully peer-reviewed journal that is published biannually.

Bu dergi, Sosyal Bilimler Atıf Dizini'nde (SOBIAD) taranmaktadır.
This journal is indexed in Social Sciences Citation Index (SOBIAD).

Antropoloji Dergisi'nde yayımlanan makalelerin ve diğer yazıların tümünün yayın hakkı saklıdır. Bu makale ve yazılar izin alınmadan dijital ya da basılı olarak, tekil ve/veya toplu biçimde çoğaltılamaz. Yazılar ve buradaki görseller herhangi bir ticarî amaçla kullanılamaz.

Yazı ve görseller, bilimsel yayımlarda ancak kaynak gösterilerek ve alıntı yapılarak kullanılabilirler, ancak orijinal görsellerin kullanımları yazarlardan alınacak izne bağlıdır.

Yayımlanan yazıların içeriği ve hukukî sorumluluğu yazarların kendilerine aittir.

The rights of all the articles and other texts published in the Anthropology Journal are reserved. These articles and texts cannot be reproduced digitally or on the paper individually or as a whole without permission. The texts and images cannot be used commercially. They can only be used scientifically with appropriate citation and referencing, however, the original images are subject to permission from their respective authors. The authors are responsible for the contents and the legal liability of their works.

Baskı / Print

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ
ANKARA UNIVERSITY PRESS

İncitaşı Sokak, No: 10

06510 Beşevler, Ankara / TÜRKİYE

Tel: +90 312 213 66 55

E-posta / E-mail: basimevi@ankara.edu.tr

Basım Tarihi / Date of Publication: Aralık / December 2017

Dergi Hakkında

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi (kısaca Antropoloji Dergisi) 1963 yılında, merhum hocalarımızdan Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz KANSU editörlüğünde ülkemizde çıkarılmaya başlanan ilk ve tek hakemli Antropoloji dergisidir.

ISSN: 0378-2891

Dizinleme: Antropoloji Dergisi Sosyal Bilimler Atf Dizini'nde (SOBIAD) taranmaktadır. ULAKBIM TR Dizin'de tarama kriterlerini ve EBSCO Akademik dâhilinde taranma sürecini de tamamlamak üzeredir.

Derginin Amacı

Antropoloji Dergisi, Türkiye'de Antropoloji ve ilgili bilimlere üzerine çalışan akademisyenler, araştırmacılar ve öğrencilerin Türkçe ve İngilizce yayın yapabilmesini sağlamak amacıyla gütmektedir.

Derginin Alanı

Antropoloji Dergisi, Antropoloji ve ilgili tüm bilim dallarından özgün araştırma makalelerini, değerlendirme makalelerini, vaka raporlarını, kitap incelemelerini, bilimsel faaliyet değerlendirmelerini, biyografileri ve gerekli duyuruları kabul etmektedir.

Derginin Kapsamı

Antropoloji Dergisi, Paleoantropoloji, Fizik Antropoloji ve Sosyal/Kültürel Antropoloji ana başlıkları altında çok geniş kapsamda konuları içeren makaleler kabul etmektedir.

- **Paleoantropoloji:** İnsan paleontolojisi, hominin filojenisi, taş alet kültürleri, antik DNA ve paleogenetik çalışmaları, paleontoloji/sistematik paleontoloji, paleodemografi, iskelet biyolojisi, osteoloji, insan iskeletlerindeki epigenetik karakterler, paleodontoloji, Anadolu kültür tarihi...
- **Fizik Antropoloji:** İnsanda büyüme gelişme, ergonomi, spor antropolojisi, gerontoloji, antropometri, vücut kompozisyonu...
- **Sosyal/Kültürel Antropoloji:** Din antropolojisi, siyasal antropoloji, medikal antropoloji, beden antropolojisi, felsefi antropoloji, toplumsal cinsiyet, akrabalık ve sosyal organizasyon, kimlik/etnisite, etnografik çalışmalar...
- **Adli Antropoloji:** Adli antropoloji, yeniden yüzlendirme, adli tafonomi...

Yazarlar, bu konu başlıkları haricinde antropolojiyle ilgili olduğu hâlde listelenmemiş konulara dair çalışmalarını yollamak konusunda da özgürdürler.

Yayın Aralığı

Antropoloji Dergisi, birincisi Haziran'da, ikincisi Aralık'ta olmak üzere, yılda iki sayı olarak yayımlanır. Makale alımları, basımdan bir buçuk ay önce kapanır (Nisan ortası ve Ekim ortası). Belirtilen bu sürelerden sonra gönderilen makaleler, bir sonraki sayı için değerlendirmeye sokulur.

Değerlendirme Süreci

Antropoloji Dergisi'ne yollanan çalışmaların yayımlanıp yayımlanmayacağına, editörlerin belirlediği en az iki kör hakemin değerlendirmelerine göre karar verilir. Hakemlerden biri,

çalışmanın dergide yayımlanmasının uygun olmadığı yönünde bir fikir belirtir, diğeri ise yayımlanabileceğine dair bir değerlendirme yaparsa, çalışma üçüncü bir kör hakeme gönderilir ve o hakemin vereceği cevaba göre son karar belirlenir. Kısacası, bir makalenin dergide yayımlanabilmesi için en az iki hakemden olumlu bir değerlendirme alması gerekmektedir.

Dergi yönetimi, dergiye yollanan her çalışmanın yayımlanacağı garantisini vermemektedir. Bilimsel etiğe aykırı yazılar ve/veya derginin odak ve kapsamına girmeyen çalışmalar, hakemlere gönderilmeden önce editörler tarafından da reddedilebilirler.

Sorumluluk

Antropoloji Dergisi'nde yayımlanan bütün makalelerden yazarı/yazarları sorumludur.

Açık Erişim Politikası

Antropoloji Dergisi, açık erişimli bilimsel bir dergidir. Yayımlanan içeriklerin tamamı, sadece akademik kurum ve kuruluşların erişimine değil, internet erişimi olan herkesin kullanımına açıktır. Açık erişim politikasıyla, yayımlanan makale ve çalışmaların, bilimin ve bilimsel yöntemin geliştirilmesine katkı sağlaması amaçlanmakta, herkesin bilime kolayca ve bir ücret ödmeden ulaşabilmesi hedeflenmektedir.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi
(Antropoloji Dergisi – Ant. Derg.)

ISSN: 0378-2891

<http://antropolojidergisi.ankara.edu.tr>

About the Journal

Ankara University Faculty of Letters Anthropology Journal (briefly Anthropology Journal) is the first and only peer-reviewed anthropology journal in Turkey and it started being published in 1963 under the editorial of late Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu.

ISSN: 0378-2891

Indexing: *Anthropology Journal is currently indexed in Turkish Social Sciences Citation Index (SOBIAD) and in the review progress for being indexed in ULAKBIM TR Dizin and EBSCO Academic.*

The Aim of the Journal

Anthropology Journal aims to provide a Turkish and English platform for academics, researchers and students to publish about Anthropology and all related disciplines in Turkey.

The Structure of the Journal

Anthropology Journal accepts all anthropological research articles, compilation articles, review articles, book reviews, reviews of scientific activities and announcements.

The Scope of the Journal

Anthropology Journal accepts articles within an extensive scope, mainly from Paleoanthropology, Physical Anthropology and Social/Cultural Anthropology.

- **Paleoanthropology:** *Human paleontology, hominin phylogeny, paleolithic cultures, ancient DNA, paleogenetics, paleontology/systematic paleontology, paleodemography, skeletal biology, osteology, epigenetic characters on human skeleton, paleodontology, cultural history of Anatolia*
- **Physical Anthropology:** *Human growth and development, ergonomics, anthropology of sport, gerontology, anthropometry, body composition*
- **Social/Cultural Anthropology:** *Anthropology of religion, political anthropology, medical anthropology, anthropology of body, philosophical anthropology, gender studies, kinship and social organization, identity/ethnicity, ethnographic studies*
- **Forensic Anthropology:** *Forensic anthropology, facial reconstruction, forensic taphonomy etc.*

Authors are also encouraged to send their manuscripts about the key topics that are not listed above.

Publication Range

Anthropology Journal is biannually published, first issue being in June and the second being in December.

The acceptance of manuscripts stops before one and a half month prior to publication (Mid-April and Mid-October).

The manuscripts sent after these dates are considered for the upcoming issue.

Evaluation Process

The reviews of two blind peers that were designated by the editor(s) are needed as to whether a manuscript will be published or not. If one of the reviewers decide that the manuscript is not suitable for publication in the journal and the other decides the opposite, the manuscript will be sent to a third reviewer and the ultimate decision for the publication is then taken. Briefly,

a manuscript has to take at least two positive reviews from the peers to be eligible for publication in the journal.

The journal administration does not guarantee that a sent manuscript will be published. The texts that are unethical or out of the journal's scope might be declined by the editor(s) before being sent to the reviewers.

Open Access Policy

Anthropology Journal is an open access scientific publication. All the published contents are open to not only academic institutions but to everyone who has access to the internet. With open access policy, we aim to contribute to the science and scientific methods by the published research and to help everyone to be able to reach scientific information without a pay-wall.

*Ankara University Faculty of Letters Anthropology Journal
(Antropoloji Journal – Anth. Journ.)*

ISSN: 0378-2891

<http://antropolojidergisi.ankara.edu.tr/en>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

İsmail ÖZER, Mehmet SAĞIR

Prof. Dr. Erksin GÜLEÇ'in Özgeçmişi ve Çalışmaları

Biography and Works of Prof. Dr. Erksin Güleç..... 1

Ahmet İhsan AYTEK

Paleolitik Dönem Anadolu Fosil İnsan Buluntuları

Paleolithic Human Fossils from Anatolia 19

Merve İYRAS APAK, Yeşim DOĞAN

Farklı Koşullarda Bulunan Antik İskelet Örneklerinden Dekontaminasyon Süreci ile İlgili Metodolojik Yaklaşım

A Methodological Approach Related to the Decontamination Process from Ancient Skeletal Samples in Different Conditions..... 31

İzzet ÇIVGIN

Orta Zağros'ta Hareketli Çobanlığın Doğumu: Tepe Tûlâî'den (MÖ. 6200-5900) Tuwah Koşkeh'e (MÖ. 4900-4000)

The Birth and Rise of Mobile Pastoralism in West Central Zagros: From Tepe Tûlâî (6200-5900 BCE) to Tuwah Khoshkeh (4900-4000 BCE)..... 49

Z. Nilüfer NAHYA

Bir Kadın Antropoloğun Hayatı ve Antropolojisi: Maria A. Czaplicka'nın Sibiryası ve Türkler

The Life and Anthropology of a Woman Anthropologist: Siberia and the Turks of Maria A. Czaplicka..... 83

Hakan MUTLU, Alper Yener YAVUZ, Erhan TARHAN

Anadolu: “Ape” Evriminde Bir Kesişim Noktası, Prof. Dr. Ayhan Ersoy’un Anısına bir Sunum (Konuşmacı: Prof. Dr. David R. Begun, 3 Kasım 2017 Cuma, Saat 14.00)

Anatolia: the Crossroads of Ape Evolution, A Presentation in Memory of Prof. Dr. Ayhan Ersoy (Speaker: Prof. Dr. David R. Begun, November 3, 2017 Friday, 2.00 PM)..... 107

Editörden

Saygıdeğer okuyucularımız,

Antropoloji Dergisi uzun süreden beri sayı eksikliği olmadan yayımlanıyor. Bu durum sizleri olduğu kadar bizleri de gönülden sevindiriyor. Her yeni sayımıza gün geçtikçe artan ilgi ve beklenti, bizleri daha çok çalışmaya ve derginin geleceğiyle ilgili yeni ve önemli kararlar almaya yönlendiriyor.

Bu açıdan, dergimizin hem Sosyal Bilimler Atıf Dizini'nde (SOBİAD) taranmaya başlaması, hem de ULAKBİM TR Dizin'de ve EBSCO Akademik Dizin'de taranabilmesi için gerekli kriterleri tamamlamak üzere olması en büyük gelişmelerden sayılabilir. En kısa zamanda bu başvurularımızın olumlu sonuçlanmasını bekliyoruz.

Diğer yeniliğimiz ise Antropoloji Dergisi'nin Açık Dergi Sistemi'yle bütünleşmesi oldu. Böylece dergimize üye olarak, okuyucu sıfatıyla hem çıkan sayılardan haberdar olabilecek, hem de yazar sıfatı ile yollamak istediğiniz makalelerin çok daha basit ve profesyonel şekilde editörlüğümüze ulaşabilmesini sağlamış olacaksınız.

Çağımızın hızlı gelişen teknolojisine Antropoloji dergimizin de uyum sağlaması gerekliliği doğrultusunda, gelecek sayımızdan itibaren yayımlanacak olan tüm sayılarımıza yapılacak olan makale başvuruları, makale değerlendirmeleri ve hakem değerlendirmeleri, Açık Dergi Sistemi üzerinden tamamen elektronik ortamda yapılacaktır. Bu nedenle en başta yazarlarımız olmak üzere danışma kurulumuz, hakemlerimiz ve okuyucularımızın dergimizi daha hızlı ve yakından takip edebilmeleri için Antropoloji dergimize üye olmaları gerekmektedir. Ayrıntılı bilgiye dergimizin yenilenen internet sayfası olan <http://antropolojidergisi.ankara.edu.tr> adresi üzerinden erişebilirsiniz.

Değerli okurlarımız; diğer sayılarımızda olduğu gibi dergimizin bir sayısını, bölümümüzden ayrılan öğretim elemanlarına ithaf etmeyi gelenek haline getirdik. Antropoloji Dergisi'nin bu sayısını da 12 Eylül 2017 tarihinde yaş haddinden emekliye ayrılan öğretim üyesi sayın Prof. Dr.

Erksin Güleç'e ithaf ediyoruz. Dr. Güleç'e antropoloji alanına yapmış olduğu katkılardan dolayı teşekkür ediyor, bundan sonraki yaőamında sağlık ve mutluluklar diliyoruz.

Dergimizin bu sayısında her zaman olduğu gibi antropolojinin farklı alanlarından zengin içerikli makaleler bulunuyor. Bu makaleleri zevkle okumanızı diliyorum, değerli yazarlarımız, hakemlerimiz ve dergi kurullarımızda emeği geçen herkese, yaptıkları tüm katkılarından dolayı teşekkür ediyoruz.

Saygılarımızla,

Prof. Dr. Ayla SEVİM EROL

Editör

PROF. DR. ERKSİN GÜLEÇ'İN ÖZGEÇMİŞİ VE ÇALIŞMALARI

Biography and Works of Prof. Dr. Erksin GÜLEÇ

İsmail ÖZER*, Mehmet SAĞIR¹

Antropoloji Bölümü'nde lisans eğitimine başladığımız 1988 yılı Eylül ayından itibaren tanıdığımız, birlikte çalışma şansına sahip olduğumuz, bilimsel çalışma azmi ve kararlılığını her zaman örnek almaya gayret ettiğimiz hocamız Prof. Dr. Erksin Güleç, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü'nden 2017 yılı Eylül ayı itibariyle emekli olmuştur.

Prof. Dr. Erksin Güleç, 1950 yılında doğmuş, Ankara'da tamamladığı ilk ve orta öğreniminin ardından Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Paleoantropoloji kürsüsünü kazanmıştır. Öğrenciliği sırasında Agency for International Development (AID)'da çalışmıştır. 1972 yılındaki mezuniyetinin ardından 1973 yılında Paleoantropoloji Kürsüsü'nde asistan olarak göreve başlamıştır. Prof. Güleç, aynı kürsüde 1975 yılında yüksek lisansını, 1979 yılında doktorasını tamamlamış, 1984 yılında yardımcı doçent, 1985 yılında doçent ve 1991 yılında da profesör olarak devam ettirdiği akademik çalışmalarını 44 yıl boyunca başarılı bir şekilde gerçekleştirmiştir.

Prof. Dr. Güleç, akademik hayatı boyunca birçok idari görev üstlenmiştir. Bunlar arasında Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'nde 1987-1993 yılları arasında Fizik Antropoloji Anabilim Dalı Başkanlığı, 1993 ve 1998-2003 yılları arasında Paleoantropoloji Anabilim Dalı Başkanlığı, 1993-2003 yılları arasında Fakülte Kurul Üyeliği, 1993-

---

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Paleoantropoloji Anabilim Dalı, 06100 Sıhhiye, ANKARA | iozer@ankara.edu.tr

¹ Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Fizik Antropoloji Anabilim Dalı, 06100 Sıhhiye, ANKARA | msagir@ankara.edu.tr

2002 yılları arasında Fizik ve Paleoantropoloji Bölüm Başkanlığı, 2002-2003 yılları arasında Antropoloji Bölüm Başkanlığı, 2002-2003 yılları arasında Üniversite Senato Temsilciliği, 2003-2006 yılları arasında Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığı, 2009-2011 yılları arasında Ahi-Evran Üniversitesi'nde Rektör Yardımcılığı görevlerini sayabiliriz. Üstlendiği bu idari görevleri sırasında Ankara Üniversitesi'nde Fizik Antropoloji Anabilim Dalı laboratuvarının kurulmasında, Paleoantropoloji Anabilim Dalı laboratuvarının yeniden düzenlenmesinde, Cumhuriyet, Yüzüncü Yıl ve Ahi-Evran Üniversiteleri'nde Antropoloji Bölümleri'nin kurulmasında öncü rol oynamıştır. Görev aldığı Antropoloji Bölümlerinde bugün farklı kadrolarda görev yapmakta olan onlarca akademisyenin yetişmesini sağlayarak ülkemizde Antropoloji biliminin gelişmesine çok büyük katkılar sağlamıştır.

Prof. Dr. Erksin Güleç, idari görevlerinin yanı sıra çeşitli ulusal ve uluslararası birimlerde yönetim görevleri de üstlenmiştir. Bunlar arasında 2004-2006, 2014-2016 yılları arasında konsey üyesi olarak ve 2014 yılından beri de halen sürdürmekte olduğu başkan yardımcılığı ile Avrupa Antropoloji Cemiyeti (EAA)'ndeki görevlerini sayabiliriz. Bu cemiyet tarafından iki yılda bir düzenlenen dünya çapındaki kongrelerden 18.'sini de 2012 yılında başkanlığı altında Ankara Üniversitesi'nde gerçekleştirmiştir. Uluslararası alandaki başarılı faaliyetleri nedeniyle 2016 yılında Hırvat Bilimler Akademisi'ne Şeref Üyesi seçilmiştir. Ayrıca Antropoloji Dergisi'nde uzun yıllardır sürdürmüş olduğu editörlükler, 1996 yılından beri Hacettepe Üniversitesi ile ortaklaşa olarak 6 kez başkanlığı altında gerçekleştirilen Ulusal Biyolojik Antropoloji Sempozyumlarının gelenekselleştirilmesi de alanımıza yapmış olduğu çok önemli katkılardandır.

Prof. Dr. Güleç, akademik yaşantısı boyunca Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından desteklenen birçok kazı ve araştırmanın başkanlığını da üstlenmiştir. 1989-1998 yılları arasında Ankara/Kalecik/Çandır Kazısı çalışmalarını gerçekleştirmiş, 1997 yılından beri de aralıksız olarak Hatay/Samandağ/Üçağızlı Mağarası Kazısı'nı sürdürmektedir. 2002-2008 yılları arasında Sivas/Haliminhani-Hayranlı Kazısı'nın bilimsel danışmanlığını yapmıştır. Prof. Güleç'in yine Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izinleriyle Türkiye'nin değişik illerinde gerçekleştirdiği onlarca yüzey araştırması ve katıldığı birçok arkeolojik kazıda heyet üyelikleri bulunmaktadır. Prof. Dr. Güleç, ayrıca University of California, Berkeley adına Prof. Dr. Tim D. White tarafından Etiyopya'da sürdürülen ve antropoloji alanında dünyanın en önde gelen araştırmalarından biri olan "Middle Awash Projesi"nde de görev alarak ülkemizi onurlandırmaktadır.

Hocamız, 1987-1991 yılları arasında M.Ö. 2. ve 1. Binde Doğu Anadolu Tarihinin Paleoantropolojik Açısından Araştırılması, 1993-1998 yılları arasında Türkiye Omurgalı Fosil Yataklarının Araştırılması, 1997 yılında Uzun Kemik Radyografilerinden Boy Formüllerinin Oluşturulması, 2001 yılında Bakü-Ceyhan Boru Hattı Miyosen-Holosen Dönem Hominoid-Hominid Araştırmaları, 2003-2005 yılları arasında da Anadolu İnsanın Antropometrik Boyutları isimli projeleri gerçekleştirerek antropolojinin farklı alanlarına yönelik önemli bulgular ortaya koymuştur.

Prof. Dr. Erksin Güleç, sadece uluslararası indeksler kapsamındaki çalışmalarına aldığı 500 civarındaki atfı ile bölümümüzün tanıtımına çok önemli katkılar sağlamış ve bugüne kadar yazmış olduğu yüzlerce eseri ile de uzun yıllardır sürdürmüş olduğu çalışmalarını bilim dünyasına duyurma fırsatı bulmuştur.

Bölümümüzden emekli olduğu güne kadar akademik ve eğitim faaliyetlerini aynı heyecan ve azimle sürdüren hocamıza, Antropoloji Bölümü'nün Türkiye'deki gelişimine sağladığı katkılar için ne kadar teşekkür etsek azdır. Kendisinden ders alma fırsatı bulamayan yeni öğrencilerimize Prof. Dr. Erksin Güleç'i bir nebze de olsa tanıtmaya amacıyla derlemeye çalıştığımız bu yazımızı, hocamızın 220 adet basılı eserinden seçilmiş bir kısmının listesini ve çeşitli dönemlerde çekilmiş bir dizi fotoğrafını vererek tamamlamak istiyoruz.

Sevgi ve saygıyla önünde bir kez daha eğildiğimiz hocamıza, sağlık, mutluluk ve asla sonlandırmayacağını bildiğimiz meslek hayatında uzun ömürler diliyoruz.

Prof. Dr. Erksin Güleç'in Seçilmiş Bilimsel Eserleri

- 1- Güleç, E. (1982). "İnsan Ayağının Evrimsel Gelişmesi ve Dik Yürümeye Uyumu", *Antropoloji Dergisi*, 11, 109-122.
- 2- Güleç, E. (1982). "Eski Anadolu Halklarında Ayak Yapısı", *Antropoloji Dergisi*, 11, 123-144.
- 3- Güleç, E. (1983). "Dilin Doğuşu ve Antropoid Maymunların Dil Öğrenme Yeteneği", *Yeni Adam Dergisi*, 935, 26-27.
- 4- Güleç, E. ve Güleç, C. (1985). "Beyin ve Davranış", *Antropoloji Dergisi*, 12, 357-366.
- 5- Güleç, E. (1985). "Homo habilis Konusunda Tartışmalar", *Antropoloji Dergisi*, 12, 367-378.

- 6- Güleç, E. (1985). "Klazomenai iskeletlerinin Antropolojik ve Demografik İncelenmesi", *Kültür Bakanlığı Arkeometri Sonuçları Toplantısı I*, 131-137.
- 7- Güleç, E. (1986). "Van-Dilkaya iskeletlerinin Paleoantropolojik İncelenmesi", *Kültür Bakanlığı Araştırma Sonuçları Toplantısı IV*, 369-380.
- 8- Güleç, E. (1986) "Primat Evrimi Konusunda Yeni Görüşler", *Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Dergisi*, 8, 137-151.
- 9- Güleç, E. (1987). "Topaklı Populasyonunun Demografik ve Paleoantropolojik Analizi", *Kültür Bakanlığı Araştırma Sonuçları Toplantısı V(II)*, 347-357.
- 10- Schultz, M. ve Güleç, E. (1988). "Die Bedeutung Entzündlicher Schadelkrankungen für die Kindersterblichkeit in der Vor-und Frühgeschichte, Darstellung an einem Schadel aus dem Friedhof von Dilkaya/Van", *Kültür Bakanlığı Arkeometri Sonuçları Toplantısı IV*, 107-109.
- 11- Güleç, E. (1988). "Van / Dilkaya'da İki Beyin Ameliyatı Vak'ası", *Kültür Bakanlığı Arkeometri Sonuçları Toplantısı IV*, 153-161.
- 12- Güleç, E. (1989). "Klazomenai İskeletlerinin Paleoantropolojik Açısından Değerlendirilmesi", *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*, 53(207-208), 565-582.
- 13- Güleç, E. (1989). "Panaztepe İskeletlerinin Paleodemografik ve Paleopatolojik İncelenmesi", *Kültür Bakanlığı Türk Arkeoloji Dergisi*, 28, 73-95.
- 14- Güleç, E. (1989). "Paleoanthropological structure of Van / Dilkaya dwellers: B.C. First Millenium-A.D. First Millenium", *Humanbiologia Budapestinensis*, 19, 47-52.
- 15- Güleç, E. (1990). "Çandır Miyosen Dönemi Faunasının Anadolu Paleoantropolojisi Açısından Önemi", *Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1989 Yıllığı*, 3-7.
- 16- Güleç, E. (1991). "1989 Yılı Çandır Kazısı", *Kültür Bakanlığı Kazı Sonuçları Toplantısı XII(I)*, 113-126.
- 17- Güleç, E., Duyar, İ. (1992) "Fiziksel Yapının Bir Göstergesi Olarak Boyun Çevresi: Yükseköğrenim Gençliği Üzerinde Antropometrik Bir Araştırma", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 35(2), 131-138.

- 18- Güleç, E. ve Saraç, G. (1993). *Türkiye Omurgalı Fosil Yataklarının Araştırılması Projesi*. MTA Yayınları.
- 19- Güleç, E. ve İşcan, M. Y. (1994). "Forensic anthropology in Turkey", *Forensic Science International*, 66, 61-68.
- 20- Aslan, P., Karaağaoğlu, N., Duyar, İ. ve Güleç, E. (1994). "Yüksek Öğrenim Gençlerinin Beslenme Alışkanlıklarının Puanlandırma Yöntemi İle Değerlendirilmesi", *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 22(2), 195-208.
- 21- Güleç, E. (1994). "Akdeniz Bölgesinde Bulunan Üç Fosil Kafatası", *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*, 58(223), 531-552.
- 22- Güleç, E. (1994). "Hatay Üçağızlı Mağara'da Bulunan Üst Paleolitik (Aurignacien) Döneme Ait Küçük Azı Dişi", *HUMANA Bozkurt Güvenç'e Armağan*, N. S. Altuntek, S. Aydın, I. H. Demirdöven (Eds.), Kültür Bakanlığı Yayınları, 305-317.
- 23- Güleç, E. (1995). "Midas'ın Eşek Kulakları", *Focus Dergisi Mart 1995(3)*, 72-77.
- 24- Güleç, E. (1995). "Ardipithecus ramidus", *Focus Dergisi Eylül 1995(9)*, 84-89.
- 25- Denis, G., Güleç, E. ve Saraç, G. (1995). "Middle Miocene Ruminants from İnönü, Central Turkey", *N. Jb. Geol. Palaont. Mh., H. 8*, 462-474.
- 26- Gümüşburun, E., Adıgüzel, E., Erdil, H., Özkan, Y. ve Güleç, E. (1996) "A Study of the Nutrient Foramina in the Shaft of the Fibula", *Okajimas Folia Anat. Jpn.*, 73(2-3), 125-128.
- 27- Güleç, E. (1996). "An Upper Paleolithic Tooth from the Hatay Province of Turkey", *Archaeometry, TÜBİTAK Yayınları*, 94, 629-633.
- 28- Geraads, D., Güleç, E. (1997). Relationships of *Barbourofelis Piveteaui* (Ozansoy, 1965) a Late Miocene Nimravid (Carnivora, Mammalia) from Central Turkey. *Journal of Vertebrate Paleontology* 17(2), 370-375.
- 29- Louchart, A., Mourer-Chauvire, C., Güleç, E., Howell, F.C. ve White, T. (1998). "L'avifaune de Dursunlu, Turquie, Pleistocene inferieur: Climat, environnement et biogeographie (The avifauna of Dursunlu, Turkey, Lower Pleistocene: climate, environment and biogeography)", *Paleontologie, C.R. Acad. Sci. Paris, Sciences de la terre et des planets*, 327, 341-346.

- 30- Begun, D. ve Güleç, E. (1998). "Restoration of the Type and Palate of Ankarapithecus meteai: Taxonomic and Phylogenetic Implications", *American Journal of Physical Anthropology*, 105(3), 279-314.
- 31- Güleç, E. (1998) "Enver Yaşar Bostancı: Yaşam Öyküsü ve Eserleri", *Antropoloji Dergisi*, 13, 1-7.
- 32- Güleç, E. ve Duyar, İ. (1998). "Panaztepe M.Ö. İkinci Bin ve Roma Dönemi İskeletlerinin Antropolojik Analizi (1985-1990)", *Antropoloji Dergisi*, 13, 179-206.
- 33- Güleç, E., Kuhn, S., Sevim, A. ve Pehlevan, C. (1998). "1996 Yılı Antalya-Antakya Yüzey Araştırması", *T.C. Kültür Bakanlığı Araştırma Sonuçları Toplantısı XV(II)*, 247-254.
- 34- Güleç, E. (1999) "New findings on the first Inhabitants of Anatolia from the Dursunlu Site: a Preliminary Appraisal", *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu Habitat II (3-14 Haziran 1996)*, Ege Yayınları, İstanbul, 211-216.
- 35- Geraads, D. ve Güleç, E. (1999). "Üst Miyosen Kızılcıhamam Kavakdere (Orta Anadolu) İstifinde Bulunmuş Olan Bir Bramatherium Kafatasının (Giraffidae, Mammalia) Biyocoğrafik ve Filogenetik Açından İrdelenmesi", *MTA Dergisi*, 121, 217-223.
- 36- Kuhn, S.L., Güleç, E. ve Kılınç, F. (1999). Exploratory Excavations at Üçağızlı Cave, Hatay Province (1997). *Kültür Bakanlığı Kazı Sonuçları Toplantısı XX(I)*, 63-75.
- 37- Güleç, E., Howell, F.C. ve White, T. (1999). "Dursunlu – A new Lower Pleistocene faunal and artifact-bearing locality in southern Anatolia", H. Ullrich (Ed.), *Hominid Evolution: Lifestyles and Survival Strategies*, Edition Archaea: Gelsenkirchen/Schwelm, 349-364.
- 38- Kuhn, S.L., Stiner, M.C. ve Güleç, E. (1999). "Initial Upper Palaeolithic in south-central Turkey and its regional context: a preliminary report", *Antiquity*, 73(281), 505-517.
- 39- Geraads, D. ve Güleç, E. (1999). "On some spiral-horned antelopes (Mammalia: Artiodactyla: Bovidae) from the Late Miocene of Turkey, with remarks on their distribution", *Palaontologische Zeitschrift*, 73(3/4), 403-409.
- 40- Güleç, E., Dinçer, H. ve Kuhn, S. L. (2000). "1998 Yılı Üçağızlı Mağarası Kazısı ve Çevre Araştırmaları", *Kültür Bakanlığı Kazı Sonuçları Toplantısı XXI(I)*, 37-40.

- 41- Güleç, E. (2000). "1998 Yılı Çandır Kazısı", *Kültür Bakanlığı Kazı Sonuçları Toplantısı XXI(I)*, 11-13.
- 42- Özer, İ. ve Güleç, E. (2000). "Eski Anadolu Toplumlarının Kladistik Analizi: Dilkaya Toplumu", *Kültür Bakanlığı Kazı Sonuçları Toplantısı XV*, 93-99.
- 43- Güleç, E. ve Açikkol, A. (2001). "Küçükhöyük İskelet Serisinde Bir Trepensasyon Vakası", *Kültür Bakanlığı Kazı Sonuçları Toplantısı XVI*, 71-78.
- 44- Kuhn, S., Stiner, M., Reese, D.S. ve Güleç, E. (2001). "Ornaments of the Earliest Upper Paleolithic: New insights from the Levant", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 98(13), 7641-7646.
- 45- Geraads, D., Güleç, E. ve Kaya, T. (2002). "Sinotragus (Bovidae, Mammalia) from Turkey and the Late Miocene Middle Asiatic Province", *N. Jb. Geol. Palaont. Mh.*, 8, 477-489.
- 46- Güleç, E., Kuhn, S. ve Stiner, M. (2002). "The Early Upper Palaeolithic of Üçağızlı Cave, Turkey", *Antiquity*, 76, 615-616.
- 47- Özer, İ., Sağır, M. ve Güleç, E. (2002). "Yakın (Miyosen-Şimdiye Kadar) Jeolojik Dönemlerin Ekolojik Yorumu ve Fosilleri", *Genel Zoocoğrafya ve Türkiye Zoocoğrafyası: Hayvan Coğrafyası*, A Demirsoy (Ed.), Meteksan A.Ş., Beşinci Baskı, Ankara, 401-421.
- 48- Güleç, E. (2002) "Adli Antropoloji", *Adli Tıp ve Adli Bilimler*, H. Hancı (Ed.), Seçkin Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş., Ankara.
- 49- Güleç, E. (2003). "Historical Background and Current Research at Çandır Hominoid Site", *Geology and Vertebrate Paleontology of the Middle Miocene Hominoid Locality Çandır (Central Anatolia, Turkey)*, E. Güleç, D. Begun, D. Geraads (Ed.), *Courier Forschungs Institut Senckenberg Band 240*, Frankfurt, 1-8.
- 50- Güleç, E. ve Begun, D. (2003). "Functional morphology and affinities of the hominoid mandible from Çandır", *Geology and Vertebrate Paleontology of the Middle Miocene Hominoid Locality Çandır (Central Anatolia, Turkey)*, E. Güleç, D. Begun, D. Geraads (Ed.), *Courier Forschungs Institut Senckenberg Band 240*, Frankfurt, 89-111.
- 51- Güleç, E. ve Geraads, D. (2003) "Anchitherium from the middle Miocene hominoid locality of Çandır (Turkey)", *Geology and Vertebrate Paleontology of the Middle Miocene Hominoid Locality Çandır (Central Anatolia, Turkey)*, E. Güleç, D. Begun, D. Geraads (Ed.), *Courier Forschungs Institut Senckenberg Band 240*, Frankfurt, 211-215.

- 52- Geraads, D. ve Güleç, E. (2003). "Proboscidea from the middle Miocene hominoid site of Çandır (Turkey)", *Geology and Vertebrate Paleontology of the Middle Miocene Hominoid Locality Çandır (Central Anatolia, Turkey)*, E. Güleç, D. Begun, D. Geraads (Ed.), *Courier Forschungs Institut Senckenberg Band 240*, Frankfurt, 235-239.
- 53- Geraads, D., Begun, D. ve Güleç, E. (2003). "The Middle Miocene hominoid site of Çandır, Turkey: General paleoecological conclusions from the mammalian fauna", *Geology and Vertebrate Paleontology of the Middle Miocene Hominoid Locality Çandır (Central Anatolia, Turkey)*, E. Güleç, D. Begun, D. Geraads (Ed.), *Courier Forschungs Institut Senckenberg Band 240*, Frankfurt, 241-250.
- 54- Begun, D., Geraads, D. ve Güleç, E. (2003). "The Çandır hominoid locality: Implications for the timing and pattern of hominoid dispersal events", *Geology and Vertebrate Paleontology of the Middle Miocene Hominoid Locality Çandır (Central Anatolia, Turkey)*, E. Güleç, D. Begun, D. Geraads (Ed.), *Courier Forschungs Institut Senckenberg Band 240*, Frankfurt, 251-264.
- 55- Kuhn, S.L., Stiner, M.C., Kerry, K.W. ve Güleç, E. (2003). "The Early Upper Paleolithic at Üçağızlı Cave (Hatay, Turkey): Some Preliminary Results", *More Than Meets The Eye, Studies on Upper Palaeolithic Diversity in the Near East*, A. N. Goring-Morris ve A. Belfer-Cohen (Ed.), Oxbow Books, 106-117.
- 56- Begun, D., Güleç, E. ve Geraads, D. (2003). "Dispersal patterns of Eurasian hominoids: Implications from Turkey", *Distribution and Migration of Tertiary Mammals in Eurasia, A Volume in Honour of Hans de Bruijn*, J. W. F. Reumer ve W. Wessels (Ed.), *DEINSEA 10*, 23-39.
- 57- Güleç, E., Howell, F. C., White, T. ve Karabıyıkoglu, M. (2003) "Anadolu'da İlk İnsan İzleri: Dursunlu", *Antropoloji Dergisi*, 15, 79-90.
- 58- Törnük, M., Güleç, E., Sağır, M., Özer, İ. ve Pehlevan, C. (2004). "2002 Yılı Sivas / Hayranlı – Haliminhanı Kazısı", *Kültür Bakanlığı Kazı Sonuçları Toplantısı 25(II)*, 289-292.
- 59- Güleç, E., Açikkol, A. ve Pehlevan, C. (2004). "Eski Anadolu İnsanlarında Ağız ve Diş Sağlığı", *Antropoloji Dergisi*, 16, 33-51.
- 60- Howell, F. C., White, T. D., Begun, D. R., Chaimanee, Y., de Lumley, M. A., Gingerich, P. D., Groves, C., Gulec, E., Haile-Selassie, Y.,

- Hlusko, L., Jaeger, J.J., Kelley, L., Kohler, M., Liu, W., Lordkipanidze, D., Lovejoy, C.O., Martin, L. B., McCrossin, M. L., Moggi-Cecchi, J., Moya-Sola, S., Rook, L., Smith, P., Suwa, G., Teaford, M., Tobias, P. V., Walker, A., Walker, P. ve Ward, S. (2004). "Geological issues in the Djourab", *South African Journal of Science*, 100(9-10), 446.
- 61- Güleç, E. ve Açıkkol, A. (2006). "Paleolitik Beslenme", *Hayat Erkanal'a Armağan, Kültürlerin Yansıması*, Homer Kitabevi, İstanbul, 389-397.
- 62- Gültekin, T., Hauspie, R., Susanne, C. ve Güleç, E. (2006). "Growth of children living in the outskirts of Ankara: Impact of low socio-economic status", *Annals of Human Biology*, 33(1), 43-54.
- 63- Özer, İ., Katayama, K., Sağır, M. ve Güleç, E. (2006). "Sex determination using the scapula in Medieval skeletons from East Anatolia", *Collegium Antropologicum*, 30(2), 415-419.
- 64- Özer, B. K., Güleç, E., Gültekin, T., Akin, G., Gungor, K. ve Brooks, S. L. (2006). "Implications of Dental Caries in Anatolia: From Hunting-Gathering to the Present", *Human Evolution*, 21(3-4), 215-222.
- 65- Güleç, E., Gültekin, T., Özer, İ., Sağır, M. ve Özer, B. K. (2007) "A brief overview of bio-anthropological analysis of human skeletal remains from Anatolia: Early Neolithic to Ottoman Empire", *Human Evolution*, 22(3-4), 211-229.
- 66- Güleç, E., Sevim, A., Pehlevan, C. ve Kaya, F. (2007). "A new great ape from the late Miocene of Turkey", *Anthropological Science*, 115(2), 153-158.
- 67- Güleç, E., Gültekin, T., Özer, İ. Ve Sağır, M. (2008). "Geçmişten Günümüze Anadolu: Eski Anadolu Toplumlarının Antropolojik Açından İncelenmesi", *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler*, Ankara, 1-39.
- 68- Özer, B. K., Gültekin, T., Özer, İ., Sağır, M. ve Güleç, E. (2008). "Longevity in Ancient Anatolian and Turkish Populations from Neolithic to Present", *Ageing Related Problems in Past and Present Populations (EAA Biennial Book) Vol 5*, 45-58.
- 69- Bibi, F. ve Güleç, E. (2008). "Bovidae (Mammalia: Artiodactyla) from the Late Miocene of Sivas, Turkey" *Journal of Vertebrate Paleontology*, 28(2), 501-519.
- 70- Gültekin, T., Özer, İ., Sağır, M., Baykara, İ., Yılmaz, H., Güleç, E. ve Korkusuz, F. (2008). "Bone Mineral Density of Ancient Anatolian

Populations”, *Joint Diseases and Related Surgery (Eklem Hastalıkları ve Cerrahisi)*, 19(3), 133-139.

- 71- Güleç, E. (2008). “Üçağızlı Mağarası Kazısı”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına “Türkiye Arkeolojisi”*, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ana Yayın No: 128*, 258-259.
- 72- Kuhn, S. L., Stiner, M. C., Güleç, E., Özer, İ., Yılmaz, H., Baykara, İ., Açıkkol, A., Goldberg, P., Molina, K. M., Ünay, E. ve Alpaslan, F. S. (2009). “The early Upper Paleolithic occupations at Üçağızlı Cave (Hatay, Turkey)”, *Journal of Human Evolution*, 56, 87-113.
- 73- Aksu, M., Akarsu, B., Sağır, M., Özer, B. K., Gültekin, T., Özer, İ., Çiğer, S. ve Güleç, E. (2009). “Dilkaya Toplumunda Yüz İskelet Yapısının Sefalometrik Analiz Yöntemi İle Değerlendirilmesi”, *Kültür ve Turizm Bakanlığı Arkeometri Sonuçları Toplantısı 24*, 49-64.
- 74- Güleç, E., White, T., Kuhn, S., Özer, İ., Sağır, M., Yılmaz, H. ve Howell, F. C. (2009). “The Lower Pleistocene lithic assemblage from Dursunlu (Konya), Central Anatolia, Turkey”, *Antiquity*, 83(319), 11-22.
- 75- Güleç, E. ve Özer, İ. (2009). “Dilkaya Ortaçağ İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi”, *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, H. Sağlamtimur (Ed.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- 76- Gültekin, T., Özer, B. K., Akın, G., Bektaş, Y., Sağır, M., Güleç, E. (2009). “Prevalence of overweight and obesity in Turkish adults”, *Anthropologischer Anzeiger*, 67(2), 205-212.
- 77- Açıkkol, A., Günay, I., Akpolat, E. ve Güleç, E. (2009). “A middle bronze age case of trephination from central Anatolia, Turkey”, *Bull. Int. Assoc. Paleodont.*, 3(2): 28-39.
- 78- Özer, İ., Gültekin, T., Özer, B. K., Sağır, M. ve Güleç, E. (2010). “Nutrition and food consumption in Anatolia”, *Nutrition Factors in Past and Present Populations (EAA Biennial Book)*, Vol 6, 39-56.
- 79- Güleç, E., Gültekin, T., Özer, İ., Sağır, M. ve Özer, B. K. (2010). “Una breve panoramica dell'analisi bio-antropologica su resti scheletrici di provenienza anatolica: dal Neolitico Superiore all'Impero Ottomano”, *Dal Bronzo Al Ferro: Sula Possible Origine Anatolica Delgi Etruschi*, M. Annese ve B. Chiarelli (Ed.), Vol 10, 119-138.

- 80- Dogan Alakoc, Y., Gokcumen, O., Tug, A., Gultekin, T., Gulec, E. ve Schurr, T. G. (2010). "Y-chromosome and autosomal STR diversity in four proximate settlements in Central Anatolia", *Forensic Science International: Genetics*, 4(5), e135-e137.
- 81- Baykara, İ., Yılmaz, H., Gültekin, T. ve Güleç, E. (2010). "Squatting Facet: A case study Dilkaya and Van-Kalesi Populations in Eastern Turkey", *Collegium Antropologicum*, 34(4), 1257-1262.
- 82- Gokcumen, O., Gultekin, T., Dogan Alakoc, Y., Tug, A., Gulec, E. ve Schurr T. G. (2011). "Biological Ancestries, Kinship Connections and Projected Identities in Four Central Anatolian Settlements", *American Anthropologist*, 113(1), 116-131.
- 83- Güleç, E. (2011). "Hatay'ın Paleolitik Kültürleri ve Yerleşim Alanları", *Hatay Kültür Envanteri, Cilt II (İlçeler)*, Sistem Ofset, Ankara, 13-16.
- 84- Güleç, E., Özer, İ., Baykara, İ., Şahin, S. ve Baykal, G. (2012). "2010 Yılı Muğla, Denizli ve Hatay İlleri Yüzey Araştırması", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma Sonuçları Toplantısı 29(III)*, 171-182.
- 85- Güleç, E. (2012). "İnsan Evrimi ve Anadolu", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 75. Kuruluş Yıldönümü Anı Kitabı, Biyolojik Antropoloji*, E. Güleç vd. (Ed.), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1-24.
- 86- Baykara, İ. ve Güleç, E. (2012). "Anadolu Orta Paleolitik Dönem Taş Alet Kültürleri", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 75. Kuruluş Yıldönümü Anı Kitabı, Biyolojik Antropoloji*, E. Güleç vd. (Ed.), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 47-69.
- 87- Sağır, M., Özer, İ., Satar, Z. ve Güleç, E. (2012). "Börükçü ve Lagina Geometrik-Roma Dönemi İnsanları", *Stratonikeia'dan Lagina'ya, Ahmet Adil Tırpan Armağanı*, B. Söğüt (Ed.), Ege Yayınları, İstanbul, 535-541.
- 88- Güleç, E., Özer, İ., Sağır, M., Baykara, İ. ve Şahin, S. (2012). "2011 Yılı Gaziantep ve Hatay İlleri Yüzey Araştırması", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma Sonuçları Toplantısı 20(II)*, 257-266.
- 89- Sağır, M., Özer, İ., Satar, Z. ve Güleç, E. (2012). "Stratonikeia İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Arkeometri Sonuçları Toplantısı 28*, 59-68.
- 90- Van der Made, J., Güleç, E. S. ve Erkman, A. C. (2013). "Microstonyx (Suidae, Artiodactyla) from the Upper Miocene of Hayranlı-Haliminhani, Turkey", *Turkish Journal of Zoology*, 37(1), 106-122.

- 91- Stiner, M. C., Kuhn, S. L. ve Güleç, E. (2013). "Early Upper Paleolithic shell beads at Üçağızlı Cave I (Turkey)", *Journal of Human Evolution*, 64, 380-398.
- 92- Güleç, E. (2013). "Denisova buluntusu", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 226, 15.
- 93- Baykara, İ. ve Güleç, E. (2014). "Üçağızlı Mağarası Öncül Üst Paleolitik Dönem taş alet kültürü", *A. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 42-58.
- 94- Güleç, E., Özer, İ., Özer, B. K., Sağır, M. ve Gültekin, T. (2014). "Geçmişten Günümüze Anadolu'da Beslenme", *Armağan Erkanal'a Armağan Anadolu Kültürlerine Bir Bakış*, N. Çınardalı vd. (Ed.), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 327-342.
- 95- Güleç, E., Sağır, M., Özer, İ., Şahin, S. ve Baykara, İ. (2014). "2012 Yılı Konya ve Hatay İlleri Yüzeysel Araştırması", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma Sonuçları Toplantısı-31(I)*, 90-98.
- 96- Özer, İ., Sağır, M., Şahin, S., Baykara, İ. ve Güleç, E. (2014). "2012 Yılı Muğla ve Çanakkale İlleri Yüzeysel Araştırması", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma Sonuçları Toplantısı-31(I)*, 297-303.
- 97- Özer, B. K., Özer, İ., Sağır, M., Güleç, E. (2014). "Sex determination using the tibia in an ancient Anatolian population", *Mediterranean Archaeology & Archaeometry*, 14(2), 329-336.
- 98- Güleç, E., Özer, İ., Sağır, M., Baykara, İ., Şahin, S., Erkman, A. C. ve Yıldırım, A. A. (2014). "İlk modern insanlar Anadolu'da: Üçağızlı Mağarası", *Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu (21-24 Mayıs 2013, Antakya)*, Antakya, 17-27.
- 99- Güleç, E., Özer, İ., Sağır, M., Baykara, İ., Şahin, S., Erkman, A. C. ve Yıldırım, A.A. (2014) "Hatay İli'nin Paleolitik Kültürleri", *Hatay Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları*, A. Özfırat ve Ç. Uygun (Ed.), Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, Antakya, 29-42.
- 100- Güleç, E., Özer, İ., Sağır, M., Baykara, İ., Şahin, S., Erkman, A. C. ve Yıldırım, A.A. (2014). "Anadolu'da ilk modernler: Üçağızlı Mağarası insanları", *Hatay Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları*, A. Özfırat ve Ç. Uygun (Ed.), Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, Antakya, 21-28.
- 101- Özer, B. K., Özer, İ., Sağır, M. ve Güleç, E. (2014). "Anadolu Ortaçağında Sağlık Sorunları", *In Memoriam Filiz Öktem*, Ç. Aşkit vd. (Ed.), *A.Ü. Yayınları*, Ankara, 147-154.

- 102- Güleç, E., Özer, İ., Sağır, M., Yıldırım, A.A., Baykara, İ. ve Şahin, S. (2015). "2013 Yılı Üçağızlı Mağarası Kazısı", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kazı Sonuçları Toplantısı* 36(II), 313-324.
- 103- Şahin, S., Özbulut, Z., Özer, İ., Sağır, M. ve Güleç, E. (2015). "Pınarkent Roma Dönemi İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi", *A.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 57-70.
- 104- Güleç, E. ve Baykara, İ. (2015). "Üçağızlı Mağarası Üst Paleolitik Dönem Ahmariyen Taş Alet Kültürü", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(1), 149-170.
- 105- Özkurt, Ş. Ö., Güleç, E. ve Erkman, A. C. (2015). "Carnivores from the Late Miocene locality of Hayranlı (Hayranlı, Sivas, Turkey)", *Turkish Journal of Zoology*, 39(5), 842-867.
- 106- Baykara, İ., Mentzer, S. M., Stiner, M. C., Asmerom, Y., Güleç, E. S. ve Kuhn, S. L. (2015). "The Middle Paleolithic occupations of Üçağızlı II Cave (Hatay, Turkey): Geoarchaeological and archaeological perspectives", *Journal of Archaeological Science: Reports*, 4: 409-426.
- 107- Sağır, M., Özer, İ., Satar, Z. Ve Güleç, E. (2015). "Stratonikeia İnsanları", *Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, B. Söğüt (Ed.), Ege Yayınları, 249-256.
- 108- Sağır, M., Özer, B. K., Özer, İ. ve Güleç, E. (2016). "Neolitikten günümüze eski Anadolu toplumlarında yaşam uzunluğu", *Türkiye Dördüncü Nüfusbilim Konferansı, Tebliğ Metinleri Kitabı (5-6 Kasım 2015)*, Ankara, 285-295.
- 109- Güleç, E., Özer, İ., Sağır, M., Baykara, İ. ve Şahin, S. (2017) "2015 Yılı Üçağızlı Mağarası Kazısı", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kazı Sonuçları Toplantısı* 38(II), 359-370.
- 110- Güleç, E.S. (2017) "Ölü Yakma Geleneği ve Adli Antropolojiye Adaptasyonu", *Türkiye Klinikleri Adli Tıp Özel Sayı (Adli Antropoloji)*, 3(1), 73-76.

Resim 1. Ankara / Kalecik / Çandır Kazısı

Resim 2. Ankara / Kalecik / Çandır Kazısı laboratuvar çalışmaları

Resim 3. Prof. Dr. Tim D. White ile birlikte Etiyopya / Middle Awash Projesi'nde

Resim 4. Prof. Dr. Francis Clark Howell ile birlikte Türkiye Omurgalı Fossil Yataklarının Araştırılması Projesi'nde

Resim 5. Prof. Dr. Steven L. Kuhn ile Hatay / Samandağ / Üçağızlı Mağarası Kazısı'nda

Resim 6. Samandağ-Yayladağ kıyı araştırmalarında

Resim 7. Ankara / Kalecik / Çandır Kazısı'nda (İleriki yıllarda 9 tanesi profesör olacak olan asistan ve öğrencileriyle)

PALEOLİTİK DÖNEM ANADOLU FOSİL İNSAN BULUNTULARI

Ahmet İhsan AYTEK*

Gönderim/Received: 09 Ağustos/August 2017

Kabul/Accepted: 16 Kasım/November 2017

Öz

İnsanın Afrika'dan çıkıp dünyaya yayılımı paleoantropolojinin en önemli konularından birisidir. Bu göçlerin ne zaman, hangi rotalar kullanılarak ve hangi insan türleri tarafından gerçekleştirildiği önemli sorular olarak karşımıza çıkmakta, bulunan her yeni fosil bu sorulara ait yeni cevapları ortaya koymaktadır. Anadolu, üç kıtanın arasında yer alması sebebiyle bu kıtalar için önemli bir köprü görevi görür. Coğrafi pozisyonuna rağmen, paleoantropolojik çalışmalar kısıtlı olduğu için fosil insan kalıntıları çok azdır. Fosil insan kalıntılarının çoğu erken dönem çalışmalarında bulunmakla beraber, son yıllarda yapılan yeni çalışma ve keşifler Anadolu'nun bu göçlerdeki önemini daha çok açığa çıkarmaktadır. Bu çalışma Anadolu'da bulunmuş ve Paleolitik döneme tarihlendirilmiş fosil insan kalıntıları hakkında yapılmış çalışmaların derlemesi olarak hazırlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Anadolu, göç, Paleolitik dönem, insan fosilleri

Paleolithic Human Fossils from Anatolia

Abstract

The timing and route of early human dispersals outside the African continent are among the most important issues in paleoanthropology. Several questions arise concerning both early and later dispersals: When did migration events happen? From which populations did these dispersing hominins stem? Which routes did they use? One of the likely dispersal corridors passes through Anatolia, which is situated between three continents and therefore can be seen as an important bridge among them. Despite its geographic position, paleoanthropological research in Anatolia

---

* Yrd. Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, İstiklâl Yerleşkesi/BURDUR | aytek@mehmetakif.edu.tr

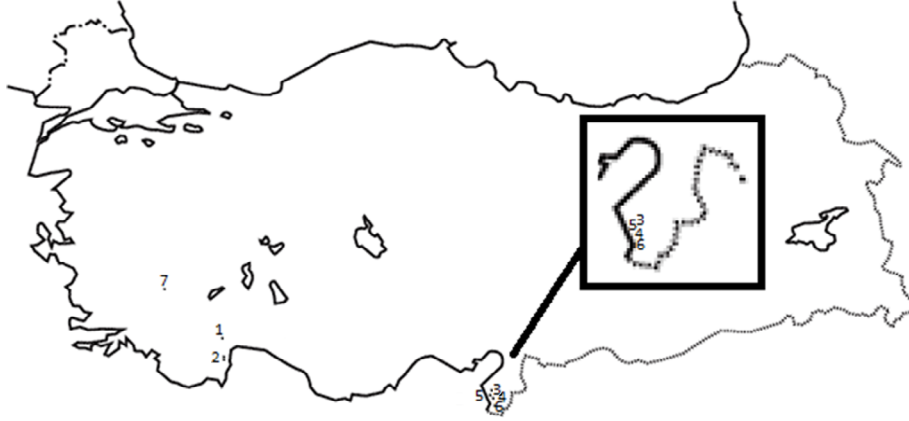

has been limited, and the known fossil human record from this region is small. Although most of the known fossil human remains were found during early investigations, in the last decade new finds have further highlighted the importance of Anatolia in paleoanthropology. This article reviews the Paleolithic human fossil record from Anatolia.

Key Words: *Anatolia, migration, Paleolithic, human fossils*

Giriş

Anadolu, Afrika ve Orta Doğu'dan Avrupa'ya ve Asya'ya doğru açılan göç yollarından birisi üzerinde yer almaktadır. Bu bağlamda, Anadolu'daki insan fosilleri hem *Homo* genusunun ilk temsilcilerinin, hem de sonraki *Homo* türlerinin göçlerinin aydınlatılması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu önemli coğrafi pozisyonu ve komşu ülkeler ile benzerliklerine rağmen Anadolu'da gerçekleştirilmiş çalışma çok azdır ve bu yüzden fosil insanlar çok az buluntu ile temsil edilmektedir (Harvati vd., 2009; Harvati, 2016; Roksandic, 2016; Strait vd., 2016). Paleolitik çağa ait kamp alanları açısından Anadolu büyük öneme sahiptir. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri Projesi'ne göre Anadolu'da 490 adet Paleolitik yerleşke bulunmakta ve bu sayı sürekli artmaktadır (www.tayproject.org). Bununla beraber, bunların çok azında çalışma yürütülmüş ve yürütülen bu az sayıdaki çalışmanın çoğu iyi kayıt altına alınmamıştır. Anadolu'da Paleolitik döneme ait fosil insan kalıntısı bulunan alanlar; Antalya'da Karain Mağarası, Beldibi kaya altı sığınağı, Hatay'da Merdivenli Mağarası, Kanal Mağarası, İncili Mağara (Büyük Mağara) ve Üçağzılı Mağarası'dır (Şenyürek, 1949; Şenyürek ve Bostancı, 1956, Bostancı, 1963, 1971, 1973; Güleç vd., 2007) (Şekil 1). Bu mağaraların haricinde Paleolitik döneme ait en eski insan fosilinin bulunduğu alan da Denizli'nin Kocabaş köyüdür (Şekil 1). Bu alanlardan sadece Karain Mağarası ve Üçağzılı Mağarası'nda sistemli kazı çalışmaları yürütülmektedir. Çalışmada alanlar kronolojik sıraları ile anlatılacaktır.

Resim 1. Paleolitik döneme ait insan fosili bulunan alanlar. (1) Karain Mağarası, (2) Beldibi kaya altı sığınağı, (3), Merdivenli Mağarası (4) Kanal Mağarası, (5) İncili Mağarası, (6) Üçağızlı Mağarası ve (7) Kocabaş Köyü.

Paleolitik Dönem İnsan Fosili Veren Alanlar

1. Kocabaş Köyü

Anadolu'da bilinen en eski fosil insan kalıntısı Denizli ilinin Kocabaş köyünde bulunmuştur. 2002 yılında Pamukkale Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. M. Cihat Alçıçek'in bölgede icra ettiği jeolojik araştırmalar esnasında traverten ocaklarına yaptığı ziyaretlerden birisinde bulunan fosil, bir kafatasına ait üç parçadan oluşmaktadır. Bir sağ duvar kemiği (parietal) parçası, kaş kemeri korunan bir alın kemiği (frontal) parçası ve kaş kemeri olmayan bir alın kemiği ile birleşik bir duvar kemiği parçasından ibaret bu kafatası kubbesinin üst kısmı traverten bloklarının kesimi esnasında zarar görmüştür (Violet vd., 2012).

Kafatası parçaları üzerinde gerçekleştirilen ilk çalışmada Kappelmann ve diğerleri (2008) metrik ölçülere ve bazı morfolojik özelliklere dayanarak fosilin *Homo erectus* olarak sınıflandırılması gerektiğini oraya koymuşlardır. Aynı çalışmada kafatasının iç kısmında görülen doku bozulmaları izlerinin ise tüberkülozdan kaynaklandığı ortaya konulmuş ve bu fosilin, bu hastalığın en erken örneği olduğu belirtilmiştir (Kappelmann vd., 2008). Söz konusu araştırmacılar bu patolojik oluşumun D vitamini eksikliğinden kaynaklanmış olabileceğini ileri sürmektedir. Roberts ve diğerleri (2009) tarafından yayınlanan bir makalede ise, bu izlerin tüberküloz tanımı için yeterli olmayacağı ve bu izlerin gömülüm sonrası geçirilen süreçlerden

kaynaklanmış olabileceği ortaya konulmaktadır. Ayrıca, D vitamini eksikliğine dair hiçbir izin olmadığı da bahsedilen çalışmada savunulmaktadır.

Bu ilk çalışmaların sonrasında, fosilin 3 boyutlu görüntüsü üzerinden geometrik morfometri yöntemi ile daha detaylı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar farklı *Homo erectus* gruplarını işaret etse de, bu fosillerin *Homo erectus* olarak sınıflandırılması gerektiğini ortaya koymuştur (Violet vd., 2012; Violet vd., 2014; Aytok ve Harvati, 2016).

Söz konusu bu fosil sistemli bir kazıda ele geçirilmemiş, fosilin çıkarıldığı alan traverten fabrikasının (Dalmersan) yetkilileri ile yapılan görüşme sonucunda belirlenmiştir. Fosilin geldiği seviye üzerinde Türk ve Fransız araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen paleomanyetik, sedimentolojik ve stratigrafik tarihlendirme çalışmaları, seviyenin 1.2-1.6 milyon yılları arasında olduğu tespit etmiştir ve bu da fosilin en az 1.2 milyon yaşında olduğunu göstermektedir (Khatip vd., 2014; Lebatard vd., 2014). Bölgede bulunan bu fosil haricinde; at, sığır, geyik, gergedan, mamut, bizon ve kaplumbağa fosilleri de bulunmuştur (Boulbos vd., 2014; Lebatard vd., 2014). Yine yakın zamanda gerçekleştirilen multidisipliner bir paleoekoloji çalışmasında Kocabaş insanının yaşadığı çevrenin bir göl ortamı olduğu ortaya konulmuştur (Alçiçek vd., 2016).

2. Karain Mağarası

Mağara Antalya şehir merkezine 30 km uzaklıkta yer alır. A, B, C, D ve E olarak kodlanmış beş farklı odadan oluşan mağarada çalışmalar halen B ve E odalarında Prof. Dr. Harun Taşkiran tarafından devam ettirilmektedir. Mağara Alt Paleolitik dönemden başlayarak Roma İmparatorluğu dönemine kadar yoğun bir şekilde insanlar tarafından iskân edilmiştir.

E odası Alt ve Orta Paleolitik döneme tarihlendirilmekte olup, zengin bir taş alet ve hayvan kemikleri yığına sahiptir. Daha alt seviyelerde, 2007 yılında bulunan bir el baltası da dahil olmak üzere, Aşölyen taş aletleri gün ışığına çıkarılmıştır ve bu seviye en az 400 bin yıl öncesine tarihlendirilmektedir (Yalçinkaya vd., 2008). Bu seviyede herhangi bir insan fosili bulunmamıştır. Musteriyen seviyeleri ise Termoluminesans (TL) ve Elektron Spin Rezonansı (ESR) yöntemleri ile 160 ile 60 bin yıl tarihleri arasına tarihlendirilmiştir (Rink vd., 1994; Otte vd., 1998) ve bu seviyede *Homo neanderthalensis* varlığı belirlenmiştir (Taşkiran, 2002). Mağarada ele geçen faunal kalıntılar; dağ keçisi, alageyik, karaca, yaban domuzu, yaban

öküzü, at, su aygırı, fil, mağara ayısı, mağara sırtlanı, kurt, vaşak, vahşi kedi, sansar, yabani tavşan, kır faresi, kirpi, çeşitli kuşlar ve tatlı su kabukluları ile temsil edilmektedir (Otte vd., 1998). Bu kalıntıların bazıları insanlar tarafından mağaraya getirilmekle beraber, bazıları da mağarayı kullanmış olan etçil hayvanlar tarafından mağaraya getirilmiştir.

Karain mağarasında fosil insana ait ilk buluntu D odasında Prof. Dr. Kılıç Kökten tarafından 1949 yılında bulunan izole dişlerdir (Şenyürek, 1949). Sol üst süt ikinci büyük azı dişi (Ldm²) ve başka bir dişe ait kırık kök parçasından oluşan bu buluntular Prof. Dr. Muzaffer Şenyürek tarafından incelenmiştir. Azı dişinin morfolojisi ve ebatlarının Neandertal sınırları içerisinde olduğunu belirten Şenyürek, taç kısmının sadece küçük bir kısmı sağlam kalmış olan diş kökünün de kesici dişe ait olduğunu belirtmiştir (Şenyürek, 1949). Bu dişler Anadolu'da bulunmuş ilk insan fosilleri ve aynı zamanda ilk Neandertallerin varlığını çağrıştıran ilk buluntulardır.

1986 kazı sezonunda üç diş daha bulunmuş ve Prof. Dr. Berna Alpagut tarafından incelenmiştir. Dişler; sol alt ikinci büyük azı (LM₂), sol üst birinci büyük azı (LM¹) ve sol alt süt ikinci büyük azı dişi (Ldm₂) olarak tanımlanmıştır (Yalçınkaya, 1988). LM₂'nin modern insan morfolojisine ve ebatlarına sahip olduğu belirtilmekle beraber, diğer iki dişin Neandertal özelliklerine sahip olduğu özellikle Mount-Carmel ve Shanidar örneklerine benzerlikler gösterdiği ortaya konulmuştur (Yalçınkaya, 1988).

1996 kazı sezonunda, önceki keşiflerin aksine, diş harici buluntulara da rastlanmıştır. İlk fosil serisi; bir tanesi eksik olmak üzere sol ele ait 4 adet parmak kemiği (falanks), ön kol (radius) ve ayak bilek kemiği (cuboid) parçası, insana ait olup olmadığı tam olarak bilinmeyen bir baldır kemiği (fibula) ve bir alt çene kemiği (mandibula) ile temsil edilmekte olup, ESR ve TL yöntemleri ile 200-250 bin yıl arası bir döneme tarihlendirilmiştir (Otte vd., 1988). Bu buluntular ile ilgili detaylı bir çalışma yayımlanmamış olup, mandibular symphysis'in şekli, kesici dişlerin pozisyonu, foramen mentale'nin geride yer alması, çene çıkıntısının bulunmaması ve büyük azı dişleri arkasındaki boşluk gibi özellikler bakımından Neandertallere ait olduğu düşünülmektedir (Otte vd., 1998).

İkinci seri insan fosilleri ise, iki omur ve bir uyluk kemiği (femur) parçasından ibaret olup 350 ile 200 bin tarihleri arasında bir döneme tarihlendirilmiştir (Otte vd., 1988). Fosil buluntuların yanında ele geçen taş aletlere dayanılarak arkaik *Homo sapiens*'e ait oldukları savunulmuştur (Otte vd., 1988). Ancak, uyluk kemiği üzerinde yakın zamanda gerçekleştirilen bir çalışmada Chevalier ve diğerleri (2015) kemiğin diyafiz kısmının kortikal kalınlığını inceleyerek dairesel diş hat ve güçlü posteromedial destek gibi

Neandertallerde sıklıkla görülen bu özellikleri ortaya koymuştur. Bununla beraber güçlü posteromedial destek özelliğinin Namibia'daki Orta Pleistosen fosilinde de görülüyor olmasından dolayı (Grine vd., 1995), Chevalier ve diğerleri (2015) Karain femurunun daha büyük bir örneklem ile tekrar incelenmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Mağarada, Prof. Dr. Kılıç Kökten tarafından bulunan ve günümüzde Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen bir kafatası Prof. Dr. Erksin Güleç tarafından incelenmiştir (Güleç, 1994). Kafatasının tam olarak hangi seviyeden geldiği bilinmemekle beraber Üst Paleolitik veya Epipaleolitik dönemlerden birine ait olduğu düşünülmektedir. Kafatası sağlam olarak korunmamış olup direkt tarihlendirmeye de müsait değildir. Kafatası; üzerinde bir kesici dişi bulunan üst çene kemiği, yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ü korunmuş sol orbit bölgesi, alın (frontal) ve duvar kemiklerinden (parietal) oluşmaktadır. Kafatasının sağ kısmı ise taşlaşmış kum ile kaplıdır. Kafatası; kalın kaş kemeri, bir miktar prognatizma, geniş burun açıklığı ve uzun-alçak kafatası gibi ilkel özelliklere sahiptir. Kafatası ölçüleri La Ferassie (Fransa), Dar-es-Soltan (Fas) ve Qazfeh'de (İsrail) bulunan Üst Paleolitik insanların ölçüleri ile benzerlik gösterir (Güleç, 1994).

3. Merdivenli Mağara

Mağara, Hatay'ın Samandağ ilçesinde, Mağracık köyü yakınlarında yer almaktadır. Mağara Alman Jeolog Klaus Hormann tarafından 1954 yılında bulunmuş ve Prof. Dr. Enver Bostancı'ya bildirilmiştir. Bulunduğunda İlk Mağara olarak adlandırılıp daha sonra ismi Merdivenli Mağara olarak değiştirilmiştir. İlk ziyaret esnasında mağarada çakmaktaşı yonga ile fosilleşmiş hayvan kalıntlarına rastlanılmıştır. 1956 yılında, Bostancı mağarada test kazılarına başlamış ve insana ait bir alt büyük azı dişi ile üç kemik parçası bulmuştur (Şenyürek ve Bostancı, 1958). Bu kemiklerle beraber taş alet kalıntıları ve hayvan fosillerine de rastlanılmıştır. Aynı yıl, mağarada sistemli bir kazı başlatılmış, Üst ve Orta Paleolitik ile Roma dönemine ait kültürel kalıntılar bulunmuştur. Paleolitik döneme ait kenar kazıyıcılar, işlenmiş ve işlenmemiş uçlar Orta Doğu'da bulunan Levallois-Mousterien ile Avrupa'da bulunan Mousterien taş aletlerine benzemektedir (Şenyürek ve Bostancı, 1956). Mağaranın faunal kalıntıları; mağara ayısı, mağara aslanı ve yaban domuzu ile temsil edilmektedir.

Bu kazıda, Orta Paleolitik dönemin alt seviyelerinde insana ait iki üst büyük azı dişi ile bir alt büyük azı dişi bulunmuştur (Şenyürek ve Bostancı, 1956). Bu dişlerin Neandertallere ait olduğu belirtilirken, çalışmada çok

fazla detaya yer verilmemiştir. 1957 yılında, ikinci bir kazı daha gerçekleştirilmiş olup herhangi bir insan fosiline rastlanılmamıştır (Şenyürek ve Bostancı, 1958).

4. Beldibi Kaya Altı Sığınağı

Antalya'nın 30 km batısında, Beldibi köyünde yer alan bu sığınak, deniz seviyesinden 25 metre yüksekliktedir. Beldibi'nde ilk kazı 1959 yılında Bostancı tarafından gerçekleştirilmiş olup, kazıda bilimsel bir çalışma için yeterli büyüklükte olmayan insan kafatası parçaları bulunduğu rapor edilmiştir (Bostancı, 1963). Ertesi yıl gerçekleştirilen kazıda ise insana ait sağ ve sol uyluk kemiği (femur) parçaları bulunmuştur. Kafatası parçaları da, uyluk kemikleri gibi Üst Paleolitik ve Epipaleolitik katmanlarında bulunmuştur.

Uyluk kemiklerinin uç kısımlarının olmaması, çalışmanın sadece kemiğin orta kısmı üzerinde gerçekleştirilmiş olmasına neden olmuştur. Femur üzerinde linea aspera'nın orta derecede gelişmiş olduğunu gözlemleyen Bostancı (1963), bu durumun genellikle modern insanı karakterize eden bir özellik olduğunu vurgulamaktadır. Kemiğin orta kısmının ön-arka ve yanal yönlü çap ölçümleri ile oluşturulan endis hesaplaması sol kemik için 114.8 ve sağ kemik için 116.17 olarak hesaplanmıştır.

Bu değerleri *Homo erectus*, *Homo neanderthalensis*, Skull III, V, VI modern insanları ve günümüz modern insanları ile karşılaştıran Bostancı; sağ bacak kemiğinin *Homo neanderthalensis* ile *Homo sapiens* arasında, sol kemiğin ise günümüz *Homo sapiens* değerlerinde olduğunu ortaya koymuştur (Bostancı, 1963). Beldibi'nde ayrıca muhtemelen Üst Paleolitik döneme kadar giden, duvar resimleri ve işlemleri de bulunmuştur (Bostancı, 1959).

5. Kanal Mağarası

Kanal Mağarası Hatay ilinin Çevlik beldesine bağlı Mağaracık köyünde, kıyıdan 300 metre, Merdivenli Mağarası'ndan ise 600 metre uzaklıktadır. Yukarıdan aşağıya doğru Orta Aurignacian, Alt Aurignacian ve Levalloiso-Mousterien katmanlarına sahiptir (Bostancı, 1971). 1969 yılında gerçekleştirilen kazılarda, Levalloiso-Mousterien katmanında bir sol üst süt köpek dişi (Lc¹) ve Alt Aurignacian katmanında bir sağ alt ikinci büyük azı dişi (RM₂) bulunmuştur (Bostancı, 1971). Köpek dişinin ölçüleri Shanidar,

Skhul, Pech de L'Azé ve Krapina 3 bireyleri ile karşılaştırılmış ve Neandertal çocukları ile benzerlik göstermiştir (Bostancı, 1971). Diğer diş ise modern insan özellikleri göstermekte olup, Bostancı tarafından *Homo sapiens çevlikiyensis* olarak adlandırılmıştır (1971).

6. İncili Mağara

Büyük Mağara olarak da bilinen İncili Mağara Kanal Mağarası'ndan 300 metre güneyde yer alır. Mağarada gerçekleştirilen kazılarda 50 yaşlarında bir erkek bireye ait olduğu düşünülen alt çene kemiği (mandibula), üst çene kemiği (maxilla), uyluk kemiği (femur), tibia (baldır kemiği), birkaç omur ve ayak bilek ve parmak kemikleri rapor edilmiştir (Bostancı, 1973). Bostancı, buluntularda çene çıkıntısının olmayışı, simian shelf (alt çenenin önünde yer alan kemiksi çıkıntı) varlığı, Neandertaller ile karşılaştırılabilir düzeyde büyük zygomatik çıkıntı ve modern insana göre daha büyük ayak kemikleri gibi ilkel özellikler belirlemiştir. Bu kemiklerin fosil bir *Homo* türüne ait olduğunu düşünen Bostancı (1973), bu bireyi *Homo sapiens çevlikiyensis* olarak sınıflandırmıştır.

7. Üçağzılı Mağara

Hatay ilinde, Suriye sınırına yaklaşık 6 km uzaklıkta, Samandağ ilçesinde yer alan bu mağarada ilkin çalışmalar Angela Minzoni-Deroche tarafından 1989 yılında başlatılmış olup, 1997 yılından beri Prof. Dr. Erksin Güleç tarafından yürütülmektedir (Kuhn vd., 2009). Bölge, topografik ve ekolojik özellikler bakımından Levant bölgesi ile benzerlikler göstermektedir.

Öncül Üst Paleolitik ve Ahmariyen dönem taş aletleri içeren katmanlar, bitki kalıntıları ve deniz kabukluları üzerinde gerçekleştirilen radyokarbon testleri ile günümüzden 41 bin ile 29 bin yıl öncesine tarihlendirilmektedir. Mağarada ayrıca, günümüzden 17 bin yıl öncesine tarihlendirilen Epipaleolitik dönem kalıntıları da mevcuttur.

Mağaradaki kazılar yaban öküzü, alageyik, kızıl geyik, domuz, keçi, karaca, etçil hayvanlar, kemirgenler, balıklar, kaplumbağalar ve deniz kabuklularını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca, taş aletlerin yanı sıra, kemikten ve deniz kabuklularından yapılmış süs eşyaları da bulunmuştur (Kuhn vd., 2009). Mağara yoğun bir şekilde insanlar tarafından kullanılmakla beraber, fosil insan kalıntısı çok azdır (Kuhn vd., 2009).

Mağaranın 41-29 bin yıl öncesine tarihlendirilen katmanlarında, gerçekleştirilen kazılarda 19 izole diş, bir üst çene (maksilla) parçası ve bir kafatası parçası ve bir metacarpal bulunmuştur (Güleç vd., 2008; Güleç vd.; 2013, Güleç vd.; 2014, Güleç vd.; 2016). Buluntular içerisinde 2 kesici, 2 köpek dişi, 1 küçük azı ve 5 büyük azı dişi üzerinde çalışma gerçekleştirilmiş olup, her dişin ayrı bir bireye ait olduğu belirlenmiştir (Güleç vd., 2007). Dişlerin çoğunun *Homo sapiens* özellikleri gösterdiği, en az bir dişin ise muhtemel Neandertal özellikleri gösterdiği ortaya konulmuştur (Güleç vd., 2007). Dişler ile ilgili detaylı bir çalışma halen devam etmektedir.

Sonuç

Anadolu, paleoantropolojik açıdan sahip olduğu büyük potansiyele rağmen, insan fosilleri bakımından oldukça fakirdir. Fosil buluntular Akdeniz hattı üzerinde kendini gösterir. Bunun sebebi, insanların sadece bu bölgeyi iskân etmiş olmaları değil, bu bölgedeki çalışmaların sonuçlar vermiş olmasıdır. Zira, Anadolu'nun birçok bölgesi Paleolitik döneme ait taş aletleri kalıntıları bakımından oldukça zengindir (Kuhn vd., 2009; Dinçer, 2016). Bu da insanların her bölgeyi kullanmış olduklarını ortaya koyar. Sadece yedi farklı alanda bulunmuş insan fosilleri ile temsil edilen Paleolitik dönem insanları Anadolu'da en az üç farklı insan türünün yaşamış olduğunu göstermektedir: *Homo erectus*, *Homo neanderthalensis* ve *Homo sapiens*. Tür çeşitliliğinin yanında, bu türlerin ortaya çıkış zamanları da Anadolu'nun sadece modern insanın Afrika dışına çıkıp dünyaya yayılışında değil, aynı zamanda arkaik insan türlerinin de yayılımında bir geçiş noktası olduğunu ortaya koymaktadır. İnsan türlerinin ilk kez ortaya çıktığı Paleolitik döneme ait kazı sayısı çok az olmakla beraber, son yıllarda Kültür Bakanlığı izni ile gerçekleştirilen yüzey araştırmalarındaki artış bu potansiyeli açığa çıkarmada yeni imkânlar sağlamaktadır. Yeni çalışmalarla beraber bu üç tür haricinde farklı insan türlerine ait fosillerin bulunması hiç şaşırtıcı olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Alçıçek, M. C. vd. (2016). “*Homo erectus* paleoenvironments in the early Pleistocene Denizli Basin, SW Anatolia”, Conference: Colloque Q10. AFEQ CNFINQUA Paléoclimats et environnements quaternaires, quoi de neuf sous le soleil?, At Bordeaux.

- Aytek, A. ve Harvati, K. (2016). "The Human Fossil Record from Turkey", *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human evolution and its context*, K. Harvati ve M. Roksandic (Ed.), Dordrecht: Springer, 79-91.
- Bostancı, E. (1959). "Research on the Mediterranean coast of Anatolia: A new Paleolithic site at Beldibi near Antalya, Anatolia", *Anadolu (Anatolia)*, 4, 129-178.
- Bostancı, E. Y. (1963). "Human fossil remains in Beldibi and Belbaşı rock shelters on the Mediterranean coast of Anatolia", *Antropoloji*, 1, 17-36.
- Bostancı, E. Y. (1971). "Kanal Mağarası'nda Levalloise-Mousterian Seviyede Keşfedilen Bir Üst Süt Canine ile Alt Aurignacien Seviyede Bulunan Bir Mandibulae Molar Hakkında İnceleme", *Antropoloji*, 5, 45-82.
- Bostancı, E. Y. (1973). "*Homo sapiens çevlikiensis* in the Canal and Big caves of Çevlik near Samandağ of the province of Antakya on the Mediterranean coast of Anatolia", *Antropoloji*, 6, 29-56.
- Boulbes, N., Mayda, S., Titov, V. V., ve Alçıçek, M. C. (2014). "Les grands mammifères du Villafranchien supérieur des travertins du Bassin de Denizli (Sud-Ouest Anatolie, Turquie)", *L'Anthropologie*, 118(1), 44-73.
- Chevalier, T., Özçelik, K., De Lumley, M.-A., Kösem, B., De Lumley, H., Yalçinkaya, I., ve Taşkıran, H. (2015). "The endostructural pattern of a Middle Pleistocene human femoral diaphysis from the Karain E site (Southern Anatolia, Turkey)", *American Journal of Physical Anthropology*, 157, 648-658.
- Dinçer, B. (2016). "The Lower Paleolithic in Turkey: Anatolia and hominin dispersals out of Africa", *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human evolution and its context*, K. Harvati ve M. Roksandic (Ed.), Dordrecht: Springer, 213-228.
- Grine, F. E., Jungers, W. L., Tobias, P. V., ve Pearson, O. M. (1995). "Fossil *Homo* femur from Berg Aukas, northern Namibia", *American Journal of Physical Anthropology*, 97, 151-185.
- Güleç, E. (1994). "Akdeniz Bölgesi'nde Bulunan Üç Fosil Kafatası", *Belleten*, 58(223), 531-552.
- Güleç, E., Özer, İ., Sağır, M., ve Kuhn, S. (2007). "Early Upper Paleolithic human dental remains from Üçağızlı Cave (Hatay, Turkey)", *American Journal of Physical Anthropology*, 132(S44), 122.
- Güleç, E., Kuhn, S. L., Stiner, M. C., Özer, İ., Sağır, M. ve Erkman, A. C. (2008). "2006-2007 Yılı Üçağızlı Mağarası Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 30(4), 233-242.
- Güleç, E., Özer, İ., Sağır, M., Baykara, İ ve Şahin, S. (2013). *2012 Yılı Üçağızlı Mağarası Kazısı*. 35. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, ss. 18-23 .

- Güleç, E., Özer, İ., Sağır, M., Açikkol Yıldırım, A., Baykara, İ. ve Şahin, S. (2014). “2013 Yılı Üçağızlı Mağarası Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 36(2), 313-324.
- Güleç, E., Özer, İ., Sağır, M., Baykara, İ ve Şahin, S. (2016). “2015 Yılı Üçağızlı Mağarası Kazısı” *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 38(2), 359-370.
- Harvati, K., Panagopoulou, E., ve Runnels, C. (2009). “The paleoanthropology of Greece”, *Evolutionary Anthropology*, 18, 131-143.
- Harvati, K. (2016). “Paleoanthropology in Greece: Recent findings and interpretations”, *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human evolution and its context*, K. Harvati & M. Roksandic (Ed.), Dordrecht: Springer, 3-14.
- Kappelman, J., Alçiçek, M. C., Kazancı, N., Schultz, M., Özkul, M., ve Şen, Ş. (2008). “Brief communication: First *Homo erectus* from Turkey and implications for migrations into temperate Eurasia”, *American Journal of Physical Anthropology*, 135(1), 110-116.
- Khatib, S., Rochette, P., Alçiçek, M. C., Lebatard, A. E., Demory, F., ve Saos, T. (2014). “Études stratigraphique, sédimentologique et paléomagnétique des travertins de Kocabaş, Bassin de Denizli, Anatolie, Turquie, contenant des restes fossiles quaternaires”, *L’Anthropologie*, 118(1), 16-33.
- Kuhn, S. L., Stiner, M. C., Güleç, E., Özer, İ., Yılmaz, H., Baykara, İ., ... , Suata-Alpaslan, F. (2009). “The early Upper Paleolithic occupations at Üçağızlı Cave (Hatay, Turkey)”, *Journal of Human Evolution*, 56, 87-113.
- Lebatard, A. E., Alçiçek, M. C., Rochette, P., Khatib, S., Vialet, A., Boulbes, N., ... , de Lumley, H. (2014). “Dating the *Homo erectus* bearing travertine from Kocabaş, (Denizli, Turkey) at at least 1.1 Ma”, *Earth and Planetary Science Letters*, 390, 8-18.
- Otte, M., Yalçinkaya, I., Kozłowski, J., Bar-Yosef, O., Bayon, I. L., ve Taşkiran, H. (1998). “Long-term technical evolution and human remains in the Anatolian Paleolithic”, *Journal of Human Evolution*, 34, 413-431.
- Rink, W. J., Schwarz, H. P., Grün, R., Yalçinkaya, I., Taşkiran, H. ve Otte, M., (1994). “E.S.R. dating of the last interglacial Mousterian at Karain Cave, Southern Turkey”, *Journal of Archaeological Science*, 21, 839-849.
- Roberts, C. A., Pfister, L., ve Mays, S. (2009). “Letter to the editor: Was tuberculosis present in *Homo erectus* in Turkey?” *American Journal of Physical Anthropology*, 139, 442-444.
- Roksandic, M. (2016). “The role of the Central Balkans in the peopling of Europe: The paleoanthropological evidence”, *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human evolution and its context*, K. Harvati & M. Roksandic (Ed.), Dordrecht: Springer, 15-33.

- Strait, D. S., Orr, C. M., Hodgkins, J., Spassov, N., Gurova, M., Miller, C., (2016). "The human fossil record of Bulgaria, and the formulation of biogeographic hypotheses", *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human evolution and its context*, K. Harvati & M. Roksandic (Ed.), Dordrecht: Springer, 69-78.
- Şenyürek, M. (1949). "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Karain Kazısında Bulunan İki Fossil Dişe Dair Kısa Ön Rapor", *Bellekten*, 52, 833-837.
- Şenyürek, M., & Bostancı, E. (1956). "The excavation of a cave near the village Mağracık in the Vilayet of the Hatay" *Anatolia*, 1, 81-83.
- Şenyürek, M., ve Bostancı, E. (1958). "Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları", *Bellekten*, 86, 147-156.
- Taşkıran, H. (2002). "Karain Mağarası", *Arkeo Atlas*, 1, 50.
- Vialet, A., Guipert, G., & Alçiçek, M. C. (2012). "Homo erectus found still further West: Reconstruction of the Kocabaş cranium (Denizli, Turkey)", *Comptes Rendus Palevol*, 11, 89-95.
- Vialet, A., Guipert, G., Alçiçek, M. C., & de Lumley, M. A. (2014). "La calotte crânienne d'Homo erectus archaïque de Kocabaş, Bassin de Denizli, Anatolie, Turquie (The archaic Homo erectus skullcap from Kocabaş, Denizli Basin, Anatolia, Turkey)", *L'Anthropologie*, 118, 74-107.
- Yalçinkaya, I. (1988). *1986 Yılı Karain Kazıları*. 9. Kazı Sonuçları Toplantısı, 15-37.
- Yalçinkaya, I., Taşkıran, H., Kartal, M., Özçelik, K., Kösem, M. B., ve Kartal, G. (2008). "2007 Yılı Karain Mağarası Kazıları", 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, 285-300.

<http://tayproject.org> Erişim Tarihi: 09.08.2017

FARKLI KOŞULLARDA BULUNAN ANTİK İSKELET ÖRNEKLERİNDEN DEKONTAMİNASYON SÜRECİ İLE İLGİLİ METODOLOJİK YAKLAŞIM

Merve İYRAS APAK*, Yeşim DOĞAN**

Gönderim/Received: 15 Ekim/October 2017
Kabul/Accepted: 27 Kasım/November 2017

Öz

Antik kalıntılardan DNA elde edilebileceğinin anlaşılması antropologların çalışmalarına yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu önemli katkıya rağmen antik DNA analizleri, üzerinde çalışılan örneklerin doğası gereği birçok güçlüğü de beraberinde getirir. Bu çalışmalarda en önemli sorun yeterince korunmuş örnekleri seçmek ve bu örneklerden mümkün olan en kaliteli DNA'yı elde etmektir. Antik örnekler DNA eldesinden önce farklı aşamalarda maruz kaldıkları dış kontaminantlardan arındırılmalıdır. Arındırma sürecinin başarısı, alınacak sonuçların güvenilirliği açısından büyük önem taşır. Süreç sonunda alınan her sonuç araştırmacı tarafından kontaminasyon nedeni ile gerçekleşmediği gösterilerek savunulmalıdır. Antik DNA çalışmalarında kullanılan metodolojik yaklaşım bu nedenle büyük önem taşır. Çalışmada Femur ve Talus kemikleri bu metodolojiye uygunlukları açısından kıyaslanmıştır. Korunma düzeyleri farklı olan örnekler DNA eldesi öncesi hazırlık sürecinde farklı uygulamalar gerektirmiştir. Sonuç olarak iki örnek tipinden elde edilen DNA miktarı arasında belirgin bir fark bulunamamış ve örneklerin modern insan DNA'sı kontaminasyonundan arındırılabilirdiği gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Antik DNA, dekontaminasyon, DNA ekstraksiyonu, Talus, Femur

* Ankara Üniversitesi, Adli Bilimler Enstitüsü | merveyiras@gmail.com

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Biyoteknoloji Enstitüsü | ydalakoc@gmail.com

A Methodological Approach Related to the Decontamination Process from Ancient Skeletal Samples in Different Conditions

Abstract

Understanding that DNA can be obtained from ancient remains has made valuable contribution to the work of anthropologists. Despite this important contribution, ancient DNA analysis brings many challenges due to the nature of the studied specimens. The most important problem in these studies is to select well-preserved samples and to obtain the best quality DNA possible from these samples. Ancient samples should be purified from external contaminants that they are exposed to at different stages prior to DNA extraction. The success of the purification process is of great importance in terms of the reliability of the results. Results obtained at the end of the process should be defended by researcher showing that they did not take place due to contamination. The methodological approach used in ancient DNA studies is therefore of great importance. In the study, the femur and talus bones were compared in terms of their suitability for this methodology. Samples with different levels of preservation required different applications in the pre-DNA preparation stage. As a result, no significant difference was found between the amount of DNA obtained from the two sample types and it was observed that the samples were successfully purified from modern human DNA contamination.

Key Words: *Ancient DNA, decontamination, DNA extraction, talus, femur*

Giriş

Anadolu, çok sayıda tarih öncesi medeniyete ev sahipliği yapan tarihi ve biyolojik açıdan çok zengin bir coğrafyadır. Bu bölge antropologlar için değerli bilgiler sağlayan kazı alanları ve antik materyaller ile doludur (Kuhn, 2002). Söz konusu kazı materyallerini inceleyen araştırmacılar ilgili döneme ait toplumların sosyal yapıları, gelenekleri, evrimsel geçmişleri, göçleri, diğer popülasyonlar ile etkileşimleri ve hatta hastalıkları hakkında bilgi sahibi olurlar. Son yıllarda hızla gelişen antik DNA analizleri de, insan ve hayvan kalıntılarından elde edilen değerli bilgilere yeni bir boyut kazandırmış ve bu alanda yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur (Boberova, 2012). Antik DNA analizleri, kullanılan teknikler açısından modern DNA analizlerinden çok farklı olmamasına rağmen modern DNA çalışmalarında uzmanların çoğu zaman öngöremeyeceği çetin bir mücadele gerektirir (Lindahl, 1994; Handt, 1994). Antik DNA analizleri doğalarından kaynaklanan birçok sebepten dolayı kontaminasyona fazlasıyla açıktır ve analiz sürecinde çeşitli önlemler alınması şarttır (Yang, 2005). Bu nedenle bu analizler problemlerle örnekler ile çalışma deneyimi ve standart moleküler genetik çalışmalarından farklı bazı ekipmanlar gerektirir. Üstelik bütün bu

gereklilikler dikkate alındığında bile örneklerin çok azından sonuç alınabilecektir (Handt, 1994). Aslında en büyük engel üzerinde çalışılacak iskelet örneğinin korunma düzeyidir. Her ne kadar bu korunma düzeyine etki eden çok sayıda faktörden bahsedilse de kuşkusuz en önemlisi örneğin içinde bulunduğu koşullar ve bu koşullarda kalma süresidir (Boberova, 2012).

Antik DNA literatürü ağırlıklı olarak kaliteli DNA eldesi ile ilgili protokol oluşturulmasını konu alır. Gerçekleştirilen çalışmalarda farklı koşulların farklı yaklaşımlar gerektirdiği önemle vurgulanmaktadır. Çalışmaların başlangıç noktası öncelikli olarak en korunmuş örneğin seçilmesidir. Yapıları gereği olumsuz koşullara dayanıklılık açısından önemli avantajlara sahip olan diş örnekleri bu nedenle karşımıza sıklıkla çıkar (Malaver, 2003; Meyer, 2000). Diş örneklerinden elde edilen DNA'nın miktarca az olmasına rağmen daha kaliteli olduğunu gösteren çok sayıda çalışma yapılmıştır (Gilbert, 2005; Alakoç, 2009). Ancak dişlerden elde edilen DNA, günümüzde yaygın olarak kullanılan yüksek işlem hacimli moleküler teknikler için miktar olarak yetersizdir. Bu nedenle farklı iskelet bölümlerinden mümkün olan en kaliteli DNA'nın elde edilmesi önemli hedeflerden biri haline gelmiştir. Çalışmalardan elde edilen sonuçların ortak noktası elde edilen DNA'nın kalitesinde iklimsel ve çevresel faktörlerin büyük bir önem taşıdığıdır (Garcia,1996; Cipollaro,1998; Simon,1998; Burger, 1999). Bu nedenle her çalışmada kazı ve örnek spesifik stratejiler geliştirmek zorunlu hale gelmektedir (Von Wurmb-Schwark 2003).

Antik DNA çalışmalarında sık rastlanılan kontaminasyon problemi özellikle insan buluntularından gerçekleştirilen çalışmalarda, modern insan DNA'sı kontaminasyonunun sonuçlara direkt etki etme riski nedeniyle, daha da önem kazanır. Kazılardan elde edilen iskelet parçaları antropologlar tarafından kendi çalışmalarına konu olmak üzere bir seri temizleme ve ölçüm sürecinden geçer. Bu örnekler bu süreçte çok sayıda araştırmacının temasına maruz kalır (Martinez, 2015). Moleküler analiz sürecine hâkim olmayan araştırmacılar kontaminasyonu önlemek için almaları gereken önlemler konusunda da çoğunlukla bilgi sahibi değildir. Bu nedenle antik DNA uzmanlarının DNA eldesi için örneklerin hazırlanması sürecinde ilk aşama olan dekontaminasyona –kontaminantların uzaklaştırılması- ayrıca önem vermeleri gerekir. Dekontaminasyon işlemi farklı şekillerde gerçekleştirilebilir. Örnek seçiminde dekontaminasyonun rahat uygulanabilir olması da önemli bir kriterdir (Yang, 2005).

Antik DNA eldesine yönelik literatürde dişlerden sonra en sıklıkla karşımıza çıkan örnek femurdur (Hanna, 2012). Diğer iskelet bölümleri çevresel koşullar nedeni ile yok olduğunda bile, kuvvetli korteks yapısı

gereği femur varlığını koruyabilmektedir. Femuru güçlü kılan yapısı, örneğin dekontaminasyonunun da kıyasla rahat yapılabilmesini sağlar (Gilbert, 2005; Yang, 2005). Ancak yine aynı nedenden femur örneklerinden DNA eldesi öncesi toz haline getirme aşaması da daha zordur.

Bunun yanında yakın tarihli, kimliklendirme amaçlı gerçekleştirilen toplu gömü çalışmalarında manipülasyonu daha kolay olan talus sıklıkla kullanılan örnekler arasındadır. Talus kemiğinin boyutu onun kazılarda tek parça olarak bulunma olasılığını arttırırken aynı zamanda sahadan laboratuvara transfer sürecini de kolaylaştırır. Fakat femur kadar kuvvetli bir korteks yapısına sahip olmadığından bu örnek dekontamine edilirken daha hassas uygulamalar gerektirmektedir (Gilbert, 2005; Yang, 2005).

Bu bilgiler ışığında farklı tarihlere ait, farklı iklimsel koşullardan elde edilen talus ve femur örneklerinin, ön hazırlık süreçleri ve sonuçta elde edilen DNA verimi açısından kıyaslanması, bundan sonra ülkemizde gerçekleştirilecek antik DNA çalışmaları için bir ön bilgi edinilmesi açısından önemlidir.

Gereç ve Yöntemler

Örnek seçimi

Çalışmada farklı tarihler ve farklı iklimleri temsil etmesi açısından dört kazı bölgesi seçilmiştir. Kazı alanlarının konumları Resim 1’de, kazı bölgelerinin yeri, tarihi ve iklim koşullarına ait ayrıntılar ise Tablo 1’de verilmiştir.

Resim 1. Kazı alanlarının konumları

Tablo 1. Belirlenen kazı bölgelerinin yeri, iklim bölgesi ve tarihleri.

Kazı ismi	Yeri	Tarihi	İklim
Parion	Çanakkale	≈1500	Akdeniz iklim kuşağı
Patara	Antalya	≈3250	Akdeniz iklim kuşağı
Seyitömer	Kütahya	≈3000	Karasal iklim kuşağı
Çavlum	Eskişehir	≈3750	Karasal iklim kuşağı

Çalışmada seçilen kazı bölgelerinden elde edilen iskeletlerden, antropologlar tarafından uygulanan yaş ve cinsiyet kriterleri de göz önüne alınarak birey ayrımı gerçekleştirilmiştir. Literatürdeki bilgiyi destekleyecek şekilde ağırlıklı olarak en çok görülen ve en sağlam iskelet parçasının femur olduğu gözlemlenmiş ve çalışmada değerlendirilecek ilk iskelet bölümün femur olmasına karar verilmiştir. Bunun yanında toplu gömülerden kimliklendirme yapan laboratuvarların deneyimlerine göre toz haline getirme kolaylığı ve sonuç alma oranı açısından son günlerde tercih edilen talus kemiği de bu çalışmaya dâhil edilmiştir. Aynı bireye ait hem femur hem de talus örneğinin bulunmadığı durumlarda örnek sayısını tamamlamak adına seçilen birey sayısı artırılmıştır (Tablo 2). Femur ve Talus kemikleri seçilirken mümkün olduğunca bütünlüğü bozulmamış örnekler öncelik verilmiştir (Resim 2).

Tablo 2. Kazı alanlarına göre seçilen bireyler ve kemik örnekleri

KAZI İSMİ	YERİ	BİREY#	Birey Yaşı ve Cinsiyeti	Femur	Talus
Çavlum	Eskişehir	M45	38, erkek	+	+
		M35 birey 1	45+, kadın	+	+
		F4 Pithos1 B	44, kadın	+	+
		M20 birey 1	39, erkek	+	+
		M72 birey 1	56, kadın	+	+
Seyitömer	Kütahya	J 1356 birey 1	Genç erişkin, erkek	-	+
		K951	Erişkin, erkek	+	+
		J1467 birey 1	Çocuk, ?	+	+
		K 784 birey 4	Erişkin, kadın	+	+
		O 1657	Çocuk, ?	+	+
		V1660 birey 4	-	+	-
Parion	Çanakkale	SDS 5 1nolu oda mezar	25-28, erkek	+	+
		ÖM 2 tahta kasa 2	25-28, erkek	+	+
		OM 3 Doğu Oda Mezar	28-34, erkek	+	+
		PM 3 pitos mezar nekropol	İleri erişkin, kadın	+	-
		M181	İleri erişkin, erkek	+	-
Patara	Antalya	M47 kasa 62	28, erkek	+	+
		M9 kasa 46, birey 10	47-50, erkek	+	+
		M9 kasa 76 birey 1, kaynak kilise	12-15, çocuk	+	-
		M11 Kasa 16 kaynak kilise	56-70, kadın	+	+
		K57 Kasa 57	56-70, erkek	+	-

Resim 2. Çalışma için seçilen örnekler mümkün olduğu kadarıyla bütünlüğünü en iyi koruyanlar arasından seçilmiştir.

Dekontaminasyon

Toplanma sürecinde çok sayıda bireyin temasına maruz kalan ve uzun süre DNA analizlerinde kullanılacak bir materyal için uygun olmayan koşullarda depolanan örnekler, dış yüzeylerinin kontaminantlardan arındırılması için bir seri temizleme işlemine maruz bırakılmıştır. Örnekten DNA elde edilmesine kadar olan hazırlık aşamalarının modern insan DNA'sı çalışılmamış bir laboratuvarında gerçekleştirilmesi gerektiğinden bu aşamalar adli antropoloji laboratuvarında bu amaç için tasarlanan UV ile steril edilebilir cam kabinlerde gerçekleştirilmiştir.

Dekontaminasyon için Kemp ve Smith (2005) tarafından kullanılan prosedür modifiye edilmiştir. İlk aşamada örnekler %10'luk SDS solüsyonu kullanılarak yıkanmış ve ardından her yüzey 10dk süreyle 20cm mesafeden UV uygulanması ile steril kabinler içerisinde dekontamine edilmiştir (Kemp ve Smith, 2005).

Kemik örneklerinin toz hale getirilmesi

Dekontamine edilen örnek DNA eldesi için toz haline getirilmeden önce tek kullanımlık zımparalar kullanılarak dremel aracılığı ile yüzeyi temizlenmiştir. Temizlenen bölge steril dremel uçları yardımıyla toz haline getirilmiştir (Resim 3). Uçlar çalışma öncesi ve sonrasında otoklavlanmıştır.

Resim 3. Kemik örneklerinin toz haline getirilmesi

Toz haline getirme işlemi bağımsız bir ortamda bu işlem için tasarlanmış özel kabin içerisinde yapılmıştır. Kabin her işlem sonrasında %10'luk çamaşır suyu ve UV ışık uygulaması ile dekontamine edilmiştir.

Dekalsifikasyon

Toz haline getirilen örnekler kalsiyum fazlasının uzaklaştırılması için DNA eldesi öncesi dekalsifikasyon aşamasına tabi tutulur (Prado, 1997; Peter, 2015). Dekalsifikasyon +4 derecede 0.5M EDTA içerisinde çalkalamalı inkübatörde 4 saat bırakılarak gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte 3 aşamada EDTA yenilenecek dekalsifikasyon etkinliği arttırılmıştır. Örnekler 4 saatin sonunda iki kez steril distile su ile yıkanarak DNA eldesi için hazır hale getirilmiştir.

DNA eldesi ve miktar tayini

Çalışmada DNA eldesi için antik DNA literatüründe en çok kabul gören yöntem olan fenol kloroform ekstraksiyon yöntemi kullanılmıştır (Hoff-Olsen, 1999). Dekalsifiye edilen kemik tozu üzerine eklenen 500µl lizis çözeltisi (STE -Sodium-Tris-EDTA, %10 luk SDS, ve Proteinaz K(20 mg/ml), pH:8.0) ile örnek gece boyu 56 °C’de inkübe edilmiştir. Ardından eşit hacim fenol: kloroform: izoamil alkol (25:24:1) ile pürifiye edilmiştir. Sonuçta elde edilen pelet 25µl steril distile suda çözülerek miktar tayini aşamasına kadar -20 °C’de saklanmıştır.

Dört farklı kazıya ait örnekler birbirlerinden bağımsız zamanlarda negatif kontrol varlığında çalışılmıştır. Her örnek için eş zamanlı 3 tekrar gerçekleştirilmiştir. Elde edilen DNA’lar Nanodrop ND-1000 cihazı kullanılarak spektrofotometrik olarak ölçülmüştür.

Amplifikasyon

Amplifikasyon aşamasında Amelogenin genindeki 126bp ‘lik bölgenin çoğaltılması için sentezlenen primer çifti kullanılmıştır. Reaksiyon 2mM MgCl₂ varlığında 60 °C bağlanma ısısında gerçekleştirilmiştir. Her PCR reaksiyonunda negatif ve pozitif kontroller kullanılmıştır.

Bulgular

Dört kazı bölgesinden elde edilen iskelet materyalleri, kazıda buldukları lokasyon, yaş ve cinsiyet özellikleri değerlendirilerek bireyler halinde ayrılmıştır. Bu ayırmadan sonra femur örneklerinin sayıca diğer iskelet parçalarından fazla olduğu göz önünde bulundurularak ve aynı bireylere ait talus kemiklerinin de bulunması hedeflenerek çalışmada değerlendirilecek bireyler seçilmiştir. Ancak örneklerin korunum düzeyleri farklı olduğundan femur kemiği sayısı kadar talus kemiği bulunamamıştır (Tablo 3). Beş femur ve talus sayısına ulaşabilmek adına Seyitömer kazısında 6 birey çalışmaya dahil edilmiş ancak Patara ve Parion kazısında Talus sayısı sınırlı olduğundan birey sayısının artırılmasında bir kazanım olmadığı anlaşılmıştır.

Tablo 3. Kazılara göre bulunan femur / talus sayısı

Kazı Alanı	Birey Sayısı	DNA analizi yapılan iskelet bölümleri
Çavlum	5	5 femur, 5 talus
Seyitömer	6	5 femur, 5 talus
Parion	5	5 femur, 3 talus
Patara	5	5 femur, 3 talus

Örnekler öncelikle DNA analizlerine uygunlukları açısından morfolojik olarak değerlendirilmiştir. Mümkün olduğunca bütünlüklerini koruyan örneklerin seçilmesi yoluna gidilmiştir. Ancak karasal iklim bölgesinden çıkartılan örneklerin (özellikle Çavlum) diğer örneklerle göre daha kırılğan olduğu ve hassasiyet gerektirdiği gözlenmiştir.

Her bireye ait belirlenen kemik örnekleri 3 tekrarlı olarak izole edilmiştir. İzole edilen DNA örneklerinin spektrofotometrik ölçüm sonuçları Tablo 4'te görülmektedir.

Örneklerin üç tekrarlı izolasyonları içerisinde en iyi absorbans değerlerine sahip olanlara öncelik verilerek amplifikasyon gerçekleştirilmiş, pozitif kontrol örneklerinde 126bp'lik ampikonun başarılı olarak amplifiye olmasına rağmen örneklerimiz ve negatif kontrollerde amplifikasyon sonucu gözlenmemiştir.

Tablo 4. Örneklerden elde edilen DNA'ların nanodrop sonuçları

KAZI İSMİ	YERİ	BİREY #	KAZI YAŞI	FEMUR		TALUS	
				ng/ul	260/280	ng/ul	260/280
Çavlum	Eskişehir	M45	≈3750	98,0	1,67	40,3	1,65
				125,9	1,69	280,1	1,49
		104,5		1,75	983,8	1,45	
		56,1		1,69	73,4	1,59	
		M35		85,78	1,7	171,2	1,46
				15,25	1,73	523,5	1,38
		F4 pitos 1B		96,4	1,62	217,6	1,5
				218,9	1,7	199,3	1,54
				199,6	1,57	178,7	1,56
				150,8	1,69	960,6	1,45
		M20		126,5	1,67	1691,1	1,46
				97,4	1,66	389,6	1,45
		M72		88,3	1,54	450,7	1,56
				35,6	1,55	462,7	1,45
			149,3	1,61	262,0	1,5	
Seyitömer	Kütahya	K951	≈3000	75,2	1,56	208,5	1,57
				51,7	1,53	243,7	1,53
		74,5		1,57	189,4	1,58	
		J1467		67,7	1,44	166,94	1,67
				57,2	1,6	178,9	1,74
		O1657		77,9	1,54	73,5	1,6
				54,8	1,52	220,8	1,58
				33,24	1,56	269,3	1,56
				82,01	1,51	138,0	1,57
		K784		48,1	1,53	253,8	1,63
				58,8	1,58	181,0	1,73
		V1660		65,7	1,54	202,0	1,68
				42,1	2,62	-	-
		J1356		93,7	1,66	-	-
294,3	1,08		-	-			
			-	-	204,2	1,59	
			-	-	198,2	1,56	
			-	-	314,3	1,54	

Tablo 4. Örneklerden elde edilen DNA'ların nanodrop sonuçları (devamı)

Parion	Çanakkale	SDS 5.1	≈1500	105,5	1,57	154,0	1,71
				133,6	1,59	177,4	1,66
				139,3	1,46	368,7	1,49
		ÖM 2		97,4	1,57	130,8	1,46
				142,6	1,48	345,3	1,59
				158,0	1,47	295,0	1,65
		OM 3		171,8	1,5	318,3	1,55
				170,6	1,53	383,0	1,47
				192,4	1,51	178,5	1,55
		PM 3		120,8	1,4	-	-
				152,1	1,5	-	-
				152,5	1,55	-	-
				121,5	1,54	-	-
		M181		181,2	1,52	-	-
126,1	1,54		-	-			
Patara	Antalya	M47	≈3250	70,1	1,51	89,1	1,53
				11,3	1,76	82,7	1,6
				74,9	1,66	59,1	1,62
		M 9		26,22	1,42	113,4	1,54
				115,3	1,56	91,1	1,55
		M9 B1		27,8	1,61	66,3	1,61
				99,1	1,51	-	-
				94,1	1,5	-	-
		M11		84,8	1,53	-	-
				60,4	1,62	-	-
				73,9	1,57	-	-
		K57		152,7	1,67	-	-
				24,2	1,53	425,8	1,36
				52,7	1,49	418,5	1,37
				120,8	1,48	369,1	1,39

Tartışma

Antik DNA analizleri tarihi toplumlar hakkında geçmişte hayal dahi edemediğimiz bilgiler sağlayarak antropolojide yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır. Ancak bu alanda örneklerin DNA analizleri için uygun kalitede ve miktarda olmamasından kaynaklanan birçok zorluk yaşanmaktadır. Örneğin, birçok antik materyalde mevcut tekniklerle saptanabilecek endojen DNA bulunmaz. Avrupa'da farklı yüksekliklerden elde edilen 24 Neandertal kalıntısı üzerinde gerçekleştirilen çalışmalarda bunların sadece 4 tanesinin Neandertal DNA'sı içerdiği tespit edilmiştir (Paabo, 2004). Ancak aynı örneklerden çağdaş insan DNA'sı amplifiye edebilecek primerler kullanılarak deneme yapıldığında sonuç alınmıştır. Bu da antik DNA çalışmalarındaki önemli bir sorunun modern DNA kontaminasyonu olduğunu göstermektedir. Bu sorun ile başa çıkmak için iki yaklaşım önemlidir. Birincisi laboratuvar kontaminasyonunun önlenmesidir. Bunun en iyi yolu da antik örnekler için ayrılmış bağımsız bir laboratuvar da bu çalışmaların gerçekleştirilmesidir. İkincisi de DNA'nın güvenilirliğini

gösteren bir seri kriterin uygulanmasıdır. Bu kriterler arasında örneklerin dış kontaminantlardan temizlenmesi için uygulanması gereken dekontaminasyon süreci de yer alır (Paabo, 2004; Yang, 2005).

Çalışmamızda DNA eldesine kadar olan örnek hazırlığı aşamaları herhangi bir DNA çalışması yapılmamış, adli antropolojik incelemeler için hazırlanmış boş bir odada gerçekleştirilmiştir. Oda tamamen bu sürece ayrılmış olmasına rağmen özel havalandırma koşulları uygulanmadığından örneklerin hazırlanma sürecinde kontrol edilebilir steril alan yaratmak amacı ile tasarlanmış, UV ile dekontamine edilebilen cam kabinler kullanılmıştır.

Örneklerin dekontaminasyonu için tercih edilecek protokol, hangi iskelet parçalarının kullanıldığına ve bu örneklerin korunma düzeylerine göre farklılık gösterir. Literatürde yaygın olarak fiziksel uzaklaştırma ile dekontaminasyon ve kimyasal ile dekontaminasyon olmak üzere iki tip uygulama vardır (Watt, 2005). Çalışmamızda her iki yöntem de ardışık olarak uygulanmıştır. Öncelikle örneklerin dış yüzeyleri %0,1'lik SDS çözeltisi ile yıkanmıştır. SDS, DNA eldesi aşamasında lizis çözeltisi içinde de yer alan ve DNA'ya zarar vermediği bilinen bir deterjandır. Örneklerin endojen DNA'larına zarar vermemek için ön temizleme aşaması olarak tercih edilmiştir. Dekontaminasyonda yaygın olarak kullanılan çamaşır suyu, iyi korunmamış örneklerde içeri nüfuz edip, endojen DNA'ya zarar verme riski nedeniyle tercih edilmemiştir (Yang, 2005). SDS ile yıkanan örnekler daha sonra UV uygulaması gerçekleştirilecek cam kabinler içerisinde her yüzey 10dk, 20cm mesafeden UV ışınması ile dekontamine edilmiştir. Literatürde doğru süreler ve doğru mesafe tercih edildiği takdirde UV uygulamasının örneklere zarar vermediğini gösteren çok sayıda çalışma vardır (Watt, 2005; Yang, 2005; Martinez, 2015). Bu aşamalardan geçen örnekler ardından toz haline getirilmeden bir kez de fiziksel yöntemlerle dekontamine edilmiştir. Bu aşamada herhangi bir kazıma yöntemi kullanılabilir (Watt, 2005). Çalışmamızda örneklerin toz haline getirilmesi amacı ile kullanılacak olan dremel, bu amaç için de kullanılmıştır. Dremel'e takılan tek kullanımlık zımpara uçları ile örneğin elde edileceği alan dış yüzeyinden arındırılmıştır.

Antik DNA çalışmalarında ilk aşama morfolojik özellikleri de göz önüne alınarak DNA eldesine en uygun olabilecek örneklerin seçilmesidir. İklimsel ve dönemsel farklılıkları nedeni ile seçilen 4 kazı bölgesinden elde edilen insan iskelet kalıntıları incelendiğinde, ağırlıklı olarak en fazla bulunan örneğin femur olduğu gözlenmiştir. Femur, insan iskeleti içerisindeki en uzun, kütlece en ağır ve yapısal olarak en güçlü kemik olduğu için bu durum şaşırtıcı değildir (White, 2012). Ayrıca antik DNA çalışmalarının önemli bir kısmında da yoğunluk ve kalın korteks yapısı

gereği en çok tercih edilen kemikler arasında yer almaktadır (Hanna, 2012; Damgaard, 2015). Yine felaket kurbanlarının kimliklendirildiği, toplu ölüm olgularında da femur iskeletinin kimliklendirme ve DNA analizleri için önerildiği görülmektedir (Prinz, 2007). Çalışmamızda da bu nedenle metodoloji açısından değerlendirilecek örneklerden birisinin femur olmasına karar verilmiştir. İkinci örneğimiz olan talusun seçilmesinde de göz önünde bulundurulan kriter, küçük olması nedeniyle bütün olarak ele geçirilme olasılığı yüksek iskelet parçalarından birisi olması, yakın tarihli kimliklendirme çalışmalarında tercih edilen bir örnek olması ve yine boyutları nedeni ile sahadan laboratuvara transfere uygun olmasıdır. Yapısal özellikleri ve dolayısıyla fiziksel korunma düzeyleri farklı olan bu iki örnek dekontaminasyon verimliliğinin kıyaslanması açısından önemli bilgiler verebilecekleri düşünülerek de tercih edilmiştir. Literatürde yoğunluğu, transfer kolaylığı ve DNA verimi açısından en iyi örnekler arasında gösterilen petrous kemiği, kazılardan elde ettiğimiz örnekler arasında yeterli sayıda bulunmadığı için bu çalışmaya dâhil edilememiştir (Gamba, 2014). Yine güçlü yapısı nedeniyle kazılarda sıklıkla karşımıza çıkan diş örnekleri de, kaliteli DNA elde edilebildikleri halde günümüz moleküler çalışmaları için miktar olarak yeterli DNA elde edilemediği bilindiğinden çalışmanın dışında tutulmuştur (Alakoç, 2009; Rohland, 1994).

Antropologlar tarafından gerçekleştirilen ön çalışma ile kazılardan elde edilen insan iskelet kalıntıları bireyler olarak ayrılıp, yaş ve cinsiyetleri de belirlenerek isimlendirilmiştir. Bu bireyler arasında femur ve talus kemikleri bulunan 5'er birey seçilmeye çalışılmıştır. Ancak Seyitömer kazısında femur kemiği bulunmayan tek örnek dışında, seçilen tüm bireylerin femur kemiği bulunduğu halde 21 bireyden 5 tanesinin talus kemiği bulunmamıştır. Bu durumda femurun kalın korteksinin onu süreçte koruduğunu söylemek mümkündür. Örnek seçiminin rastgele yapılmamasının nedeni örnek yaşı ve cinsiyetinin korunum düzeyine etki ediyor olabileceğini söyleyen çalışmalardır (Gamba, 2012). Örneklerin aynı bireylerden seçilmesi kemik yaşı ve cinsiyet faktörleri devreye girmeksizin iki iskelet bölümünün dekontamine edilebilirlik ve DNA verimi açısından kıyaslanmasına olanak vermiştir.

Femur örneklerinin kuvvetli korteks yapısına rağmen genelde daha zayıf yapıdaki femur başı bölgelerinden hasara uğradığı görülmüştür. Bu nedenle femurlardan örnek alınırken sert ve dayanıklı gövde bölümü tercih edilmiştir. Her ne kadar farklı yıllara ait, farklı çevresel koşullara sahip kazılardan elde edilen örnekler farklı dayanıklılıklarda olsa da femur gövdesi kuvvetli yapısı gereği her 4 kazıda da talus örneklerine göre daha zor toz haline getirilmiştir.

Talus örnekleri küçük yapıları gereği genelde tek parça halinde bulunmuştur. Gözenekli yapısı bu örneklere dekontaminasyon uygulanırken hassas davranılmasını gerektirmiştir. Örnekler DNA eldesi için toz haline getirilirken de femur örneklerinde yaşanan zorluklar yaşanmamıştır. Boyutları nedeni ile kolay depolanan ve transfer edilen talus örneklerinin kolaylıkla toz haline getirilebilmesi, yakın tarihli kazılardaki kimliklendirme olgularında neden tercih edildiklerini de açıklamaktadır.

Farklı iskelet bölümlerinin DNA'yı koruma düzeyleri açısından farklılık gösterdiğini söyleyen çalışmaların yanında, DNA veriminin iklimsel farklılıklar, depolama süre ve koşulları ve toprak yapısından da etkilendiğini söyleyen çalışmalar vardır (Hagelberg, 1991; Hummel, 2003). Çalışmamızda yer verdiğimiz kazılar için bu bağlamda bir toprak incelemesi yapılmamıştır. Ancak kazıların tarihleri, bölgeleri ve kazıdan elde edilen örneklerin depolanma süreleri bilinmektedir. Çavlum kazısı ≈ 3750 yıl ile en eski döneme tarihlendirilmiş olan örnekleri içerir. Bu örnekler ayrıca 15 yıl ile en uzun depolama sürelerine de sahiptir. Kemik örneklerinin uzun bekleme süreleri içinde organik/inorganik yapılarında meydana gelen oransal farklılık nedeni ile dayanıklılıklarını kaybettikleri ve kırılgan hale geldikleri bilinmektedir (Brothwell, 1981). Ön hazırlık olarak yapılan çalışmalarda Çavlum örneklerinin en kırılgan ve manipülasyonu en zor örnekler olduğu da görülmüştür. Toprak analizleri yapılmamış olduğu için bu kırılganlıkta ayrıca toprak içeriğinin etkisi olduğunu anlamak mümkün olmamıştır. Ancak elde edilen DNA'nın miktar ve kalitesi ile modern DNA kontaminantlarının uzaklaştırılması açısından Çavlum örneklerinin diğer kazı örneklerinden önemli bir farkı olmadığı görülmektedir.

Çalışmaya dâhil edilen örnekler arasında kemik bütünlüğü en iyi korunanlar Parion (Çanakkale) kazısındaki örneklerdir. Bu kazı ≈ 1500 yıl öncesine tarihlendirilmiştir. Bu açıdan en yakın tarihli örnekleri içerir. Ayrıca Parion kazısının örneklerinin depolama süreleri de 10 yıldan daha kısadır. Bunun yanında antropologların kazı materyali ile çalışma öncesi gerçekleştirdikleri yıkama işlemi bu örneklere uygulanmamış, örnekler çalışma öncesi suyla temas edilmeksizin temizlenmişlerdir. Bu farklılıkların nem oranı yüksek Akdeniz İklimine rağmen örneklerin daha iyi korunmasında etkili olduğu düşünülmektedir.

Örneklerden elde edilen DNA'nın miktar ve saflık düzeylerinin anlaşılması için spektrofotometrik analiz yapılmıştır. 260nm'de gerçekleşen absorbans DNA miktarını gösterirken, 260/280nm'deki absorbans oranı ise DNA'nın saflığı ile ilgili bilgi verir. Saf bir DNA örneğinin 260/280nm oranı 1.8-2.2 arasında olmalıdır. Aynı bireye ait femur ve talus örneklerinde

safılık açısından kayda değer bir fark bulunmamış ve aynı örneklerin 3'lü tekrarlarında tutarlılık olduğu görülmüştür. Bu da ekstraksiyon yönteminin doğru uygulandığını göstermektedir. Elde edilen DNA miktarı açısından aynı bireyin femur ve talusu kıyaslandığında örneklerin önemli bir kısmında talus'dan daha çok miktarda DNA elde edildiği göze çarpmaktadır. İlk bakışta kuvvetli yapısı gereği femurun DNA verimi açısından daha yüksek sonuçlar vermesi beklendiği için bu sonuç şaşırtıcı olsa da, ön hazırlık aşamasındaki farklılıklar ve kemiklerin yapısal farklılıklarının yanıltıcı etki göstermiş olabileceği düşünülmektedir. Dremel yardımı ile toz haline getirme işlemi ısınmaya ve dolayısıyla örneğin zarar görmesine neden olabilecek bir süreçtir. Örnek ne kadar uzun sürede toz haline getirildi ise bu zararlı sürece o kadar uzun süre maruz kalmış olması gerekir. Her ne kadar kısa süreli temaslarla ısınma engellenmeye çalışılsa da femur örneklerinin toz haline getirilmesi talus örneklerine göre daha uzun sürmüş ve bu olumsuzluktan daha çok etkilenmiş olabilirler. İkinci ihtimal de talusun gözenekli yapısı ile ilgilidir. Her ne kadar bir seri dekontaminasyon işlemi ile örnekler temizlenmiş olsa da, talusun gözenekli yapısı muhtemel bakteriyal kontaminasyonların temizlenmesini engellemiş olabilir. Nanodropta çıkan yüksek DNA konsantrasyonlarının bir nedeninin de bu bakteri DNA'larının varlığı olabileceği düşünülmektedir.

DNA molekülü canlıda hücre içi mekanizmalarla korunur. Hücre canlılığını yitirdiğinde DNA üzerindeki koruma kalkar ve DNA hasarı meydana gelir. Geçen zaman ve koşullar bu hasarın derecesinde etkilidir. Hasar tipleri farklı olmakla birlikte en etkili olanı DNA'nın küçük parçalara ayrılmasıdır. Degradasyon olarak adlandırdığımız bu süreç nedeni ile antik örneklerden elde edilen DNA molekülünün PCR ile çoğaltılabilmesi güçtür. Bu nedenle antik DNA çalışmalarında temel olarak 200bp üzerindeki amplifikasyonlar modern DNA kontaminasyonu olarak görülmektedir (Ricaud, 2005). Buzul ve kehribar örneklerinde daha uzun antik DNA fragmentleri görülmüştür, ancak bunlar koruma düzeyleri standartın üzerinde antik örneklerdir. Çalışmamızda örneklerin amplifikasyonunda 126bp'lik amelogenin bölgesi tercih edilmiştir. Örneklerimizin hiçbiri bu boyutta fragment için pozitif amplifikasyon sonucu vermemiştir. Bu da örneklerin daha küçük fragmentlere degrade olduğunu ve modern DNA kontaminantlarından arındırılabilirdiğini göstermektedir. Degradasyon derecesini belirleyebilmek için daha küçük ampliconlarla amplifikasyonları denemeye devam etmek gerekir. Alakoç (2009) tarafından antik diş örnekleri ile gerçekleştirilen çalışmada da 60 örnekten sadece bir tanesi 125bp'lik faktör V Leiden geni için pozitif sonuç vermiştir.

Sonuç ve Öneriler

Bir ön çalışma olarak kabul edilebilecek bu araştırmanın ardından ek bir bütçe ile farklı fragment boylarında yeni amplifikasyon denemeleri yapılması, var olan DNA'nın bir kısmının bakteriyal DNA olma olasılığına karşı bakteri genomuna yönelik denemeler yapılması, olumsuz koşullarda kalan örneklerde daha iyi sonuç verdiği bilinen mitokondriyal DNA genomuna yönelik amplifikasyon denemeleri yapılması elde edilen sonuçları daha tartışılabilir kılacaktır.

KAYNAKLAR

- Alakoc, Y. D. ve Aka, P. S. (2009). "Orthograde entrance technique to recover DNA from ancient teeth preserving the physical structure", *Forensic Sci Int*, 188(1-3): 96-8.
- Boberova K., Drozdova E. ve Pizova K. (2012). "Application of Molecular Genetic Methods in Antropological and Paleodemographic Studies of Fragmentary and Damaged Skeletal Material from Resque Excavations", *Journal of Life Science*, 6, 961-969
- Gilbert, M. T., Bandelt H. J., Hofreiter M. ve Bernas I. (2005). "Assessing ancient DNA studies", *Trends Ecol Evol*, 20(10), 541-4
- Brothwell DR. (1981) *Digging up Bones*. Cornell University Press, ss. 18-21.
- Burger J., Hummel S., Herrmann B. ve Henke W. (1999). "DNA preservation: A microsatellite-DNA study on ancient skeletal remains", *Electrophoresis*, 20, 1722-1728.
- Cipollaro M., Bernardo G., Galano G., Galderisi U., Guarino F., Angelini F. ve Cascino A. (1998). "Ancient DNA in human bone remains from Pompeii Archeological Site", *Biochemical and Biophysical Research Communications*, 247, 901-904.
- Rizzi, E., Lari, M., Gigli, E., de Bellis, G. ve Caramelli, D. (2012). "Ancient DNA studies: new perspectives on old samples", *Genetics Selection Evolution*, 44(1), 21.
- Hagelberg E., Clegg J. B. (1991). "Isolation and characterization of DNA from archaeological bone", *Proc Biol Sci.*, 244(1309), 45-50.
- Handt, O., Hoss M. ve Pääbo S. (1994). "Ancient DNA: methodological challenges", *Experientia*, 50(6), 524-529
- Hanna, J., Bouwman, A.S., Brown, K.A., Parker Pearson, M. ve Brown, T. A. (2012). "Ancient DNA typing shows that a Bronze Age mummy is a composite of different skeletons", *Journal of Archaeological Science*, 39(8), 2774-2779

- Hoff-Olsen P., Mevag B., Staalstrom E., Hovde B., Egeland T. ve Olaisen B. (1999). "Extraction of DNA from decomposed human tissue: An evaluation of five extraction methods for short tandem repeat typing", *Forensic Science International*, 105, 171-183.
- Hummel S. (2003). *Ancient DNA typing: methods, strategies and applications*. Springer-Verlag, Berlin.
- Gamba, C., Jones, E. R., Teasdale, M. D., McLaughlin, R. L., Gonzalez-Fortes, G., Mattiangeli, V., ... , Pinhasi, R. (2014). "Genome flux and stasis in a five millennium transect of European prehistory", *Nature Communications*, 5(5257), 1-9.
- Gamba, C, Fernández, E., Tirado, M., Deguilloux, M. F., Pemonge, M. H., Utrilla, P., ... , Arroyo-Pardo, E. (2012). "Ancient DNA from an Early Neolithic Iberian population supports a pioneer colonization by first farmers", *Molecular Ecology*, 21(1), 45-56.
- Garcia A. A., Munoz, I., Pestoni, C., Lareu, M. V., Rodriguez Calvo, M. S., Carracedo, A. (1996). "Effect of environmental factors on PCR-DNA analysis from dental pulp", *International Journal of Legal Medicine*, 109(3), 125-159.
- Gilbert, M. T., Bandelt H. J., Hofreiter M. ve Bernas I. (2005). "Assessing ancient DNA studies", *Trends Ecol Evol*, 20(10), 541-544.
- Kemp B. M. ve Smith D. G. (2005). "Use of bleach to eliminate contaminating DNA from the surface of bones and teeth", *Forensic Science International*, 154, 53-61.
- Kuhn, S. L. (2002). "Paleolithic Archeology in Turkey" *Evolutionary Anthropology*, 11, 198-210.
- Lindahl, T. (1993). "Recovery of antediluvian DNA", *Nature*, 365(6448), 700.
- Malaver, P. C. ve Yunis J. J. (2003). "Different dental tissues as source of DNA for human identification in forensic cases", *Croat Med J.*, 44(3), 306-309.
- Martinez S. M. (2015). *Ancient DNA: A multifunctional Tool for Resolving Anthropological Questions*, Doktora Tezi, Universitat Autònoma de Barcelona, ss. 33-42.
- Meyer, E., Wiese, M., Bruchhaus, H., Claussen, M. ve Klein, A. (2000). "Extraction and amplification of authentic DNA from ancient human remains", *Forensic Science International*, 113, 87-90.
- Damgaard, P. B., Margaryan, A., Schroeder, H., Orlando, L., Willerslev, E. ve Allentoft, M. E. (2015). "Improving access to endogenous DNA in ancient bones and teeth", *Scientific Reports*, 5(11184), 1-12.
- Rohland, N., ve Hofreiter, M. (2007). "Ancient DNA extraction from bones and teeth", *Nat Protoc.*, 2(7), 1756-1762.

- Prado, V. F., Castro, A. K. F., Oliveria, C. L., Souza, K. T. ve Pena S. D. J. (1997). "Extraction of DNA from human skeletal remains: practical applications in forensic sciences", *Genetic Analysis: Biomolecular engineering*, 14, 41-44.
- Prinz, M., Carracedo, A., Mayr, W. R., Morling, N., Parsons, T. J, Sajantila, A., Scheithauer, R., Schmitter, H. ve Schneider, P. M. (2007). "DNA Commission of the International Society for Forensic Genetics (ISFG): Recommendations regarding the role of forensic genetics for disaster victim identification (DVI)", *Forensic Science International: Genetics*, 1, 3-12.
- Simon, M. (1998). *Archeology of Human Bones*. Routledge UK, London, ss. 42-206.
- Paabo, S., Poinar, H., Serre, D., Jaenicke-Despres, V., Hebler, J., Rohland, N., ... , Hofreiter, M. (2004). "Genetic Analyses from Ancient DNA", *Annu. Rev. Genet.*, 38, 645-679.
- Von Wurmb-Schwark, N., Harbeck, M., Wiesbrock, U., Schroeder, I., Ritz-Timme, S. ve Oehmichen, M. (2003). "Extraction and amplification of nuclear and mitochondrial DNA from ancient and artificially aged bones", *Leg Med (Tokyo)*, 5(Suppl 1), S169-72.
- Watt, K. E. (2005). *Decontamination techniques in ancient DNA analysis*. Yüksek Lisans Tezi, Simon Fraser University, ss. 12-25.
- White, T. D., Black, M. T. ve Folkens, P. A. (2012). *Human Osteology, Third Edition*. Elsevier Academic Press, ss. 241-252.
- Yang, D. Y ve Watt, K. (2005). "Contamination controls when preparing archaeological remains for ancient DNA analysis", *Journal of Archaeological Science*, 32, 331-336.

ORTA ZAĞROS'TA HAREKETLİ ÇOBANLIĞIN DOĞUMU: *TEPE TÛLÂÎ*'DEN (MÖ. 6200-5900) *TUWAH KOŞKEH*'E (MÖ. 4900-4000)¹

İzzet ÇIVGIN*

Gönderim/Received: 17 Temmuz/July 2017

Kabul/Accepted: 23 Kasım/November 2017

Öz

Bereketli Hilal'de tarım ve hayvancılığın keşfi, MÖ. 9000-6000 arasında gerçekleşti. Bölgenin en doğudaki parçası Zağros, "Neolitikleşme" sürecine erken katıldı. Batı İran'da besin üretimi, Zağros dağ-arası vadilerinde ve yamaçlarında doğdu. Tarım ve hayvancılık, Güneybatı İran'ın geniş/bereketli ovalarına (Deh Luran ve Susiana) MÖ. 7500-7000 arasında ulaştı. Ovalardaki çobanlık ve çiftçilik, Ali Koş, Çağa Sefid, Çoğa Bonut gibi "köy"lerde gerçekleşiyordu. Peki MS. 20. yüzyıla kadar Zağros ekonomisinde özel bir yeri olan "göçebe çobanlık" ne zaman doğmuştu? Yakın Doğu'da göçebelik (uzun zaman iddia edildiği gibi) MÖ. 4. binyıl sonlarında mı ortaya çıkmıştı, yoksa daha mı eskiydi? Arkeologların 1973'te Güneybatı İran ovalarını Zağros'a bağlayan hat üzerinde bir çadır kampı olan Tepe Tûlâî'yi keşfetmeleri soruyu yanıtlamayı kolaylaştırmıştır. 40 yıldır yürütülen tartışma, adı geçen mekânın "göçebe çobanlara ait bir kamp" mı olduğu, yoksa ova köylerinden birine ya da birkaçına mensup "yerleşik" çobanların burayı yaylacılık amacıyla mı kullandıklarıdır. Makalenin ilk hedefi, Tepe Tûlâî bulgularını sergilemek ve 8000 yaşındaki bir kampın Neolitik geçim ekonomisinde ne tür bir rol üstlendiğini saptamaktır. İkinci hedef, Tûlâî'den 1500 yıl sonra (MÖ. 5. binyılda) yine hareketli çobanlara ev sahipliği yapan Tuwah Koşkeh kampına ait bulguları ortaya sererek Zağros'ta göçebe çobanlığın doğuşunun iklim değişiklikleri (kuraklıklar) ile bağlantısını araştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Batı İran Neolitiği, Hareketli Çobanlık, Yaylacılık, Göçebe Çobanlık, Zağros

---

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, MARDİN | izzetcivgin@yahoo.fr

The Birth and Rise of Mobile Pastoralism in West Central Zagros: From Tepe Tûlâi (6200-5900 BCE) to Tuwah Khoshkeh (4900-4000 BCE)

Abstract

The Fertile Crescent is the earliest centre of food production in the world. Zagros region played a major role in the process of domestication. Early settlements were few and often widely separated. The earliest food producers who lived in the valleys and foothills of the Zagros mountain range were agro-pastoralists. But the warm and humid Early Holocene was interrupted at 6300-6200 cal. BCE. by a drastic reduction in precipitation. Some archaeologists put forward the idea that deterioration in the local environment stimulated the increased reliance on ovicaprid herding, the intensification in using their secondary products and the development of mobile pastoralism at the end of the 7th millennium. The existence of pastoral mobility as early as 6200 BCE has been suggested by the remains at Tepe Tûlâi, a seasonal campsite on the Susiana Plain. The goat herders of Tepe Tûlâi were probably not yet really nomadic. It seems that they have temporarily left the village environment (in the Susiana and/or Deh Luran plains) and led their flocks through vast open areas to graze. It is suggested that Tûlâi was frequented by mobile groups from a (or two different) lowland region(s). Tuwah Khoshkeh (1500 years younger than Tûlâi) is another mobile pastoralist campsite in the Islamabad Plain. These two examples show that the shift from sedentary crop-livestock farming to mobile pastoralism was an adaptive response to environmental pressure.

Keywords: *Neolithic of Western Iran, Mobile Pastoralism, Transhumance, Nomadic Herding, Zagros*

Giriş

Avcı-toplayıcı iken sürekli hareket eden ama besin üretimine geçince yerleşik yaşamda karar kılan Bereketli Hilal ahalesinin bir kısmı (özellikle Toros-Zağros dağlarının vadileri/ovaları ile Doğu Akdeniz kıyı şeridinin yarı-kurak bölümlerinde oturanlar), *neolitik kültürün olgunlaştığı bir çağda yeniden yarı-göçebelğe döndüler*. Bu kez avcılıktan değil çobanlıktan kaynaklanan bir göçebelik ya da hareketlilik söz konusu idi. Metnin odaklandığı ilk soru bu nokta ile ilgili. “Hareketli” çobanlığa niçin geçildi, tarihteki ilk “yarı-göçebe” besiciliğin bugünkü göçerlik formlarından farkı ne idi, yerleşikler ile ne tip ilişkiler kuruldu? Bu soruları yanıtlamak için Bereketli Hilal’in bütününe değil belli bir bölgesine bakmak en doğrusudur. Levant ve Zağros bu açıdan uygun örneklerdir, zira iklim ve coğrafya nedeniyle *besin üretiminin iki bölgede de yalnızca yerleşiklik ekseninde sürdürülmesi en baştan zor idi*.

Zağros Neolitiği’nin en güçlü ayağı keçi (*capra hircus*) çobanlığıydı ve erken Zağros köylerinin çoğu zaten “mevsimlik kamp” özelliği gösteriyordu (Çıvgın, 2016: 788). Evcil keçi, temel hayvansal gıda olarak MÖ 8000’den itibaren av hayvanlarının (yaban keçisi, ceylan, geyik) yerini almıştı;

Neolitik köylerin pek çoğunda et ihtiyacı evcil keçilerden sağlanıyordu (Fernández vd., 2004: 50-51; Arbuckle, 2014: 59-62). *MÖ. 7600-7500'lerde Akdeniz'in doğusundaki toprakların çoğunda çiftçilik-çobanlık biçiminde tezahür eden besin üretimine geçilmişti* (Peters vd., 2005: 111). Yeni geçim ekonomisi MÖ 6700'e kadar Yakın Doğu toplumlarını ve onların kültürlerini birbirine yaklaştırdı, refah ve istikrar getiren sistem hızla yaygınlaştı, bazı erken yerleşimlerin genişliği 10 hektarı aştı. MÖ 7000'lerde birkaç bin kişinin yaşadığı *mega-köyler* kurulmuştu (Kuijt, 2000: 82-95; Simmons, 2010: 124, 175-176, 178). Ama 7. binyılın ilk yarısında kimi yazarların “çöküş” olarak tanımladığı olaylar yaşandı: Yerleşimler büyük ölçüde daraldı, göçler sonucunda kimi köyler terk edildi. Arkeologlar/antropologlar, 1960'lardan beri bu daralmaya dair çeşitli varsayımlar sıraladılar: iklim değişikliği, anomi (toplumsal normların ve değerler sisteminin zayıflaması sonucunda oluşan kuralsızlık/düzensizlik hali), işgal, salgın, nüfus artışından kaynaklanan çevre krizi vb. (Kuijt, 2000: 95-98; Simmons, 2010: 45; Liverani, 2014: 39). Rollefson ve Köhler-Rollefson, aşırı otlatma ve yakıt ihtiyacı nedeniyle çevrenin tahrip edilmesini de nedenler arasına soktular. Onlara göre, Yakın Doğu'nun kara belası/vebası karakeçi bitki örtüsünü mahvetmiş; denetimsiz ve sınırsız otlatma çölleşmeye neden olmuştu (Rosen, 2011: 1).

Günümüzde, MÖ 7. binyılda Yakın Doğu'yu alt-üst eden olayların arkasındaki temel nedenin MÖ 6700'den sonra görünür hale gelen kuraklaşma/soğuma olduğu kanaati yaygınlık kazanmıştır (Weninger vd., 2014: 14, 24; Düring, 2016: 135-146; Flohr vd., 2016: 23-27; Çıvgın, 2017: 49-50). MÖ. 6300-6200'de Hudson Körfezi'ndeki buzulun erimesi ve Kuzey Atlantik'i işgal etmesi, soğumayı daha da artırmış; kurak ve yarı-kurak bölgelerde yaşayan insanlar 200 yıl boyunca ya buldukları bölgeleri terk etmek (Weninger vd., 2014: 8, 14, 21) ya da daha hareketli/mobil bir geçim stratejisi uygulamak zorunda kalmışlardı.

Zağros'ta ekim, çobanlık ve avcı-toplayıcılık, besin üretimi başladıktan sonraki binyıllar boyunca hep birbirini tamamlayan stratejiler olmuştu ve böylesi bir ortamda geçimin yalnızca “yerleşik çiftçilik” üzerinden sürdürülmesi olanaksızdı. Yine de Zağros sakinlerinin bir kısmı bereketli ovalarda ve vadilerde ekim yaparken yerleşik çobanlığı sürdürdü; diğer kısım doğal kaynakların tamamından optimal biçimde yararlanmak için “bir çeşit uyum stratejisi geliştirdi ve hareketli çobanlığa yöneldi” (Abdi, 2003: 395-399, 401). Makale, işte bu tip tercihlerin nedenlerini araştırmak ve Zağros'un yerleşikleri ile yarı-göçebelere arasındaki etkileşimlerin niteliğini/yoğunluğunu ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştır.

Çalışmanın yöntemini şekillendiren diğer soru, Zağros'ta göçebe çobanlığın varlığına işaret eden arkeolojik delillerin nasıl toplandığı ve anlaşıldığı üzerinedir. Bu soru metin içinde yeri geldikçe tartışılacak;

arkeolojik bulguların değerlendirilmesinde hangi kıstasların dikkate alınması gerektiğine dair bilgi verilecektir. Yine de metnin en başında bazı noktaları açığa kavuşturmakta yarar vardır: 1) Asli geçim etkinliği tarım olan yerleşimlerde de besicilik yapılır. Erken Zağros yerleşimlerinden günümüze ulaşan kalıntılar sayesinde, hangi köyde evcil keçi-koyun-sığır-domuz tüketildiğini saptayabiliyoruz. Ne ki tarım-temelli ekonomilerde hayvanlar güdoğumunda otlaklara çıkarılıp gün batımında yeniden ağillara kapatıldıkları için yakın otlaklarda *çoban kampı* bulmak kolay değildir. Sürüler daha uzaktaki otlaklara birkaç geceliğine götürülmüş ve çobanlar bu süreyi kaya sığınakları ya da basit çadırlarda geçirmiş olabilirler; ama bu durumda bile kamplardan günümüze arkeolojik izler ulaşmayabilir. Köy-temelli çobanlığın en belirgin kanıtı, yerleşim alanında ağillaların bulunmasıdır. 2) Göçebe çobanlığın kanıtı ise, “geçici kamp” olarak kullanılan mekânlardır. Çobanın geceyi hayvanları ile geçirebileceği korunaklı mağaralar, kaya sığınakları, çok zaman/emek harcamadan yapılan barakalar ve nihayet çadır kurmaya uygun zeminler bu tip kampların varlığına işaret eder. Eğer buralarda yakın köylere ait maddi kültür unsurları bulunabilirse, çobanların herhangi bir yerleşim adına “yaylacılık” yaptıkları ya da bazı köylerle kültürel etkileşim halinde oldukları söylenebilir. Özellikle *her yıl tekrarlanan ziyaretler*, belli bir yerleşime mensup çobanların bazı otlaklardan periyodik olarak yararlandıkları anlamına gelebilir. 3) Kamp yerinde bulunan çömleklerin (çark ile değil) elle şekillendirilmiş ve özensiz biçimde fırınlanmış olması da, bu kamplarda kalan toplulukların yaşamlarını büyük ölçüde göçebelik ile sürdürdüğüne kanıt oluşturur. Aynı mekânda, kaba-saba çömleklerin yanında çark ile düzgün formda üretilmiş olanlara rastlamak da mümkündür. Bu ikili yapının nedeni herhalde yerleşik toplumlar ile yapılan takastır. Yerleşikler, göçerlerden aldıkları hayvansal ürünlere karşılık onlara kaliteli çömlek sunmuş olabilirler (Abdi, 2003: 405-407).

Bu noktada, Yakın Doğu’da *yavaş dönen çark* ile çanak-çömlek yapımının ancak MÖ. 3500 civarında yaygınlaştığı hatırlatılmalı (Podany ve McGee, 2005: 30-31). Gerçi daha eski devirlere tarihlenen verilere de sahibiz. Örneğin Orta Mezopotamya yerleşimi Tell Abada kazılarının başkanı Sabah Abboud Jasim, höyükte keşfettiği ve *Ubeyd 3 dönemine* (MÖ. 4500-4200) ait olduklarını açıkladığı çanak-çömlek örneklerinin çark ile üretildiklerini ifade eder (Jasim, 1981: 103). *Yavaş dönen çark*, ilkin Ubeyd devrinde, özellikle de MÖ. 5. binyılın ikinci yarısında kullanılmış olmalı (Özbal, 2010: 47). Demek ki elinizdeki makalenin konusu olan dönemlerin büyük kısmında Yakın Doğu’da çark ile üretilmiş çanak-çömlek mevcut değildir. Yukarıda sayılan kıstaslar, yalnızca göçebe kamplarını ayırt etmeye yarayan genel kıstaslardır ve keramik yapımıyla ilgili olanlar MÖ. 4500 ve sonrası için dikkate alınmalıdır.

Orta-Batı Zağros: Kuraklaşma Döngüsü ve Hareketli Çobanlığın Kaçınılmazlığı

Bereketli Hilal ikliminin en belirgin özelliği, yağışlı ve soğuk kışlar ile kuru ve sıcak yazlar arasındaki karşıtlıktır. Hem çiftçiler hem çobanlar açısından en önemli mevsimler kış ve ilkbahardır. Ekimi yapılan yıllık bitkiler ile diğer otlar, bu mevsimlerde büyür. Bahar sonunda da otsu bitkiler olgunlaşır, sararır ve sıcaklık aşırı derecede arttığı için kurumaya başlarlar. Yiyecek üreten toplumlar, doğa döngüsü hususunda geniş bilgiye sahiptirler, zira bu döngüye dikkat etmedikleri (ekin ve hasat mevsimlerine uygun bir yaşam kuramadıkları ya da sürüleri için en iyi otlakların nerede olduğunu kestiremedikleri) vakit açlıkla karşı karşıya kalmaları kaçınılmazdır. Daha kötüsü, iklimin (atalardan devralınan bilgileri boşa çıkaracak kadar) öngörülemez, kararsız ve değişken oluşudur (Hole, 2009: 261-262).

Harita 1. İran florasını şekillendiren 4 ekolojik bölge: A) En kuzeyde, Hazar kıyılarını kapsayan alçak ve florası zengin *Hirkanya Kuşağı*, b) İran'ın % 70'ini içine alan ve insan yaşamına kapalı iki büyük çölü de barındıran çok kurak *Iran-Turan flora bölgesi*, c) Yarı-kurak Zağros kuşağı ve d) en güneyde Basra Körfezi'ne bakan Körfez-Umman flora bölgesi (Heshmati, 2007: 217).

Zağros, göçebe çobanlığın en arkaik formunun ortaya çıktığı coğrafyaların başını çeker. Bunun temelinde 2 nedeni vardır: 1) Tarıma elverişli olsa da, Zağros'un iklimi, yer şekilleri ve fauna-florası *göçebe-otlatıcı geçim tarzını* teşvik etmektedir. Bugünkü İran topraklarının % 85'i "yarı-kurak, kurak ve çok kurak" arazilerden oluşur. İran'a günümüzde dünya yağış ortalamasının 1/3'ünden daha az yağmur düşmektedir. İran'ın bitki örtüsü bu nedenle soğuk ve kurağa dayanıklı türlerden oluşur. Ağaçlar çok yavaş büyüdüğü için kesilen ağacın yerine yenisinin filizlenmesi çok zordur. Ülkede florası en zengin bölge, Hazar'ın güneyinde kalan dar ve alçak kıyı şerididir. İran'ın orta kısımları, yani ülke topraklarının % 70'i ise İran-Turan flora bölgesi içine girer; yazın sıcak ve kurak, kışınsa çok soğuk olan bu bölgede yıllık yağış miktarı 200 mm'yi aşmaz, bazı yerlerde 100 mm'den daha azdır. Bu yüzden besin üretiminin İran Orta yaylası'na girişi çok geç olmuştur. İran'ın ilk besin üretim merkezi Orta Zağros'tur. Burası da yarı-kurak olmasına karşın yıllık yağış 400-800 mm arasındadır, yani Orta Yayla'ya nazaran besin üretimine daha elverişlidir. Zağros bölgesi ayrıca yükseklikleri 4000 m'yi bulan dağlardan gelip Basra Körfezi'ne dökülen çok sayıda nehre sahiptir. Zağros'un hâkim bitki örtüsü, meşe ve şamfıstığı dışında yıllık otsu bitkilerdir ki tahıllar da bunların parçasıdır (Heshmati, 2007: 215-221).

2) Faunaya gelince, özellikle bir türü ayrı bir başlıkta incelemek gerekir. Evcil keçi (*Capra hircus*), diğer besi hayvanlarından farklı olarak çoban toplulukları göçebelige zorlayan bir türdür. Zira keçinin yaban atasının (*Capra aegagrus*) doğal habitatı Orta Zağros dağlarının en sarp bölgeleridir. Koyun çok sıcak-kurak ve dağlık coğrafyalara uyum sağlamakta zorlansa da, keçi en sert iklimlerde ve bölgelerde ayakta kalır, çevre koşullarına hızla uyum sağlar. Zağros çobanlığının domuz ve sığır gibi iri cüsseli, sulak bölgeleri seven, ağılda beslenebilen türler yerine küçükbaşlara (özellikle keçiyeye) dayanması göçebelik tercihinde çok önemli bir faktördür (Abdi, 2003: 407-409). Fizyolojik farklılıkları nedeniyle, yabani keçi ve koyunun ideal beslenme alanları değişiktir: Bunların ilki dağlarda, ikincisi bozkırda rahat eder. Koyun, yıllık olarak yenilenen taze otları tüketmeyi sever; keçi ise, düşük kaliteli mera alanlarında (çalılık ve fundalıklarda) hiç zorlanmadan karnını doyurabilir (Hole, 2009: 264).

Zağros'ta 9. binyıldan başlayarak yabani keçilerin denetim altına alındığı, 8. binyıla girilirken de evcilleştirildiği görülür: "İlk evcil keçilerin anayurdu tartışılmaz biçimde Doğu Toroslar ve Kuzey-Orta Zağros'tur. Yaban keçisinin (*capra aegagrus*) yalnızca doğal habitatı dikkate alınsa, türün ilkin Zağros'ta evcilleştirildiği kolayca savunulabilirdi. Ama mtDNA analizleri ve arkeolojik verilere göre, Güneydoğu Anadolu'nun öncelikli merkez olma ihtimali daha güçlüdür. Türün morfolojik değişim geçirmiş ilk örneklerine Chia Sabz ve Ganj Dareh gibi Zağros yerleşimlerinde değil Urfa-Diyarbakır'da, Nevali Çori ve Çayönü'nde rastlanır (Mazdarani vd., 2014: 945-949). Güneydoğu Anadolu'daki evcil örneklerin Zağros'takilerden

en az 200-300 yıl daha eski olduklarını da hatırlatalım. ... Farklı kazılardan derlenen sonuçlar bize *evcilleştirme-öncesi ekim ve çobanlık* uygulamalarının Zağros'ta 9. binyıldan başlayarak yaygınlaştığını ama evcilleştirme ile tamamlanan sürecin daha ziyade Güneydoğu Anadolu'da olgunlaştığını ve 8. binyıl boyunca Orta Zağros köylerinde evcil bitki ve hayvan tüketiminin sürekli arttığını göstermektedir" (Çıvgın, 2016: 781-788).

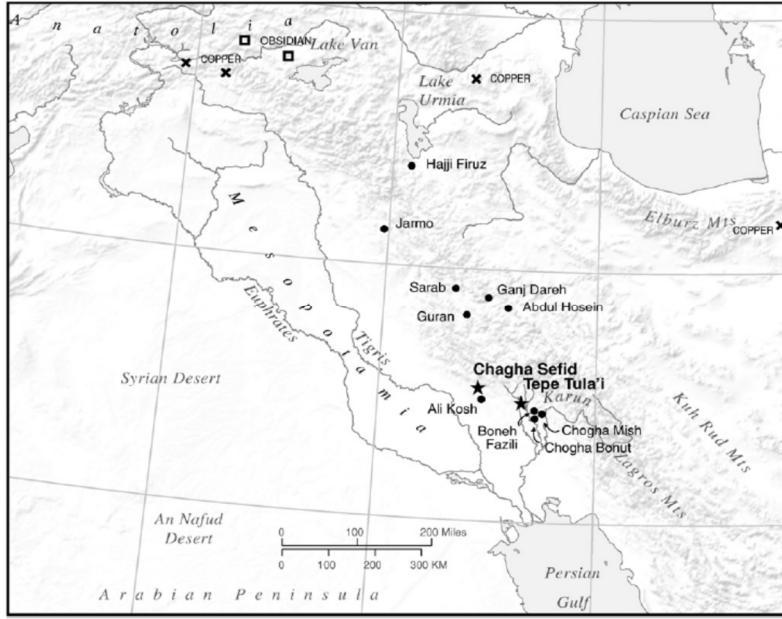
Zağros'un en kalabalık nüfuslu ve dağlık bitki örtüsüne en uyumlu hayvanının besiciliğın merkezine yerleşmesi doğaldır. Bölgenin bu ilk evcil türüne çok geçmeden koyun da eklenir, zira Zağros bozkırları yıllık otlar bakımından da zengindir. Sığırın Bereketli Hilal'in bütününde ve Zağros'ta yaygınlaşması bu iki küçük boyutlu türden kabaca 2 binyıl sonra gerçekleşir (Potts, 2014: 6). Zaman farkı, coğrafi koşullar ve iklim, besi hayvanlarının hangileri (keçi, koyun, sığır, domuz) olacağı ve çobanlığın göçebelik mi yoksa yerleşiklik ekseninde mi örgütleneceği hususunda belirleyici unsurlardır.

MÖ. 6200'e Ait Çoban Kampı Tepe Tûlâi: Hareketli Çobanlığın Başlangıcı Mı?

Zağros'ta yarı-göçebe çobanlığın ortaya çıkış tarihini belirlemek açısından bakılacak kazı alanlarının başında Tepe Tûlâi gelir. 1973'te burada küçük çaplı (10 günlük) bir kazı yürüten Frank Hole, 1974'te kaleme aldığı raporda, Tepe Tûlâi'nin çobanlıkla geçinen bir toplum için "mevsimlik kamp" olarak işlev gördüğünü iddia eder. Bereketli Huzistan Ovası'nın girişinde, yarı-kurak bir bozkırda bulunan kamp, büyük olasılıkla göçerlerin çadırlarını kurup hayvan otlattıkları bir mekândı. Tûlâi, sonraları da (tarihi devirlerde) yarı-göçerler tarafından otlak olarak kullanıldı. Hole, Huzistan'da belki küçük ölçekli tarım yapan bir toplumun, yaz boyu sürülerini yaylaya çıkardığına ve yılın bir bölümünde Tepe Tûlâi civarındaki otlaklardan yararlandığına inanır. Zira burada bulunan objeler (çömlerler, taş aletler ve figürinler), Deh Luran Ovası'nda ve Huzistan (Susiana) Ovası'nın Çoğa Bonut yerleşiminde bulunanlara çok benzemektedir (Hole, 2004b). Tepe Tûlâi, Huzistan Ovası ile Zağros dağları arasındaki olası göç yolları üzerindedir. Kışın Huzistan'da konaklayan ve yazın dağlara çıkan çobanlar, belki ara mevsimleri (ilkbahar, güz) hayvanlarıyla burada geçiriyorlardı (Cribb, 1993: 212, 214).

Tepe Tûlâi, klasik bir yerleşim değildir. Alanda kerpiç yapı bulunmaz, bunun yerine büyük taşların dizilmesiyle oluşturulan platformlar vardır. Dizili taşların işlevi bugünkü göçer kavimlerin kamplarında kullanılanlar ile aynı olmalıdır: tente/çadır altına dizilen iri taşların üzerine ya yatak (çul) serilir ya da kuru ve temiz kalması istenen çantalar burada muhafaza edilir (Cribb, 1993: 92). Tepe Tûlâi'de taş platformlar dışında küllerin biriktirildiği alanlar da bulunur. Hole, kazıda kendisine yardımcı olan işçilerden modern

göçerlerin ocağı kışın çadır içinde yazınsa dışarıda yaktıklarını öğrenmiştir (Hole, 1974: 227). Platformların çevresine herhalde sırkalar dikiliyor; bunların üstüne de soğuk havalarda kapalı çadır, sıcak havalarda yanları açık tente geriliyordu (günümüzde Zağros'ta yaylacılık yapanlar, bu yöntemlerin her ikisine birden başvurmaktadır). Kazı alanı "çiftçi yerleşimi" özelliği göstermediği için, Hole MÖ. 6200-5900 arasında 200 yıl kadar iskân edilen Tûlâî'nin çobanların sürülerini otlatmak amacıyla belli mevsimlerde kaldıkları bir kamp yeri olduğuna emindir. Bu tarihöncesi kamp, ilk göçer çobanlardan sonra Sassaniler devrine (MS. 224-651) kadar 6000 yıl kullanılmamış, Sassani devletinin çöküşünü takip eden yüzyıllarda da boş kalmış ve nihayet 20. yüzyıl ortalarında yeniden göçebe çobanlar için konak işlevi görmüştür. Hole, kazı ekibinde yer alan İranlı işçiden Tûlâî'ye gelen günümüz göçerlerinin hala benzer platformlar oluşturduklarını ve orada kullandıkları taşları 4-6 km. ötedeki Karkeh Nehri'nden getirdiklerini öğrenmiştir. Çağımızda yük hayvanlarının çeşitliliği dikkate alındığında 5 km. uzaktan kaya getirmek zor değildir ama 8000 yıl önce Tepe Tûlâî'ye gelen çobanların bu tip hayvanlara sahip olup olmadıklarını ne yazık ki bilemiyoruz (Hole, 1974: 219-220, 224, 227).

Harita 2. Tepe Tûlâî, Zağros eteklerini Huzistan/Susiana Ovası'na bağlayan yollar üzerindedir. Sulak/bereketli Susiana Ovası'nda kurulan erken yerleşimler Çoğa Bonut, Boneh Fazili ve Çoğa Miş'dir. Daha kuzeydeki Deh Luran Ovası'nın erken yerleşimleri ise Ali Koş ve Çoğa Sefid'dir. Arkeolojik kanıtlar, çoban kampı Tepe Tûlâî ile çiftçi köyü Çoğa Sefid arasında kültürel bir bağın varlığına işaret etmektedir (Sutliff, 2015: 393).

Tepe Tûlâî'de bulunan taş objeler arasında dibekler de vardır. Bunlarla ne öğütülmüştü? Kazıya katılan işçilerden biri, bugün bile köylerden uzak otlaklara tahıl götürülmediğini söylemektedir; bitkisel gıda olarak evcil tahıllardan çok civardan toplanan kabuklu yemişler, özellikle de öğütülerek un haline getirilen meşe palamudu tüketilmektedir. İşçi, dibeklerin tuz ve baharat ezmeye yaradığını belirtmiştir; belki Tepe Tûlâî'de keşfedilen (8000 yaşındaki) dibekler de çevredeki doğal kaynakları öğütmek içindi. Tûlâî'de hayvan otlatan toplumlar, köylerinden tahıl getirmemiş olsalar da, bu durum onların yerleşiklerle temas etmeden izole bir yaşam sürdürdüklerini göstermez. Zira Tûlâî çanak-çömlekleri, yakındaki Deh Luran Ovası köylerinde (Çağa Sefid, Ali Koş) üretilenlere çok benzemektedir (Hole, 1974: 227-228).

Tulâî'de Hayvan Otlatanlar, Göçebe Aileler Mi Yoksa Köylü Çobanlar Mıydı?

Hole, yarı-göçebe ailelerden oluşan küçük bir topluluğun Zağros yaylaları ile Susiana ve Deh Luran gibi alçak ovalar arasında (Tepe Tûlâî ve ona benzer otlak alanlarında) konup-göçerek yaşadığına, topluluğun geçim ekonomisinin temelde besiciliğe dayandığına inanmıştı. Kazıda elde edilen kemik örneklerini inceleyen Jane Pires-Ferreira ise, Hole'un raporundan birkaç yıl sonra yayımladığı çalışmada, Hole'un varsayımına karşı çıktı: Bulunan hayvan kemiklerinin hiçbiri 1 yaşın altındaki örneklerle ait değildi. Tûlâî'de otlanan sürü yalnızca yetişkinlerden ve yetişkinliğe çok yakın bireylerden oluşuyordu; yavrular ve onları sütleri ile beslemek zorunda olan dişiler otlak alanına getirilmemiş, başka yerde bırakılmıştı. J. Pires-Ferreira'ya göre, bu verilerden çıkan sonuç açıktı. Aslen Huzistan ya da Deh Luran gibi alçak ovaların birinde (bir çiftçi köyünde) yaşayan çobanlar, yılın kısa bir bölümünde Zağros eteklerindeki Tûlâî'ye geliyor; ovalar ve yaylalar arasında sınır oluşturan bu kamp yerinde sürülerini besliyorlardı (Wheeler Pires-Ferreira, 1977: 275). O halde, Tepe Tûlâî'yi otlak olarak kullananlar kadınlı-çocuklu çekirdek aileler değil bir çiftçi köyünde ikamet ederken geçim ekonomisine çobanlık yaparak katkı sağlayan yetişkin erkeklerdi. Bu varsayım, yavruların ve süt veren dişilerin köyün uzağındaki otlaklara niçin götürülmediğini ve evde bırakıldığını açıklamaya yeter.

Pires-Ferreira, kazı yılında keşfedilen 9 210 kemik kalıntısının % 95'inin keçi, koyun ve ceylanlara (orta cüsseli otoburlara) ait olduğunu saptamıştı. Parçalar bir araya getirildiğinde en az 94 keçi ve 25 ceylan iskeleti ayırt edilmiş ama yörede koyun otlatıldığına dair tatmin edici veriye ulaşılamamıştı. Öyle ise, Tepe Tûlâî'de otlatılan hayvanların tamamı keçi idi

ve ceylanlar çobanlar tarafından yakın çevrede avlanmışlardı. Ceylana nazaran sayıları az olan sığır, domuz ve yaban eşeği gibi büyük cüsseli memeliler de herhalde yine av partilerinde ele geçirilmişlerdi. Kazıda bulunan köpekgillere ait 44 kemik parçası ise, keçi çobanlarının o devirlerde bile hayvan güderken köpeklerden yardım aldıklarına yorulmuştur. Bölge, keçinin doğal habitatının dışında konumlanmaktadır; boynuz örnekleri de yabani atalarinkine (çok uzun ve eğri kılıç biçimli) değil evcil keçilerinkine (kıvrımlı-bükümlü) benzemektedir. Bu durumda Tûlâî'de otlanan keçilerin evcil olduklarını kabul etmek gerekir (Hole, 1974: 235).

Pires-Ferreira, Hole'ün yayınından sonraki 2 yıl boyunca Tûlâî'ye ait kemik parçalarını özenli bir analize tabi tutmuş ve 9000 kadar parçanın 2/3'ünün aşırı düzeyde ufalanmış olduğundan tür tayinine izin vermediğini görmüştü. Buna karşılık, 3000 parçanın türünü saptamak mümkündü. Türler arasında yabani keçi yoktu, koyunun da ne yabani ne evcil formu mevcuttu. Pires-Ferreira, kalıntılar arasında av hayvanlarının pek az olduğunu belirledi, evcil keçi tüketimi ise % 91,3 idi. Bu veriler ile Deh Luran Ovası'nda (Çağa Sefid yerleşimi) derlenenler arasında paralellik vardır. Çağa Sefid'de de % 90,3 oranında keçi tüketilmiştir ve av hayvanlarının toplam içindeki payı % 9,7'dir. Ama Pires-Ferreira'in çalışmasının asıl önemi, Tûlâî'de genç hayvan ölümlerinin çok düşük olduğunu göstermesinden kaynaklanır. Kalıntıların tamamı dikkate alındığında, 2,5 yaşını görmeden ölen keçilerin oranı % 16,7; 1 yaşın altındakilerin oranı % 2,8'dir. Analize tabi keçiler yabani olsaydı, av sırasında özellikle iri erkek keçilerin seçildiği iddia edilebilirdi ama çalışmaya göre kazı alanındaki keçilerin tamamı evcildir. Çobanların sürülerini Tûlâî'de tuttıkları dönemin üreme mevsimine denk düşmediği argümanı da temelsizdir. Çünkü keçi yıl boyunca (12 ayın tamamında) ve her tür iklimde (Huzistan gibi sıcak/kurak bölgelerde bile) doğum yapabilir. Pires-Ferreira'a göre akla en uygun açıklama, gebe ya da süt veren dişilerin, yeni-doğanların ve yaşı biraz daha ileri oğlakların köyde bırakıldığı; otlığa yalnızca yetişkinlerin, özellikle erkeklerin getirildiğidir. Bu önerme Hole'ünkinden farklıdır; zira Tepe Tûlâî çobanlarının yerleşik olduklarını, birkaç günlük mesafede bulunan (Ç. Sefid gibi) bir çiftçi köyünden geldiklerini öne sürer. Köylülerin bu tip bir yola başvurarak geçim stratejilerini çeşitlendirmeleri mantıklıdır. Büyük miktarda hayvanı beslemek için köye yakın otlaklar yeterli gelmeyebilir; hayvanları uzak ama daha geniş otlaklara yaymak doğal kaynaklardan etkin biçimde yararlanmanın en uygun yolu olabilir (Wheeler Pires-Ferreira, 1977: 275, 277-279).

Hole, göçer çobanlardan oluşan bir topluluğun Tepe Tûlâî'yi "mevsimlik kamp" olarak iskân ettiğini söylerken bu toplumun Deh Luran

ve Huzistan'ın yerleşik çiftçileriyle etkileşim içinde olduğunu da vurgulamıştı. O halde, Tûlâî'ye gelen göçerlerin ataları yerleşikti ama Neolitik olgunlaştıkça bazı gruplar besin üretiminin bir kolunda uzmanlaşmış ve çobanlığa yönelmişlerdi. Hole, bu insanları çiftçilikten bağımsız bir geçim biçiminin (*pastoral ekonomi*) kâşifleri olarak görüyor ama ortada yeterli bulgu olmadığı için göçebe çobanların çiftçilerle bağlantılarına dair yorum yapamıyor, iki toplum arasında (eğer varsa) ne tür takas ilişkileri kurulduğunu söyleyemiyordu (Hole, 1974: 236-237). Hole'ün senaryosunu özetleyelim: *Besin üretimi / Neolitik kültür* Orta-Güney Zağros'ta yayılırken, bölgenin coğrafi koşullarının da etkisiyle, biri yerleşik çiftçiliğe diğeri göçebe çobanlığa dayalı iki geçim tipi kristalleşmiş, ikisi aynı anda var olabilişti. Bu senaryoya göre, kışı Deh Luran ve Huzistan ovalarında karşılayan (yarı-)göçerler, sürülerine otlak bulmak için yazın Zağros'a çıkmaktadırlar. "Sürü"den kasıt keçidir. Keçinin doğal habitatu Zağros yaylalarıdır; Neolitik-öncesi dönemde Güneybatı İran ovalarında yabani keçi yaşamamıştır. Keçi, düzlüklere herhalde *yiyecek üretiminin* geç evrelerinde (evcilleştirildikten sonra) girmişti (Sutliff, 2015: 392).

Roger Cribb, yılın belli mevsimlerini Tepe Tûlâî'de geçiren topluluğun göçebelerden mi, yoksa bir köye bağlı oldukları halde "yaylacılık" yapan yerleşik insanlardan mı oluştuğu sorusunun yalnızca keçi kalıntılarının yaşına bakılarak yanıtlanamayacağını düşünür. Ona göre, Tepe Tûlâî (yakınlarda bulunan bir yerleşim ile bağlantılı olsa da olmasa da) *mevsimlik bir kamp yeridir* ve bu gerçek MÖ. 6000 civarında çiftçilik ile çobanlığın iki farklı geçim stratejisi olarak birbirinden ayrılmaya başladığını kanıtlamaktadır. Tûlâî'ye hayvan otlatmaya gelenler eğer bir köyün sakinleri iseler, farklılaşmanın derecesini görmek için çobanların köylerinden ne kadar uzağa gidebildikleri (coğrafi hareketliliğin ne denli geniş bir alanı kapsadığı) saptanmalıydı. Oysa bu konudaki bilgilerimiz hala yetersizdir (Cribb, 1993: 215). Gerçekte Cribb'in "derece farkı" olarak ifade ettiği husus onun okuruna hissettirdiğinden çok daha önemlidir. Çünkü Hole'ün modelinde, "göçebe çobanlık" *bağımsız bir geçim biçimi* olarak tezahür ettiği halde, Pires-Ferreira'nın ortaya attığı senaryoda çobanlıktan *çiftçilik ile bağlantılı (tamamlayıcı) bir geçim stratejisi* olarak söz edilmektedir (Bernbeck, 1992: 77).

Tepe Tûlâî'de bulunan objeler, herhangi bir neolitik "yerleşim"de rastlananlarla aynıdır; ama çiftçi yerleşimlerinde bol bulunan hasat aletleri ve öğütücü taşlar burada yoktur. Diğer objeler, çömlekler, yün eğirmeye yarayan ağırşaklar ve fırınlanmış kil hayvan figürinleridir. İnsan ve özellikle çocuk mezarlarının bulunmaması, Tûlâî'nin kalıcı bir yerleşim olmadığı

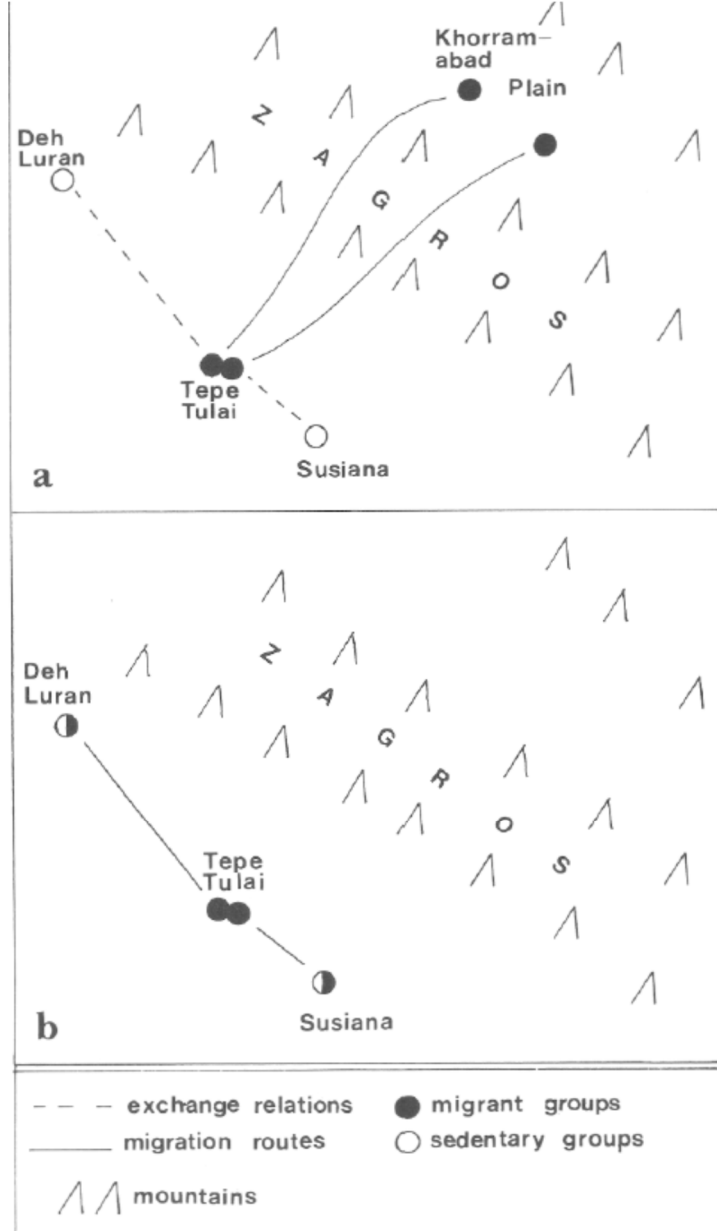
fikrini güçlendirir. Açıkçası, bu hususta konunun uzmanı arkeologlar/antropologlar arasında çatışma yoktur. Uyuşmazlık, hayvanlarını otlatmak için Tûlâî'ye gelenlerin *çekirdek aileler* mi, *toplumun yalnız besicilikte uzmanlaşmış yetişkin erkek çobanları* mı olduğu noktasında çıkmaktadır. Hole, keşfedilen objelerin yerleşik yaşamla bağlantısına yoğunlaşır ve çekirdek ailelerin oluşturduğu bir topluluğun burayı kuşaklar boyu otlak olarak kullandığı varsayımına ulaşır. Tepe Tûlâî'de bir mevsim konaklayanlar uzman çobanlar olsaydı, bunların öğütme taşı ya da çanak-çömlek (hele özenli işçilik gerektiren boyalı keramikler) imal edecek ve iplik eğirecek vakit bulamamaları gerekirdi. Bu mantığa uyulursa, Tepe Tûlâî “evden uzakta 2. bir ev” olarak işlev görmüş olmalıdır: Erkekler sürüleri otlatırken, kadınlar herhalde çocuklarıyla birlikte hafif barınaklarında kalıp taş aletler ve çanak-çömlek üretiyor, yün eğiriyorlardı. Eğer söz konusu objeleri küçük bir çoban grubu getirseydi, bu kadar ağır bir yükün nasıl taşındığını açıklamak zorlaşırdı (Hole, 2004a: 80; Sutliff, 2015: 392-393).

Tûlâî Çanak-Çömlekleri İki Ovada Üretilen Örneklerle Paralellik Gösterdiğine Göre, Biri Susiana Diğeri Deh Luran'dan Gelen İki Ayrı Çoban Grup Otlak Alanını Eşzamanlı Kullanmış Olabilir Mi?

40 yılı aşan çalışmalar sonucunda doğruluğundan emin olduğumuz iki nokta var: 1) Tepe Tûlâî'ye keçi otlatmaya gelenler (bir köye bağlı olsunlar ya da olmasınlar) *mobil/hareketli* topluluklardı. 2) Maddî kültür unsurlarının da kanıtladığı gibi, bu insanlar yerleşiklerle temas halindeydiler; “izole” bir yaşam sürmüyorlardı. Üstelik temas tek bir bölgeyle sınırlı değildi, en az iki bölgeyi (batıda Deh Luran ve güneyde Susiana ovalarını) kapsamaktaydı. Fakat bu saptamalar yanıtı belirsiz pek çok soruyu beraberinde getirmektedir. Tûlâî çanak-çömlekleri iki ovada üretilen örneklerle paralellik gösterdiğine göre, ovalar ile bağlantısı olan iki ayrı çoban grup otlak alanını eşzamanlı kullanmış olabilir mi? Daha önemlisi, Tûlâî'yi yılın belli bölümlerinde iskân edenler “yaylacılık” mı yapmaktadır, yarı-göçebe midir, yoksa karşımızda sabit yerleşimleri olmayan tam-göçebe topluluklar mı vardır? Çobanların keçileriyle çıktıkları yolculuk dağ/yaylak-ova/kışlak arasında mı, yoksa aynı yüksekliklerde mi gerçekleşmektedir (“dikey” mi, “yatay” mıdır)? Acaba Tûlâî “kışlık” bir kamp mıdır, yoksa göç yolları üzerinde bulunan ve kısa süre ikamet edilen bir geçiş noktası mıdır? Arkeolojik bulguların yetersizliği nedeniyle bu soruları yanıtlamak için tahminde bulunmak ve farklı varsayımları tartışmak dışında çaremiz yoktur. Bunu yaparken günümüzde aynı bölgede “hareketli” yaşam süren

toplumların üretim ve göç pratiklerini de dikkate almak gerekir (Bernbeck, 1992: 82-83).

Tûlâî çevresinde yakın zamanlara kadar göçebe çobanlara rastlanabiliyordu. Şimdilerde yerleşik yaşama geçmiş olan Baharvand göçerlerinin *kışlakları* Tûlâî'nin biraz güneyinde, *yaylakları* ise Zağros üzerinde bugünkü Hürremabad kenti yakınlarındaydı (rakım: 1350 m). Baharvand göçerlerinin yaz ve kış kampları arasındaki mesafe 110 km. kadardı. Bu insanların barınakları, çadır ve/veya dört yanı açık tentelerden oluşuyordu. Lur ve Bahtiyari göçerlerinin kışlık barınakları daha dayanıklı idi; onlar kışın soğuktan ve rüzgârından korunmak için çadırların çevresine çok yüksek olmayan taş duvarlar örüyorlardı. Eğer Tûlâî çobanları MS. 20. yüzyıl göçer çobanları ile benzer pratiklere sahiplerse (yani Hole'un öne sürdüğü göçebe çobanlık modeli doğru ise), o zaman MÖ. 6000 civarında dikey göçerliğin hayata geçmeye başladığını ve Tûlâî'nin bir "kış kampı" olduğunu söyleyebiliriz. Ama bu durumda Zağros'ta "yaylak" olarak kullanılacak otlaklarda Tûlâî keramiklerinin benzerlerini bulabilmemiz gerekirdi. Ne yazık ki şu ana dek hayvan otlatmak için Tûlâî'den Zağros'a çıkan tarihöncesi toplumlarının varlığına dair delile ulaşılmamıştır. Ama bunun nedeni kışın kullanılan çanak-çömleğin yaylalara çıkarılmaması da olabilir. Zira şimdiki göçer grupların kaplarını yaylaya götürmediklerini ve bunları taş duvarlarla korunan nispeten dayanıklı kış barınaklarında bıraktıklarını biliyoruz. Öte yandan, Tûlâî'de kışlayan çobanlar çömleklerini kendileri imal etmemiş de olabilirler; belki bu tip çömlekleri hayvansal ürünlerine karşılık Deh Luran ya da Huzistan/Susiana yerleşikleri ile takas ediyorlardı. Diğer olasılık, göçerlerin çömleklerini kendi başlarına üretmiş olmaları ama yerleşiklerle kurdukları sıkı kültürel temas nedeniyle onların keramik biçimlerine ve desenlerine öykünmeleridir (Bernbeck, 1992: 83-84).

Harita 3. a) Tepe Tûlâi'de hayvan otlatan "göçebe çobanlar"ın yazın Hürremabad yüksek-ovasına çıktığına dair senaryo, **b)** İkinci senaryoya göre, Susiana ve Deh Luran'da çiftçilik yapan "köylü çobanlar" (2 toplum) otlatma mevsimlerinde Tûlâi'ye geliyor ve orada birkaç ay sürülerini besliyorlardı (Bernbeck, 1992: 84).

Her durumda Tûlâî'ye keçi otlatmaya gelenlerin 75 km batıdaki Deh Luran ve 35 km güneydoğudaki Susiana ovaları ile temasta olduklarını biliyoruz. Öyle ise, Tûlâî belki de iki ayrı çoban topluluğu tarafından mevsimsel olarak iskân edilmişti. Çünkü aynı mobil grubun ters yönlerde hareket etmesinden, iki grubun ayrı ayrı iki yerleşik toplumla teması akla daha yakın gelmektedir. Bernbeck, buradan hareketle iki varsayım geliştirir. 1) Tepe Tûlâî'de konaklayan iki *göçebe* topluluktan ilki Susiana, diğeri Deh Luran yerleşikleri ile temas halindeydi. Ama *dikey olarak göç eden* ve Tûlâî'de kışı geçiren gruplar yazın orayı terk edip Hürremabad gibi yüksek-ovalara çıkıyorlardı. 2) Diğer olasılık, Pires-Ferreira'nın iddia ettiği gibi bu toplulukların *yatay olarak hareket ettiği* (yaylacılık yaptığı) ve göçebe olmadığıdır. O halde, kışı Susiana ile Deh Luran'da geçiren ve sürüyü köy çevresinde otlatan yerleşiklerin bazı üyeleri (yetişkin erkekler), sıcak mevsimlerde köylerinden ayrılıp hayvan otlatmak için Tûlâî'ye geliyorlardı. Bu anlatı, Hole'ün bir çıkarımı ile örtüşür: İlk hareketli çobanlar, Huzistan-Hürremabad mesafesini aşma kapasitesine sahip değillerdi. Köylülerin uzak otlakları hedef almaları risk yönetimi açısından ideal bir yöntemdir. Zira bu yolla köye bağlı alanlarda *aşırı otlatma* önlenir, hayvanlar daha iyi beslenir; sürünün bir kısmının köyde, diğerinin uzak otlaklarda tutulması salgın nedeniyle sürünün tamamını kaybetme riskini ortadan kaldıracaktır (Bernbeck, 1992: 84).

2c. Zağros Toplumu, Coğrafya İle Uyumlu Geçim Ekonomileri Yaratabiliyor; İklim Değiştiğinde Hayatta Kalmayı Kolaylaştıran Alternatif Yollar Bulabiliyor

Pires-Ferreira ve Bernbeck, MÖ. 6000 koşullarında bir toplumun geçimini *yalnızca çobanlıkla* sağlayabileceği varsayımına mesafelidir. Zira besin üretiminin keşfedildiği ve B. Hilal'in tamamına yayıldığı devirlerde, çiftçilikten tamamen vazgeçip *göçebe çobanlıkta* karar kılan bir toplumun varlığını kanıtlamak zordur. Hole ise, Tûlâî'yi ilk gördüğü andan itibaren burada konaklayan topluluğun yerleşik (herhangi bir köy ile bağlantılı) değil "göçer" olduğuna inanmıştı. Ona bunu söyleten, Güneybatı İran ovaları ile Zağros yamaçlarında gezinen göçer bir grubun hayvansal gıda dışında doğanın sunduğu kaynaklardan da faydalandığı ve bu tip beslenme rejiminde tarıma ihtiyaç duyulmadığı varsayımdır. Ona göre, "mekânlar-arası hareketlilik" (*mobility*) toprağa, iklime, eti yenen hayvanlara, yabani bitkilere, diğer göçebe ve yarı-yerleşik toplumlara, köylere ve çeşitli dışsal güçlere *uyum* ihtiyacının bir sonucu idi. Hareketli çobanlar, kamplarını tarım için elverişli olmayan topraklara kurmuşlardı. Ama bu topraklar hayvan otlatmaya uygun, doğal kaynaklar bakımından zengindi. *Hareketli* (göçer, yarı-göçebe ya da yarı-yerleşik) toplumlar, yaşamlarını diğer toplumlarla ekonomik-kültürel etkileşim kurmadan da sürdürebilirler. Batı İran'da yakın

zamanlara kadar ceylan, keçi-koyun ve domuz avlanıyordu. Zağros vadileri ile yamaçları hala yabani buğday-arpa, incir, badem, şamfıstığı ve hünnap gibi yenebilir bitkilere sahiptir. Hole'ün Tûlâî kazıları sırasında rastladığı yerliler, ona 20. yüzyıl göçerlerinin avcılık yaptıklarını, yabani tahılları hasat ettiklerini ve palamut topladıklarını aktarmış; palamudu kabuğundan çıkarmak, fırınlamak ve öğütmek için kullanılan aletleri göstermişlerdi. Modern göçerler avcı-toplayıcılığı *destekleyici geçim etkinliği* olarak görürken, 8000 yıl önce Zağros'ta yaşayan yerleşiklerin ve göçebelerin doğadan yararlanmadıkları düşünülemez. Hole'ün çeşitli verilerden hareketle vardığı sonuç, göçebe çobanların arpa ve buğday ekimine ihtiyaç duymadan da hayatta kalabilecekleri, ama tahıl üretmeyi bilen bir göçebe toplumun hem yabani bitkileri hem evcil tahılları beslenme rejiminin bir parçası yapabileceğidir. Tarım, göçebe çobanlığa mutlak biçimde karşıt değildir; ihtiyaç halinde ona ve toplayıcılığa başvurulabilir (Hole, 2009: 262-263).

Tûlâî'nin çoban kampı olduğuna kuşku yoktur. Belirsizlik, çobanların yerleşik mi yoksa göçebe mi olduklarıdır. Bunlar, hayvanları ve çadırlarıyla birlikte göç eden aileler mi, yoksa Susiana ya da Deh Luran ovalarındaki bir tarım köyüne (Çoğa Bonut, Çoğa Miş, Çoğa Sefid) mensup yetişkin erkekler miydiler? Yanıt her ne olursa olsun, Tûlâî sayesinde Güneybatı İran toplumlarının MÖ. 6000'lerde tarım, besicilik ve avcı-toplayıcılık gibi farklı geçim tarzlarını birleştirebildiklerini; yaşadıkları coğrafya ile uyumlu bir geçim ekonomisi yaratabildiklerini; iklim değiştiğinde yerleşiklikten yüz çevirip hayatta kalmalarını sağlayacak başka yollar bulabildiklerini görüyoruz. Zağros yüksekleri ile Güneybatı İran ovalarında ikamet eden (aynı bölgenin farklı ekolojik nişlerini paylaşan) insanlar, *besin üretiminin* düz çizgi izlemediğini (ihtiyaçlara göre değişebildiğini) kanıtlamışlardır. Avcı-toplayıcılıktan çiftçiliğe geçiş MÖ. 8000-6000 arasında yerleşiklik eğilimlerini artırmış olabilir, ancak bu durum insanın *hareketli* geçmişini unutmamasını gerektirmez. Belki MÖ 6000'de Güneybatı İran'da göçebeliliğe geçiş için koşullar olgunlaşmamıştı; ama Tûlâî'nin varlığı, Zağros yamaçları ve yükseklerindeki otlaklardan (*yaylacılık* sayesinde?) haberdar olan çobanların yerleşiklikten yüz çevirerek “geçimlerini bütünüyle göçebe çobanlığa bağlayabileceklerini” kanıtlamaktadır. Gerçekten Zağros'ta MÖ. 5. binyıla tarihlenen göçebe çobanlık uygulamalarının varlığı saptanmıştır. Tûlâî münferit bir örnek olsa da, eğilim geneldir ya da ihtiyaç halinde genelleşebilmektedir.

Tulâî'den 1500 Yıl Sonra Zağros'ta “Hareketli Çobanlar”a Ait Mezarlar ve Kamplar

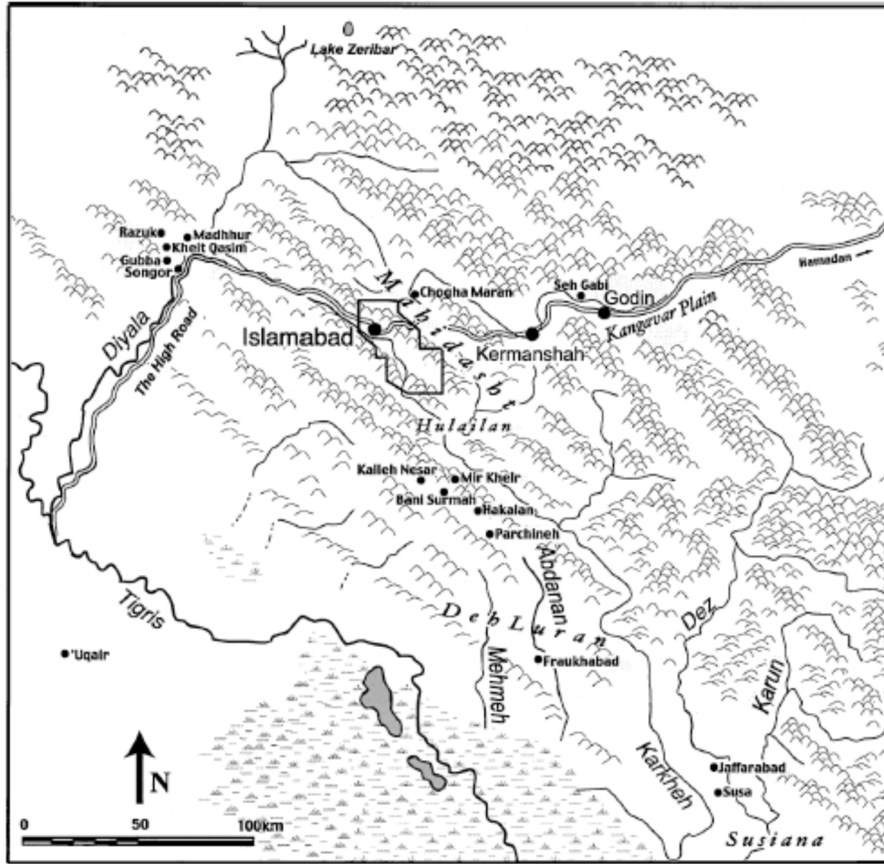
Kamyar Abdi, “Neolitik-Kalkolitik geçişi”nin yaşandığı MÖ. 4500 dolaylarında, Orta Zağros toplumunun bir bölümünün *doğaya uyum stratejisi* çerçevesinde göçebe çobanlığa kaydığını iddia eder. Ona göre, MÖ. 5.

binyılda ekim yapılan toprakların sayısı hiç olmadığı kadar artınca, köy yakınında hayvan otlatmak zorlaşmış, çobanlar sürülerini besleyebilmek için çok uzak otlaklara gitmeyi göze almaya başlamışlardır. Erken Neolitik'ten Kalkolitik Dönem'e uzanan 3-4 binyıl içinde Orta Zağros'ta insan ve evcil hayvan nüfusunun epey artmış olduğu, sürüleri otlaklara götürmenin daha zahmetli hale geldiği ve çobanlığın artık büyük bir işgücü gerektirdiği dikkate alındığında, göçebe yaşam tarzına niçin ihtiyaç duyulduğunu anlamak kolaylaşır (Abdi, 2012: 19). Eğer Abdi'nin MÖ. 5. binyıl için çizdiği tablo doğru ise, o vakit Tepe Tûlâi'nin kamp olarak kullanıldığı MÖ. 6000 civarında çobanlığın hala *yaylacılık* gibi yerleşik bir formda örgütlendiği kabul edilmelidir. MÖ. 6000'lerde göç kapasitesi sınırlı olan çobanlar, Huzistan/Susiana ve Deh Luran ovalarında yerleşik idiler ve hayvanlarını küçük gruplar halinde birkaç günlük mesafedeki (ortalama 50 km.) Tûlâi'ye getirebiliyorlardı. Bu tip göç insanlarla hayvanların *yatay* (Bernbeck'in 2. varsayımını hatırlayalım) hareket etmelerini gerektirdiğinden devrin koşullarına uygundu. MÖ 5. binyılda ise, Zağros çobanlığının sonraki dönemlerinde de en yaygın tarz olan "dikey" göçler başlamış olmalıdır. Bu kez hem mesafe uzaktır hem de alçak ovalardan en az 1000 m yükseğe çıkmak gerektiğinden göçü daha özenli biçimde örgütleme ihtiyacı vardır. Geçim pratiklerini bu şekilde değiştirmek, yerleşiklikte ısrar etmeyi anlamsızlaştırır ve çobanlığın göçerlik altında uygulanmasını zorunlu kılar.

Zağros'ta Orta Kalkolitik'e (5. Binyıl) Ait Göçebe Mezarlıkları: Ölülerini Buraya Gömen Çobanlar, Mezopotamya ve Güneybatı İran Ovaları ile İletişim Halinde Miydi?

Abdi'nin varsayımının kanıtları bugünkü Huzistan Ovası ve Eyaleti'nin kuzeyinde, Luristan Eyaleti sınırları içinde bulunan iki mezar alanıdır. Hakalan ve Dum Gar-i Parçineh adlarındaki mezarlıklar hiçbir erken yerleşim ile bağlantılı değildir ve ikisinde de mezar hediyesi olarak Huzistan Ovası'ndaki örneklere benzeyen damga mühürler ve çömlekler keşfedilmiştir. Bazı yazarlar, sabit "yerleşim"lerin parçası olmadıkları çıplak gözle bile saptanabilen iki mezarlığı göçebe çobanlık yapan gruplarla ilişkilendirirler (Abdi, 2012: 19). İlki deniz seviyesinden 1200, diğeri 900 m yüksekteki iki mezarlık da göç yolları üzerinde konumlanmaktadır. Arkeolojik analizlere bakılırsa, göçebe çobanlar bu iki mezarlığı yüzyıllarca kullanmışlardır. Mezarlık hediyeleri içinde boyalı çömleklerin bulunması, göçebelerin hayvansal ürünleri karşılığında köylülerden tahıl ve mamul mal aldıklarının delili sayılabilir. Parçineh çömlekleri ile Orta Mezopotamya yerleşimi Tell Uqair'de üretilenler arasında açık benzerlikler vardır. Coğrafyanın bu iki köy arasında yolculuğa izin verdiği düşünüldüğünde, ölülerini Parçineh'e gömen göçebe çobanların Uqairli çiftçilerle bağlantı

içinde oldukları ve onlarla mal takas ettikleri öne sürülebilir. Belki bu takas *komşudan komşuya* (“down-the-line trade”) ilkesiyle yürütülen ve örgütlü olmayan bir takastı. Abdi, Zağros’ta göçebe çobanlığın doğum tarihi olarak MÖ. 5. binyılı, yani Orta Kalkolitik Dönem’i gösterir. O halde, Tûlâî kampının kuruluşu ile göçebe çobanlığın münferit bir olgu olmaktan çıkıp Orta ve Güney Zağros’ta yaygınlaşması arasında 1,5-2 binyıllık zaman dilimi vardır (Abdi, 2003: 396-397, 433-435).

Harita 4. En güneyde Susiana, onun kuzeyinde Deh Luran ovaları... Tepe Tûlâî bu mahalde konumlanır. Daha kuzeyde (Zağros’un yüksek kesimlerinde) göçebe çobanlara ait olduğu sanılan iki mezarlık alanı vardır: Parçineh ve Hakalan (Luristan Eyaleti). Parçineh’te keşfedilen çömlekler ile Orta Mezopotamya yerleşimi Tell Uqair’de üretilenler arasında açık benzerlikler vardır: Oysa mezarlık ile çiftçi yerleşimi arasındaki mesafe kuş uçuşu 200 km.’den fazladır. Mezarlıkların kuzeyinde çerçeve içinde gösterilen bölge, Kirmanşah Eyaleti’ne bağlı yüksek Islamabad Ovası’dır. Tuwah Koşkeh çoban kampı burada bulunmaktadır (Abdi, 2003: 408).

Parçineh mezarlığının hâkim mezar hediyesi, “kırmızı üzerine siyah desenli çömlek”tir. Bu tip çömlekler, Orta Zağros göçerleri ve onlarla iletişim içindeki köyler (çünkü göç yolları üzerinde bulunmaktadırlar) arasında yaygındır. Bunların geniş bir alana yayılmış olmasının nedeni, büyük olasılıkla çobanların gerçekleştirdiği uzak-mesafeli göçler ve takasın bu sayede çok işlek hale gelmesidir. Göçebe çobanlar, eski zamanlardan bugüne hayvansal ürünleri (süt, yoğurt, tereyağı, kefir...) ve komşularından edindikleri tahılları deri çantalarda taşımışlardır. Toprak kapları/çömlekleri genelde çok daha az kullanmış ve herhalde bu yüzden onları mezar hediyesi olarak da değerlendirmişlerdir. Kırmızı üzerine siyah desenli çömleğin, az üretildiği ve diğer toprak kaplardan belirgin farklılıklar taşıdığı için Orta-batı Zağros yerleşikleri ve göçerleri nezdinde kıymetli olduğu düşünülmektedir (Abdi, 2003: 435-436).

Yine Orta Kalkolitik'e Tarihlenen İki (*Hareketli*) Çoban Kampı: Huzistan'da *Dar Khazineh* ve Zağros'un Yüksek İslamabad Ovası'nda *Tuwah Koşkeh*

Orta Kalkolitik'te (MÖ. 4700-3700) göçebe çobanlığın varlığına işaret eden yegâne kanıt mezarlıklar değildir. Tepe Tûlâî'nin (kuş uçuşu) 150 km güneydoğusuna düşen Dar Khazineh adlı arkeolojik sitin de çoban kampı olduğuna dair güçlü bir kanaat vardır. MÖ. 4300-4000'e (Orta Kalkolitik II) tarihlenen bu kamp, Karun Nehri'nin besleyen kollardan biri üzerinde ve Zağros yamaçlarında kurulmuştur. Buradaki kazıyı yürüten ekip, hayvanların kesim yaşlarına dayanarak çobanların bu kampta Şubat-Nisan arasında konakladıklarına inanmaktadır. Burayı kısa dönemli olarak iskân eden keçi/koyun çobanları, evcil sığır da beslemiş; ayrıca domuz, eşek, alageyik ve hatta kemirgen avlamışlardır. Kabuklu deniz hayvanlarıyla da beslendikleri anlaşılan kamp ahalisinin tükettikleri arpa örnekleri morfolojik açıdan evcildir. Arpa büyük olasılıkla ekimi yapılan tek bitki türüydü, buna karşılık Dar Khazineh çobanlarının doğada bulduklarım yabancı tahıllar ve baklagiller ile beslendikleri görülüyor (Alizadeh vd., 2004: 74, 77). O halde, karşımızda otlak bulmak amacıyla yer değiştiren ama konakladığı bölgelerden birinde arpa da yetiştiren, ayrıca yabancı hayvan ve bitkilerle de beslenen bir toplum vardır.

Orta Zağros'un dağ-arası vadilerinde, özellikle de yüksek İslamabad Ovası'nda çoban kampları olduğu düşünülen alanlar keşfedilmiştir. Bunlardan birinin adı, Kürtçe “kuru vadi” anlamına gelen Tuwah Koşkeh'tir. Kamp, adını İslamabad Ovası'ndan 100 m. daha yüksekteki vadiden alır. Rakımı 1500 m. olan vadinin toplam alanı 10 km² (6 x 1,7) kadardır (Abdi

vd., 2002: 45-46). MÖ. 5. binyıla tarihlenen ve klasik manada bir *yerleşim* (tarım köyü) olmadığı görülen T. Koşkeh, yılın tamamında değil ancak belli mevsimlerinde iskân edilmiştir. Kampın *hareketli çobanlara* ait olduğu varsayımının temel gerekçesi, günümüzde göçebe çobanların ördükleri türden alçak taş duvarların aynısının Koşkeh'te de bulunmasıdır. Sözü edilen taş duvarlarda iki farklı teknik uygulanır ve bunların iki farklı işlev görmeleri beklenir. Boyu iki metreyi bulan yuvarlak planlı duvarlar hayvanları bir arada tutmaya yarar, yani ağıl olarak kullanılır. Bunların tabanı çok büyük parçalardan oluşur, üzerlerine de farklı yönlerde bakacak biçimde daha küçük taşlar konur; duvarın en hızlı biçimde yükseltilmesi amaçlandığından harç gibi yapıştırıcı malzemelere müracaat edilmez. İkinci tip duvarlar, insanların kaldığı çadırların çevresine örülür. İçeridekilerin soğuktan ve vahşi hayvanlardan korunmasına hizmet eden, genişliği 0,5 yüksekliği 1 metre olan bu duvarlar, hem çamur hem samanla karışık harç ile sıvanırlar, bu sayede böcek ve kemirgenlerin çadıra girmesi önlenir. Kısacası Koşkeh'in inşa edilmiş tarzı pek çok açıdan bugünkü göçerlerin konakladığı kamplara benzemektedir. Günümüzdeki göçer toplumların kışlaklar ve yaylaklar arasında gidip gelirken Tuwah Koşkeh Vadisi'nden geçtikleri özellikle belirtilmelidir. Nitekim kazı ekibi, Koşkeh kazıları sırasında vadideki otlakların en az 15 göçebe aile tarafından kullanıldığına tanık olmuştur: Kışı kampın güneybatısındaki düzlüklerde geçiren aileler, bahar biterken Koşkeh'e ulaşmakta, orada yaz başına kadar konakladıktan sonra kampın 40 km. güneydoğusundaki yaylalara doğru hareket etmektedirler (Mashkour ve Abdi, 2002: 212-217).

Peki, 6500 yıl önceki "hareketli" çobanlar ile çağdaşımız olan göçebelerin bu mekânı seçmelerinin altında yatan neden neydi? 1) Burada, çadırların hemen yanında yeraltı sularına ulaşma olanağı vardır. 2) Yüzeydeki toprak çok ince olduğundan çiftçiler bu mekânda tarım yapmayı düşünmezler. Hemen yakındaki Emirabad köyünün sakinleri Koşkeh kampını ekin alanı olarak görmedikleri için çobanların burada uzun süre konaklamalarına ses çıkarmazlar. 3) Koşkeh'e düşen yıllık yağış miktarı da buradaki otlakları çobanlar açısından çekici hale getirmektedir. 4- Son olarak kamp göç yolları üzerinde konumlanmaktadır, mevsimlik göçler sırasında burada konaklamak çobanların işine gelmektedir. Kazı ekibinin görüştüğü çağdaş göçerler, kamp kurarken yine de dikkatli davrandıklarını, şimdilerde çadırlarını vadinin kuzey kısmına kurmaktan kaçındıklarını, bu kısmın Emirabad'lı köylüler tarafından kullanıldığını ve onlarla çatışmaya girmemek için özen gösterdiklerini anlatmışlardır. Bugünkü göçerler, kamp yerine ailece gelen ve ihtiyaç duydukları hemen bütün eşyaları yanlarında taşıyan insanlardır. 6500 yıl önceki çobanların da bekâr erkekler değil aileler

olduğu düşünülebilir. Keşfedilen maddi kültür unsurları cılızsa da, kemik ve keramik örneklerine bakılırsa keçi-koyun çobanı olup gündelik eşyalarını kendileri üreten aileler, yerleşiklikten tamamen kopmamışlardı. Bunlar, *yaylacılık* yapıyor ve yılın bir bölümünü “köy/mezra”larından uzakta geçiriyorlardı (Mashkour ve Abdi, 2002: 211, 217-220).

Arkeozoolog Marjan Mashkour, Koşkeh'teki hayvan kemiklerine uyguladığı yaş analizlerinden hareketle Koşkeh toplumunun besiciliği hem et hem süt için yaptığını buldu. Zira hayvanların % 60'ı 6 aydan büyük ve 12 aydan küçükken kesiliyordu; 2-3 yıldan daha uzun yaşayanların oranı ise % 14 idi. Kemiklerin % 85'i keçi-koyuna, % 5'i evcil sığırlara, % 10'u yabani hayvanlara (yaban domuzu, ceylan ve yalnızca 1 adet geyik) aitti. Besicilikte sığır ya da domuz yerine “keçi-koyun tercihi” kuşkusuz hareketli çobanlığa uygun bir stratejidir (Abdi vd., 2002: 64-65; Young ve Fazeli, 2008: 164).

Koşkeh'in 10 km doğusundaki *kalıcı/sürekli yerleşim* Çoğa Gavaneh'te aynı devirlerde hem tarım hem hayvancılık yapılmıştır (Forouzan, 2010: 40). Orada evcil sürülerin türlere göre dağılımı daha heterojendir; kesim yaşlarına bakılırsa koyun yün için de beslenmiştir. Mashkour ve Abdi'nin kanaati, Koşkeh'in köy-temelli besicilikten göçebe çobanlığa geçişte bir ara-evreyi temsil ettiği, kampın bugünkü yaylacılık uygulamalarında olduğu gibi yazın iskân edildiğidir. Onlar bu nedenle Koşkeh kampında konaklayan aileleri *hareketli çobanlar* olarak tanımlamış, “göçebe çoban” terimini kullanmaktan kaçınmışlardır (Mashkour ve Abdi, 2002: 221-222, 225). Mevcut maddi kültür, bir evin çekip çevrilmesi için gerekli sayıda değildir, eksiktir. Demek burada konaklayanlar eşyalarının bir kısmını “yerleşik oldukları başka bir mekân”da bırakıp öyle gelmişlerdi. Anlaşılan çobanlar Koşkeh'te birkaç haftadan fazla kalmıyor, bu sürede de yakın çevrede buldukları geyik-domuz gibi yabani hayvanları avlıyorlardı (Abdi, 2003: 429). Eğer *hareketli* bir toplum yerine *göçebe bir toplum söz konusu olsaydı*, arkeologlar Koşkeh'te daha zengin bir maddi kültürle karşılaşarlardı.

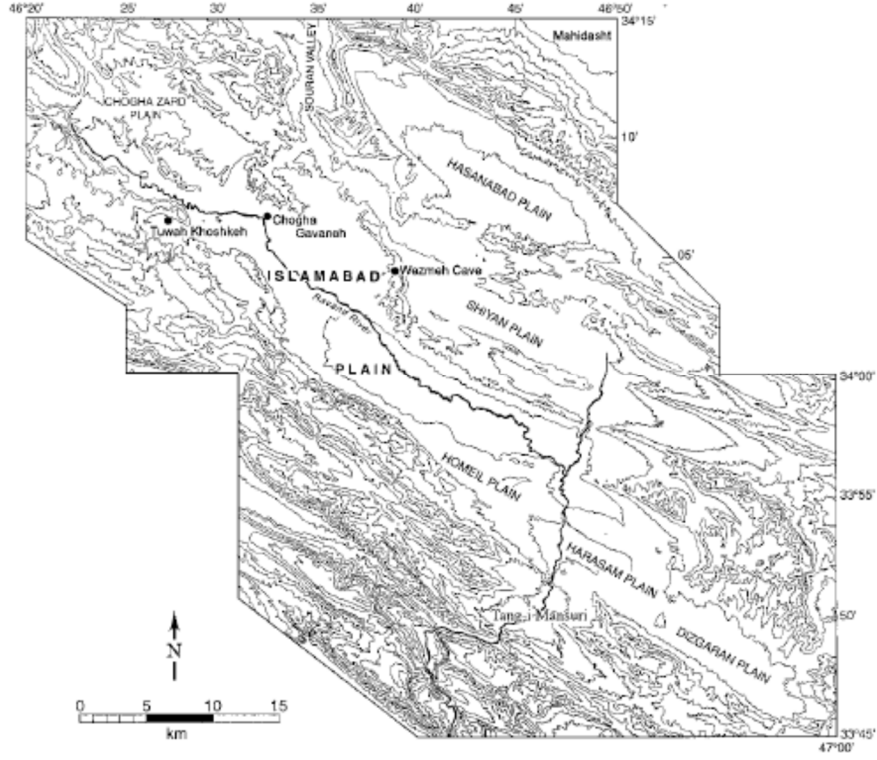
Tepe Tûlâî'den Tuwah Koşkeh'e (MÖ. 6200-4000): Yerleşiklikten Göçebelğe Geçiş Henüz Tamamlanmadı Ama Göç Kapasitesi Sürekli Olarak Arttı

Abdi, Zağros'ta “tam-yerleşik olmayan” çobanlığın doğumu ve gelişimine dair üçlü bir sınıflandırma önerir. Buna göre, *hareketli çobanlık* sürünün tarım alanları dışına çıkarılmasını (köyden birkaç gün uzaktaki otlaklara götürülmesini) gerektiren “kapsamı geniş bir besicilik kategorisi”dir. *Transhumance* ve/veya *yaylacılıkta* ise, kışın yerleşik olan çobanlar, yazın

belli otlaklara çıkarak hayvanların yiyecek ihtiyacını karşılamaya çalışırlar. Hareketli çobanlığın en uç formu olan *göçebe çobanlıkta* yerleşiklik tamamen ortadan kalkar; toplumun tamamı sık sık yer değiştirir, uzak kamplar arasında yol alır (Abdi vd., 2002: 43). Tuwah Koşkeh bu sınıflamaya göre kesinlikle *hareketli çobanlara* ait bir kamp olup “en çok yaylacılığı andıran bir geçim tarzı”nın varlığına işaret etmektedir. Tuwah Koşkeh, yukarıda saydığımız ilk 2 kategoriye uyar, ama asla “göçebe çobanlık” kategorisine sokulamaz.

Abdi vd., İslamabad’ın farklı noktalarına ait maddi kültür unsurlarından hareketle bu yüksek-ovanın Tuwah Koşkeh dışında çok sayıda çoban kampına daha ev sahipliği yaptığını öne sürer. Ancak ovadaki çobanlığın ne tür bir geçim ekonomisine karşılık geldiğini anlamak için bu belli-belirsiz maddi kültür unsurları yetersiz kalmaktadır. Bu konuda araştırmacılara değerli veriler sunabilecek olan, buluntuları zayıf kamplar değil ovanın en önemli Neolitik yerleşimi (“karmaşık toplum” özellikleri gösteren) Çoğa Gavaneh’tir. Burası, MÖ. 4800-4200 arasında 3 hektar büyüklüğe ulaşmış *sürekli* bir yerleşimdir. Aynı devirde ovada 1 hektardan büyük 18; 1 hektardan küçük 26 yerleşimin daha kurulduğu görülür. Gavaneh’te evcil arpa, buğday, nohut ekilmiş; evcil keçi, koyun, sığır, domuz beslenmiştir. Kil figürinler ve desenli çömlekler bakımından zengin olan yerleşimde, damga mühürler ve hesap taşları gibi *yönetici sınıfın varlığına işaret eden kanıtlara* da ulaşılmıştır. Gavaneh, Orta Kalkolitik’te “köy”den çok “kasaba” adını hak eder ve *sınıflı toplum* görüntüsüne sahiptir. Uzak coğrafyalara ait çömlek stillerinin burada buluşması, Gavaneh’in yabancı toplumlarla takas yaptığını ve farklı kültürel gelenekleri içselleştirebildiğini gösterir. Bu çömleklerin ilki, Kuzeybatı İran’a özgü “Dalma” çömleğidir. Adını Urmiye Gölü’nün güneyindeki Dalma Tepe’den alan çömlek stili, MÖ. 5. binyıl boyunca Azerbaycan’dan Orta Zağros’a kadar çok geniş bir alana yayılmıştır. Gavaneh’te ilk olarak Güneybatı İran (Deh Luran, Susiana) ve Güney Mezopotamya’da (*Ubeyd dönemi* kasabalarında) üretilen çömleklere de rastlanır. Gavaneh ahalisinin taş obje imalatında kullandığı kuvarslı kayalar da bölgeye yabancıdır: Bunların batıdan (Orta Fırat Havzası) ve güneyden (Deh Luran Ovası ile Güney Zağros) geldiği düşünülmektedir. Obsidyen (volkanik cam) ise Anadolu kökenli olmalı. Yabancı hammaddelerin ve objelerin İslamabad’a yüzlerce km. öteden *takas* yoluyla gelmiş olması mümkündür. Ancak ovanın çoban kamplarına ev sahipliği yaptığı dikkate alındığında, *hareketli çobanların* da kültürel alış-verişlere katıldıkları, “aracı” rolü oynayarak uzak yerleşimleri birbirine yaklaştırdıkları düşünülebilir (Abdi vd., 2002: 43-45; Abdi, 2003: 426).

Harita 5. Islamabad Ovası'nın coğrafi yapısı... Çoban kampı olduğu sanılan Tuwah Koşkeh, 10 km. doğusunda Çoğa Gavaneh yerleşimi ve onun da güneydoğusunda Wezmeh mağarası (Abdi, 2003: 412).

Tablo 1. İslamabad Ovası'nda yerleşimlerin ve mevsimlik kampların dönemsel dağılımı (Abdi, 2003: 413-425)

Dönem	Ovada toplam yerleşim sayısı	0,5 hektardan küçük kamplar	0,5-1 hektar	1-1,5 hektar	2 hektar	2,5-3 hektar	3-3,5 hektar	4 hektar
Erken Neolitik (MÖ. 9000-7000)	3: Ç. Gavaneh, Chia Baft, Chia Jani	-	3	-	-	-	-	-
Geç Neolitik I (7000-6000)	10	-	10	-	-	-	-	-
Geç Neolitik II (6000-5500)	18	-	-	17	1	-	-	-
Erken Kalkolitik (5500-4700)	28	İlk kez birkaç kamp kuruldu.	-	27	-	1: Ç.G.	-	-
Orta Kalkolitik I (4700-4350)	37	10	-	26	-	-	1: Ç.G.	-
Orta Kalkolitik II (4350-3950)	36	15	-	20	-	-	-	1: Ç.G.
Orta Kalkolitik III (3950-3700)	28	17	-	10	-	-	-	1: Ç.G.
Geç Kalkolitik I (3700-3550)	14	-	-	13	-	1: Ç.G.	-	-
Geç Kalkolitik II (3550-3400)	3	-	2	-	1: ÇG (Çoğa Gavaneh)	-	-	-

İslamabad Ovası'nın bütününe dikkate alan çalışmalar sayesinde, Ova nüfusu ve üretim biçiminin evrimi hakkında uzun vadeli sonuçlara ulaşılabilmektedir. İslamabad'da kurulan erken Neolitik yerleşimlerin tarihi MÖ. 9000'e uzanır. "Erken Neolitik"te ovanın sahip olduğu yerleşim sayısı yalnızca 3'tür ve bunların (Çoğa Gavaneh, Chia Baft, Chia Jani) hepsinin büyüklüğü 0,5-1 hektar arasındadır (Abdi, 2003: 414; Forouzan vd., 2012: 3534). MÖ. 7. binyılda sayı 10'u bulmuş; yerleşimlerin ortalama büyüklüğü de 1 hektara ulaşmıştır. Çoğu Ravand Nehri ve onun kolları üzerinde bulunan küçük köylerin her biri 100 ila 200 kişiyi barındırmaktadır. MÖ. 6. binyılın ilk yarısında (*Geç Neolitik*'te) ise İslamabad Ovası'nda yerleşim sayısı 18'e çıkar. Bunların yalnızca birinin genişliği 2 hektara yakın olup diğer 17'si 1-1,5 hektarı kapsamaktadır. Erken Kalkolitik Dönem'de (MÖ 5500-4700) sayı daha da artar, 28 olur. Bu devirde Çoğa Gavaneh "ovanın merkezi" haline gelerek 2,5-3 hektarlık genişliğe erişir; diğer 27 yerleşim 2 hektardan küçüktür. Döneme dair en ilginç gelişme, ovada ilk kez "mevsimlik kamp" görüntüsüne sahip, kalıcı değil *kısa süre konaklamaya uygun* mahallerin ortaya çıkmaya başlamasıdır. Orta Kalkolitik'e (MÖ. 4700-3700) kadar ovada yerleşim sayısı sürekli artmış, mevcut yerleşimler genişlemiştir. Benzer bir eğilim Orta Kalkolitik başlarında da (MÖ. 4700-4350) sürer: Yerleşim sayısı 37 olmuştur, ama 10'u 0,5 hektarı bulmayacak denli küçüktür. Bunlar herhalde belli mevsimlerde iskân edilen çoban kamplarıydı. Gavaneh ise 3-3,5 hektar genişliğe ulaşmıştır. Orta Kalkolitik ilerledikçe (4350-3950) ovada şaşırtıcı gelişmeler yaşanır: yerleşim sayısı ilk kez azalırken (36) Çoğa Gavaneh'in yüzölçümü 4 hektara yaklaşmış, ancak 0,5 hektarlık kampların sayısı 15'e ulaşmıştır. Orta Kalkolitiğin son evresinde (3950-3700) yerleşikleşmedeki geri dönüşler belirginleşir: Çoğa Gavaneh nüfusu sabit kalsa da, İslamabad Ovası'nda yerleşik nüfusun gerilediği kesindir. Zira köy sayısı 17'ye ve kamp sayısı 10'a düşmüş, kaba bir hesapla 500 yıl önceki nüfusun 1/3'ü yitirilmiştir. *Geç Kalkolitik*'te (MÖ. 3700-3400) durum daha da vahimdir: dönemin 1. evresinde Çoğa Gavaneh 1 hektar daralmış, ovada hiç mevsimlik kamp kalmamış, toplam yerleşim sayısı da 14'e gerilemiştir. Geç Kalkolitik sonunda ise ovada yerleşik kültür neredeyse yok olma noktasına gelmiştir. Çoğa Gavaneh'in yüzölçümü 2 hektara kadar düşmüştür ve ovada onun dışında yalnızca (çok küçük) iki köy vardır artık. *Orta Kalkolitik'ten Geç Kalkolitiğe geçiş sürecinde* yerleşim sayısı geriler ve yerleşimler arasındaki mesafe artar: Daha önceleri hayvan otlatmak için köyden çok uzaklaşmayan çobanlar, yeni tablo ile birlikte daha uzak otlaklardan da yararlanmaya başlamış olmalıydılar (Abdi, 2003: 413-425).

Abdi'nin İslamabad Ovası'na dair bir başka varsayımı, *hareketli çobanların* ovadaki mağara ve kaya sığınaklarını da kısa süreli barınak olarak kullandıklarıdır. Batı ve Kuzey İran'daki bu tip mekânlar, Neolitik'ten önce de avcı-toplayıcılara barınak olmuştur. Anlaşılan hareketli çobanlığın güç kazandığı bir devirde bu gelenek yeniden keşfedilmişti. Sözü edilen çoban sığınakları içinde ilk göze çarpan Wezmeh Mağarası'dır. Bugün bile, birkaç saatlik yürüme mesafesindeki köylerinden buraya gelen çobanlar mağara çevresindeki otlaklardan yararlanmaktadırlar (Abdi, 2003: 429-430).

Orta Kalkolitik sonları ile Geç Kalkolitik'in tamamında, MÖ. 4000-3400 arasında, Orta Zağros'un dağ-arası vadilerinde/ovalarında *yerleşik çobanlığa ve tarıma dayalı ikili geçim stratejisinin* büyük yara aldığı açıktır. Bu geçiş evresinde yalnızca İslamabad değil onun kuzeydoğusuna düşen Mahideşt Ovası'nda da yerleşim sayısının muazzam biçimde gerilediği saptanmıştır. Bu ovalarda üretim yapan insanlar acaba Geç Kalkolitik'te kuzeye ve batıya göç etmek zorunda mı kaldılar? Eğer adı geçen iki ovayı terk ettilerse onları bu kararı almaya iten faktör neydi? Kaba bir hespla İslamabad Ovası'nın yerleşik nüfusu MÖ. 4000'den 3400'e 15 kat azalmıştır. Başka bir bölgeye göç etmedilerse bu kadar insanın başına ne gelmiş olabilir? Ölüm oranlarını tavana çıkaran yıkıcı bir olay mı yaşandı? Acaba insanlar yerleşiklikten yüz çevirip "göçebe çobanlık" ile sonuçlanan daha hareketli bir geçim stratejisinde karar kılmak zorunda mı kaldılar? Son dönem kazıları sayesinde İslamabad ve Mahideşt'in güneyindeki Hulailan Vadisi'nde de yerleşim sayısının sert bir düşüş yaşadığını biliyoruz. Demek Geç Kalkolitik'te Orta Zağros geçim ekonomisinin *daha az yerleşiklik ve daha fazla hareketlilik (hatta göçerlik)* ekseninde örgütlenmesi genel ve kalıcı bir eğilimdir (Abdi, 2003: 431-433).

Tam bu noktada, Orta Zağros'un doğu yamaçlarında benzer gelişmelerin yaşanmadığı hatırlatılmalıdır. Örneğin doğudaki Kengaver Ovası'nda (herhalde çevresel koşullar da uygun olduğu için) köy-temelli tarım ekonomisi değişmeden varlığını sürdürebilmişti. Kengaver, Zağros'un dış etkileşime daha kapalı bir bölgesinde konumlanır; tarımsal üretim sınırlı olduğu için orada büyük bir toplumsal değişim yaşamamıştır. Buna karşılık, Orta-Batı Zağros ovaları ve vadileri, doğudaki yaylaları batıdaki alçak ovalara (Hamrin, Diyala, Deh Luran,..) bağlayan geçiş yolları üzerindedirler. Buralarda önceleri köylerde yürütülen besicilik uzak otlaklardan yararlanma ihtiyacı nedeniyle *hareketli çobanlık* görünümü almış; köyler ile uzak otlaklar arasındaki mevsimsel göçler de MÖ. 3. binyıl ve sonrasında göçebe çobanlığın ortaya çıkıp olgunlaşmasına zemin hazırlamıştır. Göçerliğe doğru

atılan her yeni adım, göç güzergâhının uzaması ve “bölgelerarası kültürel temas”ın çoğalması demektir (Abdi, 2003: 436).

Peki, ne oldu da Orta-Batı Zağros köylülerinin önemli bir bölümü hayvanlarını önce yakın sonra daha uzak mesafedeki otlaklara götürmek; Orta Kalkolitik'te “hareketli”, Geç Kalkolitik ile Erken Tunç Çağı'nda da “göçebe” çobanlığı bir yaşam ve geçim biçimi olarak benimsemek zorunda kaldılar? Bu tip durumlarda akla hep *iklim değişikliklerinin* gelmesi doğaldır. Zira iklim *çiftçi-otlatıcı yerleşik toplumların* yaşamlarını idame ettirmek için dikkate almaları gereken, karar alma süreçlerini belirleyen, onları doğaya uyum sağlamaya zorlayan en temel faktördür. Acaba Kalkolitik Dönem (Bakır Çağı) boyunca Batı İran'da üretim alışkanlıklarını/pratiklerini değişime zorlayan esaslı iklimsel değişimler olmuş muydu?

İnsan-çevre ilişkisi basit ve çizgisel değil karmaşık ve dalgalıdır. Bazı “iklim olayları” (*climate events*) binyıllar boyunca inşa edilen üretim ilişkilerini dağıtabilir, toplumsal düzeni yıkabilir. Özellikle ani ve yıkıcı iklim değişikliklerinin toplumsal düzende *çöküşe* (“collapse”) neden olduğunu söyleyen çokça bilim insanı vardır. Üretim biçiminin dönüşümü ve kurulu düzenin yıkılışı, ani iklim değişiklikleri yerine, tekrar ettiği için istikrarsızlık doğuran kısa erimli doğa olaylarından da kaynaklanabilir. Birkaç (on)yıl tekrarlanan taşkınlar, soğuk kışlar ve kurak yazlar insanoğlunun üretim düzeninde radikal dönüşümlere yol açar. Bu durumlarda çevresel ve toplumsal faktörler iç-içe girer, birbirini tamamlar (Ur, 2015: 70-71).

Paleoklimatoloji çalışmaları yoğunlaştıkça olası *iklim değişikliklerine* dair bilgilerimiz yenileniyor. Örneğin Stevens vd.'nin 2006 tarihli metinleri sayesinde MÖ 3500 civarında 600 yıllık sert bir kuraklık dalgasının Zağros toplumlarını derinden sarstığını öğreniyoruz (Stevens vd., 2006: 494, 499). Bu yıkıcı kuraklık, Zağroslu çiftçileri geçim stratejilerini değiştirmeye ve bazı yerleşik ya da yarı-yerleşik çobanları göçerlikte karar kılmaya zorlamış olmalı.

Harita 6. Zağros ile Elburz dağları arasında kalan Kazvin Ovası yerleşimleri... Mevsimlik çoban kampı olduğu sanılan İsmailabad, Elburz eteklerinde konumlanır (Young ve Fazeli, 2008: 154).

Benzer bir durum Zağros'un doğusunda da geçerlidir. İran'da besin üretimi çok uzun süre Zağros'un doğusuna ulaşamamıştı, ama Zağros Geç Neolitik'i yaşarken doğuda da erken yerleşimler kurulmaya başladı. Bunların çoğu Elburz'un kuzey ve güneye bakan yamaçlarında hayat bulmuştur. Elburz ve Zağros dağları arasında konumlanan Kazvin Ovası bu açıdan önemli bir merkezdir. Geç Kalkolitik'te Kazvin Ovası çiftçilik ve çobanlık yapan pek çok "yerleşik" topluma ev sahipliği yapmıştı. Ama Elburz'un güney yamaçlarında ortaya çıkarılan bir *arkeolojik sitin* sürekli değil "mevsimlik bir yerleşim" (çoban kampı) olduğu sanılıyor. MÖ. 3700-3000 arasında iskân edilen İsmailabad, tarımsal üretime özgü taş aletlere sahip değildir ve kampın sakinleri Güney Kafkasya'nın (yarı-göçebe) "Kura-Aras" kültüründe imal edilen çömleklere çok benzeyen çanak-çömlekler kullanmıştır. İsmailabad'da yaşlı keçi-koyun sayısı çok azdır, demek ki orada konaklayan çobanlar süt ve yün üretmemiş, yalnızca eti için küçükbaş besiciliği yapmışlardır. İsmailabad çevresinde bugün de tarım yapılmadığı ve bölgenin geniş otlak alanlarına sahip olduğu belirtilmelidir (Young ve Fazeli, 2008: 157, 159). Bu bilgiler bize Zağros (yarı-)göçerliğinin MÖ. 4. binyılda İran'ın doğusuna yayıldığını ama besiciliğin buralarda hala (Erken Neolitik kültürdeki gibi) "et" için yapıldığını gösterir.

Sonuç

Güneybatı İran'da hareketli çobanlığa niçin ihtiyaç duyulduğunu açıklayabilmek için, Orta-Güney Zağros'ta yiyecek üretimi sürecinin dönüm noktalarına yoğunlaşmak gerekir: 1) Zağros'u mesken tutan avcı-toplayıcılar, tarıma geçmeden önce yabani ortamda tahıl topluyor ama yerleşik olmadıkları için hasat ettikleri ürünleri yanlarında taşımakta zorlanıyorlardı. Herhangi bir çekirdek aile, 3 hafta içinde 1 ton tahıl hasat edebilir ki bu kadar ürün ailenin 1 yılda tüketeyeğinden fazladır. Hareket halinde yaşayan ve yabani buğday-arpa bölgelerini iyi tanıdığı için olgunlaşma dönemlerinde tahıl alanlarına akan bir grup, elinden geldiğince çok hububat stoklamak ister. Ama mobil topluluklar, yüzlerce kg. tahıl dışında, öğütme taşlarını da gittikleri yere götürmek zorundadırlar (Potts, 2014: 6). 2) Demek ki yerleşiklik, tahılı toplama, stoklama ve doğal habitatından ayırma arzusundan doğmuştur. 3) İlişki karşılıklıdır: yerleşik hayata geçiş de, yabani tahıl ekimini ve ekim sırasında insana en yararlı tohumların seçilmesini (tohum ıslahını) teşvik etmiş olmalıdır. 4- Bu şema, yiyecek üretimi ile yerleşiklik arasında "sarmal bir ilişki" olduğunu gösterir: biri diğerrinin hem nedeni hem sonucudur. Ama besin üretimi yalnızca tarımı değil çobanlığı da kapsar: Yerleşim yakınlarındaki otlaklar sürülere yeterli gelmiyor ise, özellikle yaz aylarında yaylalara çıkmak bir zorunluluk halini alır. Bereketli ovalarda yüksek ürün beklentisi vardır; buralarda yaşayan ahali tahıl ve bakliyat ile beslenmeyi yeterli bulup besiciliği ek geçim stratejisi olarak görebilir. Tarımdan az ürün alınan görece kurak bölgelerde ise çobanlık önem kazanır; tarımla kurulan bağ çok zayıf olduğundan, hayvanları otlaklara çıkarmak gerekir; yazı yaylada (serinde) geçirmek ve yerleşik hayatın bunaltıcı havasından uzaklaşmak da yaylacılığı cazip kılmaktadır.

MÖ 6700-6000 arasına yayılan sert (yazın daha kurak, kışın daha soğuk) iklim koşulları köy-temelli ekonomiyi dönüşüme zorlamış görünüyor. Bu halin köy toplumunu "mukavemet" stratejileri geliştirmeye zorladığı açık. Kurak ve yarı-kurak habitatların insanları ya köylerini terk edip ılıman ve yağışlı coğrafya arayışına çıkmak ya da "hareketli" çobanlığı "yerleşik" çiftçiliğe yeğlemek zorunda kalmışlardır. *Köylülük* ve *avcı-toplayıcılık* olmak üzere hala ikili forma sahip Neolitik geçim ekonomisi artık büyük bir değişimin eşiğindedir. Neolitik nasıl binyılları ve onlarca kuşağı içine alan uzun bir sürecin eseriye, hareketli çobanlığın doğumu ve daha sonra bazı hareketli toplumların yarı-göçerlik hatta tam-göçerlik yolundaki evrimleri de Geç Neolitik'te başlamış (MÖ. 6200), Kalkolitiğin bütününe kapsamış (MÖ. 5500-3400), nihayet Erken Tunç Çağı'nda (ilk devletler doğarken) tamamlanmıştır. Bereketli Hilal'de (yarı-)göçebe

çobanlığın ortaya çıkışı 3 binyıl süren bir maceranın ürünüdür. Aynı devirler, karmaşık toplumların doğumu için de telaffuz edilebilir. Gerçi, Neolitik köy toplumlarında kutsal/ritüel amaçlı (kamusal) binalar ile sur/burç gibi yerleşimin dış tehditlerden korunmasını hedefleyen yapılar Erken Neolitikte inşa edilmeye başlamıştı. Tabakalaşma/hiyerarşiye işaret eden mezarlıklar ve yazının öncüsü olan piktogramlar da, *toplumsal karmaşıklaşma* yolunda büyük mesafe alındığının kanıtıdır. Ancak insanın iklim kaynaklı tehditlere karşı geliştirdiği yeni stratejiler belki de “toplumsal karmaşıklaşma” açısından anıtsal kamu binalarının inşasından çok daha önemli adımlardı. Hayvanların artık yalnız et değil süt ve yün için de beslenmesi... Köylerde kıtlık korkusuyla tek-tür tahıl ve bakliyat ekiminden vazgeçilip üründe çeşitliliğin hedeflenmesi... Panik içinde yabancı besin kaynaklarına yönelmek yerine besin üretiminin daha da derinleştirilmesi... “Hareketli” ya da “yarı-göçebe” çobanların aracı rolü üstlenerek malları/teknikleri bir yerleşimden diğerine ulaştırabilmeleri... Bütün bu unsurlar hem devlet-öncesi karmaşık toplumların hem de devletli-kentli “uygar” toplumların ortaya çıkışına katkı sağlamışlardır. Kalkolitik Çağ’da geçim ekonomisi karmaşık hale geldiği içindir ki toplumsal ve siyasal yaşamda da benzer bir karmaşıklaşma süreci hız kazanıp yaygınlaşabilmiştir.

T. Tûlâi kampı (MÖ. 6200) yerleşik çobanlık ile başlayıp göçerlikle sonlanan sürecin en erken evresine aitti ve kampın sakinleri yetişkin erkekler değil aileler bile olsa köyle bağlantı kesilmemişti. Eğer ortada bir “köy” var idiyse, belki köyün bir bölümü tarımla geçiniyor, diğer bölümü ailecek çobanlık yapıyordu, ama göç kapasitesi sınırlı olduğundan bunlar hayvanlarını Susiana ve Deh Luran ovaları ile Zağros yamaçları arasında otlatıyorlardı. Belki yerleşik olunan mekân bir köy değil *mezra* (ziraat alanı) idi ve mezzalar *kararsız yerleşim* özelliği gösterdiklerinden buralarda tarım yapılsa bile mekân aslen kışlak olarak kullanılmıştı. Her durumda, Tepe Tûlâi’ye gelen çobanların (*kalıcı yerleşim* ya da değil) belli mekânlarla bağları sürüyordu, tam olarak göçebe bir yaşama geçmiş değillerdi. Tûlâi ile Koşkeh arasındaki 1,5-2 binyıl içinde başka kamplar keşfedilmediğine göre, Tûlâi’de başlayan şey yaygınlaşmadı. MÖ. 5. binyılın ikinci yarısında T. Koşkeh’e gelenlerin de tam-göçebe oldukları şüphelidir. Bunlar belki hala *yaylacılık* ya da *transhumance* (yarı-yerleşiklik) evresinde idiler; *Köy-mezra* şeklinde örgütlenen kışlaklar ile kurulan bağ büyük olasılıkla kopmamıştı. Ama T. Koşkeh ovalardan çok daha uzakta ve yüksektedir. Demek göç kapasitesi artmıştı ama yükün yaylaya nasıl taşındığı hala muammadır. Zağros sakinleri, gündelik eşyalarını taşımak için deve, at, sığır ve tekerlekli arabalardan mahrumdular. Akla yatkın tek açıklama, günümüzde taşıma işlerinde kullanılan keçilerin eski dönemlerde de yük hayvanı olarak

değerlendirildikleridir. Eğer bu doğru ise, T. Koşkeh örneğinde “hareketli çobanlık” yolunda bir adımın daha atıldığı, uzak bölgelere gidebildiklerini fark eden yarı-göçebe çobanların sonraki binyıllarda “köy” ile bağlarını koparmakta sakınca görmeyecekleri öne sürülebilir.

Teşekkür

Değerli önerileri ile makaledeki eksiklerin giderilmesine katkı sağlayan ancak kör hakemlik uygulaması nedeniyle adlarını bilmediğim hakemlere şükran borçluyum.

KAYNAKÇA

- Abdi, K. (2012). “The Iranian Plateau from Paleolithic Times to the Rise of the Achaemenid Empire”, *The Oxford Handbook of Iranian History*, T. Daryae (Ed.), Oxford: Oxford University Press, 13-36.
- Abdi, K. (2003). “The Early Development of Pastoralism in the Central Zagros Mountains”, *Journal of World Prehistory* 17(4), 395-448.
- Abdi, K., Nokandeh, G., Azadi, A., Biglari, F., Heydari, S., Farmani, D., Rezaii, A. ve Mashkour, M. (2002). “Tuwah Khoshkeh: A Middle Chalcolithic Mobile Pastoralist Camp-Site in the Islamabad Plain, West Central Zagros Mountains, Iran”, *Journal of the British Institute of Persian Studies*, 40, 43-74.
- Alizadeh, A., Kouchoukos, N., Wilkinson, T. J., Bauer, A. M. ve Mashkour, M. (2004) “Human-Environment Interactions on the Upper Khuzestan Plains, Southwest Iran. Recent Investigations”, *Paléorient*, 30(1), 69-88.
- Arbuckle, B. S. (2014). “Pace and process in the emergence of animal husbandry in Neolithic Southwest Asia”, *Bioarchaeology of the Near East*, 8, 53-81.
- Bernbeck, R. (1992). “Migratory Patterns in Early Nomadism: A Reconsideration of Tepe Tula’i”, *Paléorient*, 18(1), 77-88.
- Cribb, R. (1993). *Nomads in archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Çıvgın, İ. (2016). “Batı İran’da Tarım ve Hayvancılığın Başlangıcı: İklim, Doğal Kaynaklar ve Kültürel Temas (MÖ. 10000 – 7000)”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 767-792.
- Çıvgın, İ. (2017). “Karmaşıklık Yönünde İlk Adımlar: Kuraklığın Geçim Ekonomisine Etkisi (MÖ. 7. Binyıl)”, *Aktüel Arkeoloji*, 58, 36-51.
- Düring, B. S. (2016). “The 8.2 Event and the Neolithic Expansion in Western Anatolia”, *Climate and Cultural Change in Prehistoric Europe and the Near East*, Peter F. Biehl ve O. P. Nieuwenhuyse (Ed.), Albany: State University of New York Press, 135-150.

- Fernandez, H., Taberlet, P., Mashkour, M., Vigne, J.-D. ve Luikart, G. (2004). "Assessing the origin and diffusion of domestic goats using ancient DNA", *The First Steps of Animal Domestication: New archaeological approaches*, J. D. Vigne vd. (Ed.), Oxford: Oxbow Books, 50-54.
- Flohr, P., Fleitmann, D., Matthews, R., Matthews, W. ve Black, S. (2016). "Evidence of resilience to past climate change in Southwest Asia: Early farming communities and the 9.2 and 8.2 ka events", *Quaternary Science Reviews*, 136, 23-39.
- Forouzan, F. (2010). *Small Finds from Chogha Gavaneh Site in the Islamabad Plain, Central Zagros Mountains, Iran*, Yüksek Lisans Tezi, Atlanta: Georgia State University – Anthropology Department.
- Forouzan, F., Glover, J. B., Williams, F. ve Deocampo, D. (2012). "Portable XRF analysis of zoomorphic figurines, 'tokens', and sling bullets from Chogha Gavaneh, Iran", *Journal of Archaeological Science*, 39, 3534-3541.
- Heshmati, G. A. (2007). "Vegetation characteristics of four ecological zones of Iran", *International Journal of Plant Production* 1(2), 115-224.
- Hole, F. (2009). "Pastoral Mobility as an Adaptation", *Nomads, Tribes, and State in the Ancient Near East*, J. Szuchman (Ed.), Chicago: The Oriental Institute, 161-283.
- Hole, F. (2004a). "Campsites of the Seasonally Mobile in Western Iran". *From Handaxe to Khan: Essays Presented to Peder Mortensen on the Occasion of his 70th Birthday*, K. Von Folsach, H. Thrane, I. Thuesen ve P. Mortensen (Ed.), Aarhus: Aarhus University Press, 67-85.
- Hole, F. (2004b). "Neolithic Age in Iran", *Encyclopædia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/neolithic-age-in-iran> (Erişim: 15.5.2016)
- Hole, F. (1974). "Tepe Tûlâ'î: An Early Campsite in Khuzistan, Iran", *Paléorient*, 2(2), 219-242.
- Jasim, S. A. (1981). "Excavation at Tell Abada, Iraq", *Paléorient*, 7(2), 101-104.
- Kuijt, I. (2000). "People and Space in Early Agricultural Villages: Exploring Daily Lives, Community Size, and Architecture in the Late Pre-Pottery Neolithic", *Journal of Anthropological Archaeology*, 19, 75-102.
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, Translated by S. Tabatabai, Oxon: Routledge.
- Mashkour, M. ve Abdi, K. (2002). "The question of nomadic campsites in archaeology: the case of Tuwah Khoshkeh", *Archaeozoology of the Near East V: Proceedings of the fifth international symposium on the archaeozoology of southwestern Asia and adjacent areas*, H. Buitenhuis vd. (Ed.), Groningen: ARC-Publicaties, 211-227.
- Mazdarani, F. H., Akbari, M. T., Fard, R. M. N., Hessari, M. ve Pour K. C. (2014). "Molecular Identification of *Capra Hircus* in East Chia Sabz, an Iranian Pre-

- pottery Neolithic Site, Central Zagros, based on MtDNA”, *The Journal of Animal and Plant Sciences*, 24(3), 945-950.
- Özbal, R. (2010). “A Comparative Look at Halaf and Ubaid Social Complexity and the Tell Kurdu Case”, *Tüba-Ar*, 13, 39-59.
- Peters, J., Von Den Driesch, A. ve Helmer, D. (2005). “The upper Euphrates-Tigris basin: cradle of agro-pastoralism?”, *The First Steps of Animal Domestication: New archaeological approaches*, J. D. Vigne vd. (Ed.), Oxford: Oxbow Books, 96-124.
- Podany, A. H. ve McGee, M. (2005). *The Ancient Near Eastern World*, Oxford: Oxford University Press.
- Potts, D. T. (2014). *Nomadism in Iran: From Antiquity to the Modern Era*, Oxford: Oxford University Press.
- Rosen, S. A. (2011). “The Desert and the Pastoralist: An Archaeological Perspective on Human-Landscape Interaction in the Negev over Millennia”, *Annals of Arid Zone*, 50 (3-4), 1-15.
- Simmons, A. H. (2010). *The Neolithic Revolution in the Near East: Transforming the Human Landscape* (Foreword by Ofer Bar-Yosef), Tucson: The University of Arizona Press.
- Stevens, L. R., Ito, E., Schwalb, A. ve Wright Jr., H. E. (2006). “Timing of atmospheric precipitation in the Zagros Mountains inferred from a multi-proxy record from Lake Mirabad, Iran”, *Quaternary Research*, 66, 494-500.
- Sutliff, D. J. (2015). “On nomadic transhumance at Neolithic Tepe Tula’i, Iran: A re-analysis of findings”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 3, 392-397.
- Ur, J. (2015). “Urban Adaptations to Climate Change in Northern Mesopotamia”, *Climate and Ancient Societies*, S. Kerner, R. J. Dann ve P. Bansaard (Ed.), Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 69-96.
- Weninger, B., Clare, L., Gerritsen, F., Horejs, B., Krauß, R., Linstädter, J., Özbal, R. ve Rohling, E. J. (2014). “Neolithisation of the Aegean and Southeast Europe during the 6600–6000 calBC period of Rapid Climate Change”, *Documenta Praehistorica*, XLI, 1-31.
- Wheeler Pires-Ferreira, J. (1975-1976-1977). “Tepe Tûlâ’î: Faunal Remains from an Early Campsite in Khuzistan, Iran”, *Paléorient*, 3, 275-280.
- Young, R. ve Fazeli, H. (2008). “Interpreting Animal Bones in Iran: Considering New Animal Bone Assemblages from Three Sites in the Qazvin Plain within a Broader Geographical and Chronological Perspective”, *Paléorient*, 34(2), 153-172.

BİR KADIN ANTROPOLOĞUN HAYATI VE ANTROPOLOJİSİ: MARİA A. CZAPLİCKA’NIN SİBİRYA’Sİ VE TÜRKLER

Z. Nilüfer NAHYA*

Gönderim/Received: 13 Haziran/June 2017

Kabul/Accepted: 06 Kasım/November 2017

Öz

1884 yılında Varşova’da doğan Marya Antonina Czaplicka, 1910 yılında İngiltere’ye gelir ve burada C. Charles Seligman ile London School of Economics and Political Science’ta çalışır. Seligman’ın yol gösterdiği bir diğer Polonyalı antropolog Bronislaw Malinowski’den farklı olarak, Czaplicka 1914-15 yılları arasında çalışmalarına dönemin tanınmış antropologlarından Robert R. Marret ile devam eder. Çok iyi derecede Lehçe, İngilizce ve Rusça biliyor olmasının da avantajıyla Sibiry’a da bir alan araştırması organize eder. Birçok kitap ve makale kaleme alarak bölgenin toplumsal yapısına dair bilgiler aktarır. Maria Czaplicka, 1921 yılında Bristol şehrinde aniden intihar ederek hayatına son verir. Bu çalışma ise hem Maria Czaplicka’nın hayatının ve çalışmalarının izini sürmekte hem de onun sosyal antropoloji, Şamanizm ve Türkoloji’ye yaptığı katkıyı ve kavramsal etkisini incelemektedir. Czaplicka, İngilizce literatüre, Rusya’nın kapsamında kalan Sibirya dünyasını kazandırmıştır. Ayrıca Türkoloji açısından gerek dil çalışmalarını gerek tarihsel gelişmeleri gerekse de Pantürkçülük ve Panturanizm gibi siyasi hareketleri bütünsel bir bakış açısıyla aktarır. Ancak onun en önemli kavramsal etkisi Şamanizm üzerinedir. Kimi görüşleri bugün tartışılmalıysa da kutup histerisi, transvestizim gibi kavramların Batı’nın Şamanizm çalışmalarında bilinmesine ve gelişmesine yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Maria Czaplicka, Sibirya, Şamanizm, kutup histerisi, Panturanizm.

---

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Bölümü, KAYSERİ | nlufem@yahoo.com

The Life and Anthropology of a Woman Anthropologist: Siberia and the Turks of Maria A. Czaplicka

Marya Antonina Czaplicka, who was born in 1884 in Warsaw, arrived in Britain in 1910 and studied with Charles C. Seligman in London School of Economics and Political Science. Unlike the other Polish anthropologist Bronislaw Malinowski, who studied also with Seligman, Czaplicka continued her studies with another well-known anthropologist Robert R. Marret in 1914-15. With the advantage of speaking Russian, Polish and English fluently, she organized a fieldwork in Siberia. She left many books and articles concerning the social structure of the region. Maria Czaplicka committed suicide and ended her life in Bristol in 1921. This paper both tracks the life and studies of Maria Czaplicka and examines her contribution and conceptual influence to social anthropology, Shamanism and Turkology. Czaplicka introduced the world of Siberia taken place mostly in the scope of Russia to English literature. She interpreted linguistic studies and historical developments besides political movements like Pan-Turkism and Pan-Turanism in a holistic view in terms of Turkology. But her most important conceptual influence was about Shamanism. Although some of her arguments are contradictive today, she brought some concepts such as arctic hysteria and transvestism on the Western shamanism studies.

Key Words: Maria Czaplicka, Siberia, Shamanism, arctic hysteria, Pan-Turanism.

Giriş

Antropolojide kadınların adının yeni yeni duyulduğu bir dönemde, Polonya'dan İngiltere'ye ve Sibiryaya uzanan bir hayat hikâyesinin kahramanıdır Maria Czaplicka. Aynı dönemde eğitim aldığı diğer Polonyalı antropolog B. Malinowski'den farklı olarak, çalışmalarına dönemin tanınmış antropologlarından Robert Marret ile gerçekleştirir. Döneminin koşullarını zorlayarak cesur adımlar atan Czaplicka, Bristol şehrinde 1921 yılında aniden intihar ederek hayatına son verir. Bu çalışma, Maria Czaplicka'nın hayatının ve çalışmalarının izini sürerken, onun Şamanizm, Türkoloji ve sosyal antropoloji alanlarına yaptığı katkıyı ve kavramsal etkisini incelemektedir. Kendi sınırlarını zorlayan duruşu ile Czaplicka'nın bir kadın araştırmacı olarak verdiği mücadele, bu incelemede özel bir yere sahiptir. Yanı sıra araştırmalarının ve yorumlarının disiplinler arası olması, bu yazıda da benzeri bir yaklaşımın benimsenmesine neden olmuştur.

Bölünmüş Polonya'dan İngiltere'ye Uzanan Yol

Marya Antonina Czaplicka¹, 1884 yılında Varşova'nın kenar mahallelerinden birinde doğdu. Tren yollarında istasyon şefi olarak çalışan

¹ Czaplicka'nın esas adı Marya Antonina Czaplicka'dır. Fakat kendi İngilizce metinlerinde ve ondan bahseden çalışmalarda çoğunlukla Maria Czaplicka adı kullanılır. Bu makalede de yaygın literatüre paralel olarak Maria Czaplicka adı tercih edilmiştir.

babası Felix Czaplicki'yle daha iyi bir kazanç için 1904 yılında Rusya'ya taşınmış, ancak birkaç yıl sonra geri dönmüşlerdi (Kubica, 2007: 147). Babasının iş hayatı nedeniyle yaşadıkları bu deneyim, Czaplicka'nın yıllar sonraki metinlerini ve alanı anlama sürecini etkiler. Kendi deyimiyle "Sibirya'nın Polonyalılar için ne anlama geldiğini biliyordur": Trans-Sibirya Tren Yolu'nda çoğunlukla Polonyalı mühendisler görev almıştı ve ona göre Sibirya, Polonyalıların evlerinde kullanmaları engellenen yeteneklerini geliştirebilecekleri bir yerdir. Sayısız Polonyalı, özellikle de mühendisler, kendi evlerini Ruslaştırma planı için Polonya'ya gelen Ruslara bırakmış ve Sibirya'ya gitmiştir (1916: 2-3).

Czaplicka'nın zamanında Polonya, Avusturya, Rusya ve Prusya (Alman) egemenliği altında bölünmüş durumdadır. 1795 -1918 yılları arasında dönem dönem özgürlük amacıyla ortaya çıkan hareketlenmeler güçlü olmamıştır. Avusturya içindeki Galiçya bölümü imparatorluk için çok önemli değildi; ancak Almanlara (Prusya) göre Lehler, sınır bölgelerinde bulunan fakat tehlikeli olmayan bir azınlıktı. Avusturya Polonyası'nda Lehçenin konuşulması bir sıkıntı yaratmıyorken Alman milliyetçileri, Prusya içinde iki dilli bir yaşamı doğru bulmuyordu. Polonyalılar, kendilerini temsilden özgürlük isteklerine kadar birçok konuda Prusya'da kısıtlamalar yaşıyorlardı. Belli bölgeler endüstrileşmişken, hatırı sayılır güçte bir köylü sınıfı da bulunuyordu.

Rusya Polonyası'nda durum biraz daha karmaşıktı. Lehler de Slav kökenliydi ve dilleri Rusçaya çok benziyordu. Ruslar, egemen oldukları bölgeyle ekonomik ve sosyal bağlar kurarak güçlerini pekiştirmişlerdi. Çar II. Alexander'ın Panslavizme sıcak bakmadığı için yöneldiği Ruslaştırma politikası ve Polonya'nın coğrafi konumu, Rusya'ya ile merkezi bir bağ kurmalarına sebep olmuştu. Tüm ticaret Rusların elindeydi; Lehçe konuşamıyor, toprak sahibi olamıyorlardı. Bu nedenle Lehler, çalışmak ve yaşamak gayesiyle Moskova, St. Petersburg, Kiev gibi şehirlere gidiyorlardı. 1881 yılında Çar II. Alexander'ın bir Polonyalı tarafından öldürülmesi, bölgeye baskı olarak döndü. Bölgenin koşulları 1890'larda yükselen endüstrileşme ile değişmeye başladı. 1887'de Bismarck Almanyası'nın çöküşü geçmesi Rusya'yı Fransa'ya yakınlaştırdı (1891-4). Bu aynı zamanda İngiltere'yi karşısına alması anlamına geliyordu. Bu dönemde birleşik Polonya'nın kurulmasına yönelik çabalar da artmıştı: 1886 yılında İsviçre'de yapılan bir toplantı ile Polonya'daki üçlü yönetimi sona erdirmeye kararı alındı. Leh milliyetçileri, özellikle de Genç Polonyalılar (*Młoda Polska*) baskındı ve hedefleri Ruslaştırma politikasıydı. Bazı bölgelerde de Ruslara karşı sosyalist Lehler etkiliydi. Bu gruplar, eğitimden dile kadar sosyal

gelişmeler için de çaba göstererek Ruslaştırmayı aşmaya çalışmışlardır (Leslie, 1980: 5-64).

Bu koşullar altında bir kadın olarak Maria Czaplicka'nın yapabileceği eğitime ağırlık vermek olmuştur. İşçi sınıfı çocuklarına öğretmenlik yapabileceği bir eğitim alır; ancak akademiyle ilişkisi daha önceleri 'Uçan Üniversite'ye² katılması ile başlamıştır. Matematik ve doğa bilimleri öğrenimi gördüğü sırada burada 3 yıl kadar sekreterlik de yapar. O dönem fizik antropoloji olarak anlaşılan antropoloji alanındaki seminer çalışmasıyla ödül alır³ (Kubica, 2015: 3). İlerleyen yıllarda coğrafya alanına yönelir; fakat rahatsızlanınca Zakopane'ye geçer⁴. 1910 yılında başvurduğu Mianowski Bursu'nu kazanarak İngiltere'ye gider ve Malinowski⁵ ile aynı dönemde *London School of Economics and Political Science*'a (LSE) girer (Kubica, 2015:5).

Leslie, Avrupa ülkeleri arasında Polonyalılara en uzak olanın İngiltere olduğunu ve üçe bölünmüş Polonya tarafından "keşfi"nin ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirdiğini söylese de (1980: 62) antropoloji

² Uçan Üniversite (*Uniwersytet Latający*) Varşova'da kuruldu (1882-3). Kontrollden kaçmak için her hafta başka bir yerde buluşarak eğitim veriyorlardı. Adam Mahrburg, Ludwig Krzywicki, Jan Władysław David gibi radikal profesörlerin destek verdiği bu akademik kurumun en bilinen mezunu Marie Skłodowska [Curie]'dir. 1906 yılında 'Bilimsel Dersler Topluluğu' (*Towarzystwo Kursów Naukowych*) adıyla yasallaştı ve 1919 yılında Özgür Polonya Üniversitesi (*Wolna Wszechnica Polska*) adını aldı (Davies, 2005: 172). Bu eğitim kurumu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Buczynska-Garewicz, 1985.

³ Polonya'daki antropoloji çalışmaları biraz da Malinowski nedeniyle ilgi çeker ama ülkenin antropoloji çalışmalarını, kendi tarihi belirlemiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde Polonya'da, "ilkel" toplulukları çalışan etnografi (*etnografia*), Avrupa dışı halkları ve genel olarak insanlığı çalışan antropoloji (*antropologia*) ve son olarak *ludoznawstwo* sonraları *folklorystyka* adı verilen halkbilimi alanları bir arada düşünülerek etnoloji (*etnologia*) adıyla anılmıştır. Almanya, İngiltere ve Rusya'nın etkisi ve tarihsel değişimler, bu adlandırmaların çoğalmasını (*antropologia kulturowa*-kültürel antropoloji, *antropologia społeczna*-sosyal antropoloji gibi) ve Rusya'ya sürülen Polonyalılardan ve Sibiryalı halkların konu edilmesini sağlamıştır (Jasiewicz ve Slattery, 1995: 184-188).

⁴ Czaplicka'nın kalemi bu dönemlerde gelişmeye başlar. Tatra dağlarındaki Zakopane'de bir kış boyunca, gençler için bir öykü yazar: *Olek Niedziela* (Alex Cuması). Tüm yazı, evsahibinin çocuklarına ders vererek ve öyküsünü düzenleyerek geçirir; bir sonraki yıl 1911'de öyküsü yayımlanır (Kubica, 2007: 150).

⁵ Malinowski ile Czaplicka'nın koşulları farklıdır. Malinowski, Polonya'nın Avusturya bölgesinde doğmuş ve büyümüştür. Babasının akademisyen olmasından dolayı akademik bir çevrede yetişir. On dört yaşında babası ölünce annesinin desteğiyle Latince ve matematik eğitimi alır. 1899'da annesiyle Kuzey Afrika, Karadağ ve Kanarya Adalarına gider. 1902 yılında Krakov Üniversitesi'nde fizik ve felsefe eğitimi görür. Psikoloji, felsefe ve sosyoloji okumalarına ağırlık veren Malinowski, 1910 yılında antropoloji eğitimi için disiplinin en ileri seviyede olduğunu düşündüğü yere, Londra'ya gider (Stocking, 1995: 244-247).

açısından durum farklıdır. İngiltere, dönemin en geniş kolonyal imparatorluğuna sahiptir. Ülke dışından birçok öğrenciye antropoloji diplomaları verilmekte, kolonilere (ya da evlerine) araştırmaya gönderilmekte veya koloni üniversitelerinde öğretmeye yönlendirilmektedirler. Bu durum araştırılan konuları da çeşitlendirmiştir; etnisite, din ve sınıf konularının erken Britanya antropolojisindeki yeri tesadüf değildir (Stocking, 1995: 406-407).

Czaplicka, İngiltere'nin önemli antropologlarından C. Charles Seligman ve Edward Westermarck'tan dersler alır ve bir süre de *British Museum*'da çalışır. 1911'de yine rahatsızlanır ve iyileşmesi hayli uzun sürer; fakat aynı yıl Oxford Üniversitesi'ne kabul edilir. Buradaki danışmanı Edward Tylor'ın öğrencisi Robert Ranulph Marett'tir (Kubica, 2015: 5). Onun döneminde, hatırı sayılır Kuzey Amerikalı öğrenciye rağmen Oxford'daki ağırlık İngilizlerdedir. 1920 ve 30'larda İngiltere dışından, eski kolonilerden gelen öğrencilerin sayısı artar. Bölümden mezun olanlardan sadece ikisi kadındır: Barbara Freire-Marecco/Aitken ve Czaplicka (Rivière, 2009: 50). Czaplicka, Arthur Thomson ve Pitt Rivers Müzesi'nin küratörü Henry Balfour'dan da dersler alarak eğitimini tamamlar.

Kaynakları Birleştiren Bir Sibirya Antropolojisine Doğru

1912 yılında Londra'da organize edilen bir kongrede Franz Boas'ın yanı sıra Sibirya çalışmalarıyla tanınmış Lev Shternberg ve Waldemar Jochelson ile tanışır. Onların çalışmalarından etkilenen Marret'in desteğiyle ilk kitabı olan "*Siberia: A Study in Social Anthropology - Shamanism in Siberia* (Yerli Sibirya: Bir Sosyal Antropoloji Çalışması - Sibirya'da Şamanizm, 1914) yayınlanır.

Czaplicka'nın *Yerli Sibirya* kitabı, bir antropoloji çalışması olmasına rağmen bölgeye ilişkin temel bilgiler karma haldedir. Bir antropologun gözüyle Rusça, Almanca, Lehçe ve İngilizce kaynakları bütünleştirmiştir. Onu Sibirya çalışmalarının önemli isimlerinden biri yapan da ilk baştan beri sahip olduğu bu özelliğidir. Kaynaklarını, gezi yazıları, kısa alan araştırmalarının metinleri ve bizzat Sibirya'da yaşayanların yazdığı metinler oluşturur. Dolayısıyla 18. yüzyıla kadar geri gidebilmektedir.

Birçok metninde Sibirya Şamanizmi ve şamanları hakkında bilgi ve değerlendirmelere yer veren Czaplicka'nın *Yerli Sibirya* kitabı, şamanlara ilişkin sınıflandırma çabası, şamanların ritüelleri, yaşamları ve topluluklardaki işlevleri hakkında bilgilerle örülmüştür. Yine de Czaplicka'nın yaptığı 18. ve 19. yüzyıldan Rus ve Alman kaynaklarını İngilizceye aktarmaktan çok daha fazlasıdır: Döneminin antropoloji

kavramlarının ve tartışmalarının zemininde, farklı dillerdeki metinlerden yararlanarak kendi değerlendirmelerine ulaşır⁶.

Czaplicka'nın Sibirya Şamanları ve Şamanizmi

Şamanlar ve Şamanizm bilgi ve yorumları, bir dönemin çıkarımlarını yansıttığı gibi, onun bu alana yaptığı katkıyı da gösterir. Czaplicka Sibiryalıları iki gruba ayırır: Paleo-Sibiryalılar ve Neo-Sibiryalılar. Gilyakları (Nivih halkı), Asyatik Eskimoları, Çukçileri, Yukagirleri, Paleo-Sibiryalılar grubu olarak değerlendirir (Czaplicka, 1914: 166, 170-171) ve onlarda gözlemlenen Şamanizmi “aile şamanizmi” olarak sınıflandırır: Her ailenin kendi davulu vardır; özel günlerde bir araya gelerek çeşitli melodiler söylerler. Bir aile üyesi ruhlarla iletişime geçmeye ve bazen de gelecekte haber vermeye çalışır. Ritler, dışarıda gün ışığında yapılır (Czaplicka, 1914: 170). Özel bir odada, akşamları ritlerini yapan şamanların “profesyonel Şamanizm”i bundan farklıdır; Hıristiyanlık etkisindedir ve törenler uzmanlaşmış ya da profesyonel şaman tarafından gerçekleştirilir (Czaplicka, 1914: 167, 170).

Neo-Sibiryalılar ise Yakutlar, Koryaklar, Buryatlar, Samoyedler ve Ostiyaklardır. Bu gruplardaki şamanı, “profesyonel şaman” sınıflandırmasına dâhil eder. Profesyonel şamanlar, belli bir grup insanla ilişkilidir. Onlara gücünü veren, törenlerini yaparken çevrelerindeki insanların sayısının fazla olmasıdır (Czaplicka, 1914: 192). Czaplicka'nın döneminde İngiliz antropolojisindeki egemen görüş kültürel evrimcidir ve kültürel öğeler de genellikle evrimsel bir şema kapsamında düşünülmüştür⁷. Czaplicka, bu yaklaşımın etkisiyle profesyonel şamanizmin önceki halinin “aile şamanizmi” olabileceğini düşünür ve bunu evrilme veya “bozulma” olarak açıklar (1914: 167). Bölge hakkında henüz doğrudan bilgisi bulunmuyorsa da okuduğu metinlere dayanarak üçüncü bir şaman tipi ile sınıflandırmaya katkıda bulunur. Czaplicka'nın adlandırmasıyla “komünal şamanlar”, aile ve profesyonel şamanlar arasındaki geçişi temsil eden bir konumdadır. Bu şamanlar, bir grup aile ile ilgilenmekte ve önemli törenlerde yer almaktadır. Üçüncü ve geçiş aşamasında bir sınıflandırma yapmışsa da

⁶ Anderson, 2005 tarihli bir kitap tanıtım yazısında, bu kitabın “Sibirya çalışın herhangi bir öğrenci için bir geçiş dönemi ritü” olduğunu söyler ve kitaptan “halen bölge hakkındaki en iyi İngilizce kitap” olarak bahseder (Anderson, 2005: 766).

⁷ Czaplicka bir başka çalışmasında tarih ve etnolojinin farklılıklarını ele almıştır. Burada evrimci bakışın tarihle antropolojiyi ister istemez yakınlaştırdığını vurgularken, tarihin insanlığı ilgilendiren önemli olayları seçtiğini; etnoloji ve antropolojinin, aksine, insan davranışını ve doğasını bir bütün olarak tanımladığını düşünmektedir (Czaplicka, 1921b: 20).

bu konuda evrimsel bir şema çizmekten kaçınır. İddialı evrimci bir çıkış yerine Jochelson ve Bogoras gibi ünlü araştırmacıların görüşlerine dayanarak bu fikri geliştirdiğinin altını çizer. Aynı şekilde, şaman tiplerindeki bu ayrışmanın temel sebebini, “kuzey ve güney Sibirya’nın farklı coğrafi koşullarında” görür; kuzeye göç etmiş olan Neo-Sibiryalı kabileleri (örn. Yakutlar) ile güneye göç etmiş olan Paleo-Sibiryalılar (örn. Gilyak/Nivih) arasındaki şamanların uygulamalarındaki ve toplumsal konumlarındaki farklılık, Şamanizm pratiklerine yansımıştır (Czaplicka, 1914: 167).

Ona göre Şamanist pratikler, bu insanların yaşadıkları toprakların doğal bir ürünüdür. Aşırı soğuk ve sıcak, sert rüzgârlar, uzun kışlar sonucu oluşan korkular ve açlık, sadece Paleo-Sibiryalıları değil; Neo-Sibiryalıları hatta Avrupalıları, Rus köylüleri, bürokratları ve Rus melezleri (*Russian Creoles*) de etkilemektedir. Ona göre bu nedenlerle bazen şamanistik “batıl inançların” etkisinde kalmaktadırlar (Czaplicka, 1914: 168). Son aşamada da Şamanizmi, tanrılar, doğa, insan kavramlaştırmaları ve ritleri ile -yine kültürel evrimci gelenekten kavramlaştırmayla- “animistik bir din” içinde özel bir tür olarak yorumlar (Czaplicka, 1914: 168).

Şamanizm’in animistik inançlar çerçevesinde nitelendirilmesine eşlik etmiş olan bir başka konu da şamanların sıra dışı görünen deneyim ve davranışlarının ilk dönemlerde psikolojik bir hastalık olarak yorumlanmasıdır. Buna ‘kutup histerisi’ ya da *Pibloktoq* denilmiştir. Czaplicka’da kutup histerisinin (*arctic hysteria*) temeli, şamanın çağrısında yatar (Czaplicka 1914: 169). *Pibloktoq*, ilk kez İngilizce literatürde Josephine Diebitsch Peary’nin günlük tarzındaki kitabında geçer. Bizzat bir Inuit kadınının “deli” demek için kullandığı belirtilen kelimeyi (Peary, D., 1894: 125), eşi Robert E. Peary kendi günlük kitabında “histeri” anlamıyla yeniden kullanır (Peary, R., 1907: 384). Onun bu ilişkilendirmesinden yola çıkan psikiyatrisiler dünyasında bu ‘histeri’, kadınlara özgü olarak tanımlanır hale gelir ve “19. yüzyılın tıbbi stereotipi halini alır” (Dick, 1995: 3). Czaplicka’yı özel kılan, bu ‘histeriyi’ çevresel koşullara bağlamış olmasıdır. Danimarkalı etnograf H. P. Steensby (1910) de benzeri bir fikri dile getirmesine karşın bu bağlantıyı ilk olarak Czaplicka geliştirmiştir (Dick, 1995: 4)

Aynı şekilde Czaplicka’ya göre şamanı bu hastalığı çeken kişilerden ayıran, kendini kontrol edebilmek için törenler sırasında ortaya çıkan nöbetler arasında gösterdiği büyük çabadır (Czaplicka, 1914: 169). Bu görüş de dönemine katkı olarak görülebilir; çünkü Czaplicka şamanı “kontrolü” ile ayırır. Eliade, bu yaklaşımı, tartışmayı farklı bir boyuta taşıyacak bir

değerlendirmeyeyle ele alır: Şaman “sadece bir hasta değildir: O her şeyden önce iyileşmeyi başarmış, kendi kendini iyileştirmiş bir hastadır” (Eliade, 1999: 47). Ancak Czaplicka, “hastalık” yaklaşımında ısrarcıdır; kadınların erkeklere oranla duygusal açıdan daha heyecanlı olduklarına vurgu yaparken, birçok Yakut kadınının *menerik* hastalığından muzdarip olduğunu da aktarır (1914: 198). Znamenski, bu bağlamda kutup histerisi ya da kuzey kutup histerisi fikrinin Batı akademisine nasıl yerleştiğini kısaca özetler: 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında Rusya’da bazı yazarlar, bu “hastalığa”, örnekler daha çok Yakut (Saka) bölgesinden geldiği için “Yakut hastalığı” adını vermiş, histeri ve manik hali ayırmak için de bölgeden iki kelimeyi benimsemişlerdir: *menerik* ve *emeriak* (Znamenski, 2007: 87). Czaplicka, bu “hastalığı” iklim koşullarına bağlasa da Znamenski’ye göre Czaplicka ve Áke Ohlmarks, metinleri başarıyla birleştirmeleri sayesinde Rus etnografisinin –özellikle Bogoras ve Johelson’un- yorumunu Batı akademisine yerleşmiştir⁸ (Znamenski, 2007: 98).

Buna karşın, Batılı bir akademisyen olarak Nora Chadwick, Orta ve Kuzey Asya’daki Türk gruplarını (Tatarlar demistir) incelediği makalesinde, şamanları, “dinsel açıdan uzmanlaşmış ve bilgili kadın ve erkeklerden oluşan bir sınıf” şeklinde tanımlar. Onların “bilgisi”nin, “esrime” halinde kendilerini kontrol edebilmelerinde ve sözlü gelenekle saklayabilmelerinde olduğunu ifade eder (Chadwick, 1936: 75). Chadwick’in trans halleri için kullandığı “esrime” (*ecstasy*) ifadesini (Chadwick, 1936: 77), Eliade “esrime tekniği” biçimiyle geliştirilmiştir (Eliade, 1964). Yanı sıra Eliade, “histeri” yerine şamana odaklanır. Şamanlık, seçilme, adaylık ve performans açısından zordur ve dolayısıyla şaman sıradan bir insan değildir. Şamanların “düz insanlar dünyasından ayrılıp tekilleş”tiğini, bunun da “kutsallıkla daha dolaysız [bir] ilişkide olması ve kutsallığın dışavurumlarını daha etkili biçimde denetleyebilmesi” (Eliade, 1999: 52) sayesinde mümkün olabildiğini söyleyerek bir yol ayrımı çizer.

Chadwick, Czaplicka’nın şamanları “arktik histeri” problemleri ve biseksüel olarak sunan görüşlerini de şüpheli bulur (Chadwick, 1936: 76). Czaplicka’nın şamanlar konusundaki bir başka önemli –sonraları eleştirilene- tespiti de budur: Paleo-Sibiryalı kadınlar şamanlığa daha yatkındır ve erkek şamanlar da kıyafet, ses, davranış vd. değişiklikleriyle kadınlara benzemektedir (Czaplicka, 1914: 99-114). Yine Bogoras ve Johelson’un bilgilerinden yola çıkarak tartıştığı bu konuda, toplumsal olarak şamanların kadın ya da erkek grubuna ait olmadığını, aksine “üçüncü bir sınıf”

⁸ Dick’in sınıflandırmasına göre araştırmacılar tarafından bu ‘histeri’, beslenme, psikoanalitik, psikobiyolojik sebeplere bağlanmıştır (Dick, 1995: 8-9).

oluşturduğunu aktarır. Hem erkekleri hem de kadınları kapsayan özel tabulara sahiptirler ve kıyafetleri her iki cinse özgü nitelikler taşımaktadır (Czaplicka, 1914: 253). Şamanizm literatüründe transvestisizm ya da ritüel transvestisizm adıyla geçen, Şamanların cinsiyetinin/toplumsal cinsiyetinin değişimi, Hollimon'a göre antik bir inançtır; geçmişte benzeri cinsiyet belirsizlikleri ya da geçişleri bulunmaktadır (Hollimon, 2001: 125). Fakat Perrin, güncel bir değerlendirmeye, "hem erkeksi hem de kadınsı özelliklerin barındırılması sayesinde (...) başka türlü ulaşamayacakları bir bütünlüğe erişirler" (Perrin, 2003: 64) diyerek şamanın bu özelliğini kültürel bir anlamlandırma bağlamında okur.

Sonuç olarak *Yerli Sibiry* çalışması, Czaplicka'nın Sibiry'nin yerli halklarına olan ilgisini artırdığı gibi "bizzat bölgeye giderek bu insanları keşfetme arzusu"nu da doğurmuştur (Kubica, 2015: 7). Tunguz (Evenki) halkının sosyal ve fiziki antropolojisini incelemenin yanında Oxford'daki Pitt Rivers Müzesi'ne⁹ etnografik malzeme sağlamak amacıyla Yenisey Keşif Gezisi'ni organize eder. Öncesinde Shternberg ve Jochelson'ın yanı sıra Rus (A.N. Maksimov, Vera Kharuzina), Polonyalı (sürgün giden B. Piłsudski, W. Sieroszewski) akademisyenlerden ve Norveçli kâşif Fridtjof Nansen'den¹⁰ destek ve öneri alır (Kubicka, 2015: 7).

Yenisey Keşif Gezisi ve Sibiry'da On Üç Ayn Ürünü

Czaplicka'nın Yenisey Keşif Gezisi'ne (*Yenisei Expedition*) esin veren, Franz Boas'ın organize ettiği Jesup Kuzey Pasifik Keşif Gezisi'dir (*Jesup North Pacific Expedition, 1897-1902*). İngiliz antropolojisinde bir dönüm noktası olan Torres Straits Cambridge Antropoloji Gezisi (*Cambridge Anthropological Expedition to Torres Straits*)¹¹ gibi Amerikan antropoloji tarihinin öncü araştırmalarından olan Jesup gezisi, Amerikan antropoloji tarihinin öncü araştırmalarından olan bu gezi, Asya halkları ile Kuzeybatı

⁹ Pitt Rivers Müzesi'nin kuruluşu ve gelişmesi için bkz. Chapman, 1998.

¹⁰ 1913 yılında Kara Denizi'ni geçerek Yenisey Irmağı'na inen ve Sibiry'da ilerleyen, Kutup keşfi ile ünlü Fridtjof Nansen, Türkiye için tanıdık bir isimdir. Dr. Nansen adıyla da bilinen bu kâşif, Lozan Barış Antlaşması'nda Birleşmiş Milletler adına toplantılara katılmış ve Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi Antlaşması'nda (1923) aracılık yapmıştır.

¹¹ Stockings, bu Gezi'nin İngiliz sosyal antropolojisinde ve alan araştırmasında bir "dönüm noktası" ve "yeni bir evre" oluşturduğunu düşünmekle beraber, bu gelişmeyi modern antropolojinin alan araştırması yaklaşımından da ayırır. Bu Gezi, düzenleyicisi Alfred Haddon'un, daha yoğun araştırmalara vurgu yapmasına ve akademik eğitim görmüş "alan antropologları" umudunun yükselmesine sebep olmuştur (Stockings, 1995: 115). Czaplicka bu hayale atılan adımdaki antropologlardan birisidir.

Amerika halkları arasındaki ilişkiyi çalışmak ve ayrıca Amerikan Doğa Tarihi Müzesi (ADTM) için etnografik ve arkeolojik malzeme toplamak amacıyla yapılmıştır. Sponsoru, Amerikalı banker, hayırsever ve ADTM yöneticisi Morris K. Jesup'tur (Znamenski, 2007: 65 ve Freed vd., 1988: 7). Kuzeybatı Amerika'da Boas'ın talimatları doğrultusunda amatörler, profesyonel antropologların yönlendirmesiyle etnografik ve linguistik araştırmalar yaparken, Sibiryadaki araştırmada sorumluluk, sürgün edildikleri bölgenin etnografları haline dönüşen Bogoras ve Johelson'da olmuştur¹² (Freed vd., 1988: 9). Gezinin sürmesini ya da ikinci bir gezi yapılmasını sağlayacak maddi destek sürmediğinden ana hedef olan iki bölge halkları arasındaki ilişkiyi açıklayacak yeterli sonuca ulaşılammıştır. Fakat bu gezinin Çukçi, Koryak, Kamçadal, Yukagir, Yakut, Gilyak, Sahalin Aynuları ve aşağı Amur Nehri Nanaylarından (Goldiler) oluşan Sibiryası kısmı, bilgileriyle çok önemsenmiştir (Graburn, 1998: 1009-10).

Czaplicka ise 1905'ten sonra alan araştırmasına yönelen İngiliz antropolojisinin ilk on araştırmacısından birisidir: R. Radcliffe-Brown (Andaman Adaları), Gerald C. Wheeler (Solomon Adaları), Arthur M Hocart (Fiji), Diamond Jenness (Goodenough Adası ve Eskimolar), Gunnar Landtmann (Kiwai Adası), Rafael Karsten (Chaco), John Layard (Malakula Adası), Bronislaw Malinowski (Papua Yeni Gine) ve iki kadından birisi Barbara Freire-Marecco/Aitken (Peublo Yerlileri) (Stocking, 1995: 119). Czaplicka'nın bu grup içinde farklı bir konumda olmasını sağlayan, kendi alan çalışmasını ilk yayınlayan kişi olması ve kitabın kayda değer bir popülerlik kazanmasıdır (Rivière, 2009: 60). Lyons'a (2011: 142) göreyse Czaplicka'nın dışında Landtman, Karsten, Jenness ve Malinowski de katılarak gözlem (*participant observation*) yapmış; ama dil becerisi, yazma yeteneği ve diğer özellikleri Malinowski'yi alan araştırmasında öncü bir konuma taşımıştır.

Czaplicka, Sibiryası araştırmasını *My Siberian Year* (Sibiryası Yılım, 1916) adlı kitabında anlatmıştır. Kitap, Czaplicka'nın anılarını bilimsel gözlem ve tespitleriyle bütünleştirdiği antropolojik bir metindir. Onun iklim, coğrafya ve insanlara dair anlatı ve yorumlarını fotoğraflar tamamlar. Üslubu, bölgeyi, yaşamı ve koşulları hissettirebilecek yeterliğe sahiptir. Ancak Malinowski'nin etkileyici anlatımını rahatça örten bilimsel dil, Czaplicka'da görülmez. Kendi beyaz çadırında yerlilerin arasındaki yaşayan "tek beyaz" Malinowski'ye karşılık, Sibiryalıların çadırlarında yaşayan "tek

¹² Güney grubu etnolog Berthold Laufer ve arkeolog Gerard Fowke'den oluşur. Kuzeye gidenler ise Vladimir Bogoras ve Vladimir Johelson'dur. Bogoras ve Johelson'u Boas'a öneren Radloff'tur. Araştırmadan ve yayınlardan sonra Bogoras, Rusya'da kalarak Sovyet Antropolojisi'nin öncülerinden olurken, Johelson ABD'ye giderek ADTM'de Boas ile çalışmalarına devam eder (Znamenski, 2007: 65 ve Freed vd., 1988:12).

beyaz kadın” Czaplicka, ayrı bir günlük tutmaksızın (Malinowski, 1967) düşüncelerini, gözlemlerini, duygularını –hatta kızgınlıklarını- ve bilimsel çıkarımlarını bir arada dile getirir¹³. Anılarıyla harmanladığı etnografisi, bugün birçok sosyal antropologun tartıştığı “etnografiyi ve deneyimi yazmak” denemelerine erken bir örnek olarak bile gösterilebilir.

Gezi’deki araştırma ekibi dört kişidir. Grup, Czaplicka tarafından bir “sanatçı” olarak tanımlanan, ressam ve fotoğrafçı Dora Curtis, ornitolojist (kuşbilimci) olduğunu söylemekle yetindiği Maud Doria Haviland ile Philadelphia Üniversitesi Müzesi’nden (ABD) araştırmaya katılan, LSE’de antropoloji çalışmalarını sürdüren ve antropometrik ölçümler yapması beklenen Henry User Hall’dan oluşur (Czaplicka, 1916:7 ve Kubica, 2015: 7). Grupta tek Rusça bilen (Czaplicka, 1916: 16) Czaplicka, “Sibiryalı erkek yardımcıları” Vasili Kordoyetnikof’u da araştırma ekibinden kabul eder (Czaplicka, 1916: 22) ve gezi ekibini kitabında, “üç kadın ve iki erkek” olarak yani cinsiyetleri üzerinden tanımlar (Czaplicka, 1916: 22). Tüm Avrupalıları “Ruslar” olarak gören (Czaplicka, 1916: 65) yerliler tarafından, “ajan veya tüccar veya *suffragette*” olarak nitelendirildiklerini ve onlara kendilerince isimler taktıklarını aktarır: Haviland silah taşıdığı için “silah”, Curtis hep yazı yazdığı için “yazan kadın”, tek erkek olduğu için Hall “erkek”, Kordoyetnikof görevi dolayısıyla “çevirmen”, Czaplicka da -sebebinin anlayamadığı ama- “şifacı kadın” olarak çağrılmıştır (Czaplicka, 1916: 34-35).

Sibiryalılardan, halkların adlarıyla ya da genel olarak *Sibiriaks* ve de *natives* (yerliler) olarak söz eder. Kendi alanını çizerken de Kutup bölgesi yerlilerini iki gruba ayırır: Amerika’nın Kuzey Pasifik Yatımındaki Kuzey Batı Amerikan Yerlileri (*Amerindians*) ve -araştırmasını yaptığı- Kuzey Batı Sibiryalılar ile bunların iki tarafında da yaşayan Eskimo’lar (Inuitler). Kuzey Batı Sibiryalılar arasında Yakutları “kuzeyde bulunan en saf Türkik grup” olarak tanımlarken (Czaplicka, 1916: 54), Yakutlaşmış Dolgan kabilesinin de bir tür Yakut dili konuştuğunu, Tunguz’a benzediklerini ancak geleneklerinin Yakut etkisinde olduğunu aktarır (Czaplicka, 1916: 56). Hoppál, Evenkilerin –muhtemelen Czaplicka’nın da yararlandığı- eski seyahatnamelerde ve bilimsel yayınlarda önceleri Tunguz adıyla anıldıklarını belirtir (Hoppál, 2014: 152). Bu halde, Czaplicka’nın gözlemlediği ve Tunguz olarak aktardığı –nadiren Avanki olarak belirttiği (Czaplicka, 1916: 98)- halk, Evenkiler’dir¹⁴.

¹³ Czaplicka’nın aktardığına göre bir süre sonra Curtis ve Haviland geziden ayrılırlar ve ekipteki tek kadın o kalır.

¹⁴ Anderson, Evenki bölgesinde yaptığı alan araştırmasında yaşlı bir Evenki kadınının Czaplicka’yı hatırladığını, uzun boylu, sarı (gri) saçlı kadının kitaplarını sorduğunu ve onun Tunguz kültürüne olan ilgisini anlattığını aktarır (Anderson, 2005: 767).

Czaplicka'nın kadın ve erkeklerin giyim, işbölümü, davranış vb. pratiklerindeki farklılıklarına yaptığı toplumsal cinsiyet ilişkilerini gösteren karşılaştırmaları da dikkat çeker. Örneğin çadırla ilgilenmek, onu kurmak, toplamak, taşımak için katlamak, yemek hazırlamak ve ateşle ilgilenmek kadının görevleridir. Czaplicka kadın dünyasına daha yakın durur ve onların çok zor olduğunu ifade ettiği diğer işlerini de anlatır (Czaplicka, 1916: 58). Bunun yanında çocuklar ve geyiklerle de ilgilenmiştir; onlar “ [bu] tundra halkının tüm ilgisini üzerlerine çekmektedir”; çünkü çocuklar ve geyikler “sosyal saygınlığın temel kriterleri ve yaşanması zor bu çevrede rahatlık ve refah sağlamak için gerekli koşullar olduklarından, tüm diğer etmenlerden önce gelirler” (Czaplicka, 1916: 86).

Yolculuk kısmı uzun süren bu on üç aylık çalışmada Czaplicka, biraz da olsa Tunguzca öğrenmeye çalışmış ve “Tunguzların sınavından geçerek” en azından anlayabilme aşamasına ulaşmıştır (Czaplicka, 1916: 74). Dil ve kültür ilişkisine dair yazdığı açıklamalar da bunu gösterir. Örneğin her geyik, özel bir “yaş sınıfına” ayrılmıştır ve bu sınıfların her birinin bir adı vardır. Geyik için tek bir kelime kullanmak yerine, onları yabani ve evcil olarak ayıran iki kelimeyi, erkek, dişi, emziren, emzirmeyen, yük hayvanı veya binek hayvanı olmalarına göre adlandırdıklarını aktarır. Farklı olarak Samoyed, Yurak ve Ostyaklar¹⁵ geyiklere binmezken, Tunguz, Dolgan ve Yakutlar yazları sıklıkla ama özellikle de kışın geyikleri binek hayvanı olarak kullanıyorlardı (Czaplicka, 1916: 94). Geyiklerin baş düşmanı, insanlara saldırmayan ama sürüden kopan bir geyik gördüklerinde saldıran kurtlardı (Czaplicka, 1916: 94).

Araştırma, Czaplicka ve Hall'un 4 Eylül 1915 tarihinde Londra'ya dönmeleriyle resmen sonra erer. Ardından Czaplicka, bölgeden topladıkları “maddi kültür ürünlerini” Pitt Rivers Müzesi'ne teslim etmiş, Oxford Antropoloji Topluluğu, Bedford Koleji, İskoç Coğrafya Topluluğu ve Manchester Üniversitesi'nde sunumlar yapmıştır. Aldığı destekler ve Hall'un yardımıyla da *My Siberian Year* (Sibirya Yılım, 1916) kitabını yazmaya başlar. Bir süre Lady Margaret Hall Koleji'nde çalışan Czaplicka'nın kitabı bu sırada yayımlanır. Ardından, bölge insanının yaşamını ve fiziksel görünümünü anlatan sunumlar yapar. 1916-1919 yılları arasında Doğa Tarihi Müzesi'nde Sibirya halklarının tarihi, dilleri, fiziksel tipleri, teknolojisi, sosyolojisi, Şamanizm hakkında dersler verir (Kubicka, 2015: 13).

---

¹⁵ Tunguzlar gibi Ostyakların da adları bugün farklıdır; onlardan Hantılar olarak söz edilmektedir (Hoppál, 2014: 108).

Czaplicka'dan Yansıyanlar: Orta Asya, İngiltere, Almanya, Rusya

Czaplicka'nın, Sibiryaya araştırmasının ardından yayınları ve sunumlarıyla bölgeye ilişkin bilgisi açısından kıymet kazanmış olduğu söylenebilir. Alfred Haddon'un tavsiyesiyle bir kadın antropolog olarak "Ulusal Servis"te görev alır¹⁶ (Kubicka, 2015: 13). 1917 yılında Londra Doğu Çalışmaları Okulu'nda Doğu Türkleri hakkında bir sunum yapar (Kubicka, 2015: 14). Bu çalışmalarını *The Turks of Central Asia in History and the Present Day* (Orta Asya Türklerinin Tarihi ve Bugünü, 1919) adlı kitabı takip eder.

Kitabın birkaç amacı bir arada değerlendirerek yazıldığı söylenebilir. Öncelikle Orta Asya'nın etnografik, tarihsel, coğrafi, arkeolojik yönünü detaylıca İngiltere kamuoyuna anlatmayı hedefler. Almanya'nın Berlin-Bağdat arasında yapmayı planladığı tren yolu hattının engellenmesini hatırlatan Czaplicka, İngiltere'nin müdahale gücünü gösterdiğini düşünmektedir. Fakat Almanlar bu kez Berlin-Buhara-Pekin hattına yönelmiştir ve ona göre bu, Almanların antik bir rota üzerinden Orta Asya'nın dağlık bölgelerinde etkili olma planıdır. Czaplicka, genel olarak Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Berlin-Bağdat-Orta Asya'yı bağlamak ve "Doğu'yu işgal etmek" için beraber hareket ettiği fikrindedir (Czaplicka, 1919: 118). Kitabında bölgenin önemini göstermekle beraber Batı (*Osmanly* der) ve Doğu Türklerine (diğer Türkler) dair bir ayırım üzerinden Panturanizm ve kendi deyimiyle Turan (Doğu Türkleri) bölgesini ayrıştırarak (Czaplicka, 1919: 20) bir sonuca ulaşır. Kitabı, "Alman etkinliğinin Doğu'daki nihai kaderi ne olursa olsun, en azından Panturan sorununun İngiliz kamuoyunun dikkatine sunulmasına mecburen hizmet edecektir" (Czaplicka, 1919:118). Czaplicka, Osmanlı'nın yıkılmasıyla "Panturan tehlikesinin" dağılacığını öngörür (Czaplicka, 1919:120)¹⁷. Ayrıca Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'nda yenilmekte olduğunu belirterek, Orta Asya'daki Panturancı planların itibarını kaybedeceği görüşüne ulaşır. Osmanlı'nın Mısır ve Arabistan'da yürütmekte olduğu Panislamizm hareketinin (*Pan-Mahometan*) "İngiliz başarısıyla" püskürtüldüğünü de ekler. Ama ona göre Ruslar Doğu'ya egemen oldukları sürece "Orta Asya

¹⁶ Collins, Czaplicka'nın Dışişleri Bakanlığı, Deniz Kuvvetleri ve Ticaret Savaşı İstihbarat Şubesi Tarih Birimi'nde çalıştığını hatırlatırken yayınlarının Sibirya'daki İngiliz çıkarını yayabileceğini ya da bölgedeki İngiliz çıkarlarına öncülük edebileceğini belirtir (Collins, 1996: 209-210).

¹⁷ Fakat Czaplicka, Avrupa ve Asya'ya barış geldikten sonra da Panturan probleminin "çor tartışılan bir sorun" olarak kalmaya devam edeceği görüşündedir. Ona göre Orta Asya'nın büyük ekonomik değişimler geçirmesi ve bunun için de ulusal birlik duygusunu geliştirmeleri gerektiğini ifade eder (Czaplicka, 1919: 120).

Türklerinin hayatına barış gelmeyecektir” (Czaplicka, 1919: 120). Yani Almanya’dan sonraki diğer hedefi, Rusya ve Ruslaştırma politikasıdır¹⁸.

Czaplicka, belirgin biçimde dönemin Panturan hareketini, Orta Asya Türk toplulukları için sıkıntılı bulur ve hareketi Osmanlı siyaseti çerçevesinde değerlendirir. Pantürk ya da Panturan hareketini, “Osmanlı Türklerini doğrudan ve Almanların dolaylı olarak çeşitli Türk dillerinin konuşulduğu tüm bu ülkelerde hakimiyet kurmayı amaçlayan, Türk ve Alman kamuoyunun en saldırgan kesimi tarafından desteklenen bir diplomatik etkinlik” olarak tanımlar (Czaplicka, 1919: 13)¹⁹. Czaplicka bu hareketi, “Osmanlı’nın şimdiye kadar hiçbir zaman ortak olduğu insanlarla tek hissetmediği” vurgusundan yola çıkarak “şüpheli” görür (Czaplicka, 1919: 11). Landau, onun kadar katı yaklaşmasa da Almanların gerek Rusya’yı zayıflatmak gerekse de Orta Asya’nın devasa zenginliğinden yararlanmak için Pantürkçülüğü ve Panislamizi kullandıklarını iddia eder; ancak Pantürkçülüğü Almanların “alet” olarak kullandığı fikrini abartılı bulur (Landau, 1999: 79).

Öte yandan Czaplicka, kaynak kullanımı ve çeşitliliği açısından bu iddialı çıkışları yapabilecek bilgiyi sunmaktadır. Örneğin Türk milliyetçilik tarihi bağlamında küçük bir detay olarak kalmış Türk Bilgi Derneği’ni, Genç Türklerin devriminden sonra Osmanlı devletinde kurulmuş, Osmanlı’nın siyasi planları için İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça kaynakları ve diğer Avrupalı bilim adamlarının araştırmalarını kullanan Avrupalı bir enstitü olarak siyasi ve bilimsel yönüyle tanımlar (Czaplicka, 1919: 13). Toprak’ın çalışmasına göre Türk Bilgi Derneği, 1913 yılında kurulurken, Fransa’dakine benzer akademiler kurmak amaçlanır. Necib Asım, Ziya

¹⁸ Rusya, Batı’daki sıcak denizlere inme hedefinin Kırım Savaşı’yla engellenmesinin ardından gözünü Orta Asya ve Uzak Doğu’ya çevirir. Asya’nın güneyinde İran ve Hindistan’ın başı çektiği güçlü bir İngiliz koloni alanı söz konusudur. Rusya’nın bu bölgeye yönelişi Britanya İmparatorluğu ile Çarlık Rusya’sını karşı karşıya getirir. Buna *Büyük Oyun (The Great Game)* denilir. Rusya’nın ünlü Trans-Sibirya Trenyolu büyük imparatorluğu bir uçtan diğer uca bağlama ve bütünleştirme anlamına geliyordu. İngiltere, İran ve Afganistan sınır politikaları ve 1904 Rus-Japon Savaşı’nda Japonya’ya verdiği destek ile Rusya’yı sıkıştırmayı başarmıştır (bkz. Siegel, 2002). Almanya’nın Bağdat-Berlin Demiryolu projesini engellemesi de pek farklı bir durum değildir. Denizci ve Asya’nın kolonyalist egemeni Britanya, karadan kurulacak bu bağlantıyı elbette kabul etmemiş ve engellemiştir (Ortaylı, 2004: 115, 136-137).

¹⁹ Czaplicka, *Tasvir-i Efkâr, Sabah, İkdâm, Zaman* gazetelerinden çeşitli makalelerin 1918 yılı *The New Europe, The Times, Münchener Post, Deutsche Tageszeitung Kreuzzeitung, Frankfurter Zeitung, Cambridge Magazin* dergilerindeki çevirilerinden faydalanmıştır (Czaplicka, 1919: 119). Aktardığı bilgilerden, 1918 İngiltere’inde Osmanlı’nın Ortadoğu, Kafkasya ılerleyişinin, Almanya ile ilişkisinin, Pantürk hareketlerinin dikkate alındığı da açıkça görülmektedir.

Gökalp, Yusuf Akçura, Mehmed Fuad, Tekin Alp (Moiz Kohen), Ömer Seyfeddin ve Rıza Tevfik başta olmak üzere dönemin Osmanlı aydınları öncüdür. Dil, tarih, felsefe, hukuk, edebiyat gibi konuların yanında Türklük çalışmalarına ilişkin makalelerin yer aldığı Bilgi Mecmuası'nı (1913-14) çıkarmışlardır (Toprak, 1987). Landau, bir bilim ve sanat akademisi olmasının yanında Derneğin, İttihat ve Terakki ile Osmanlı Devleti tarafından desteklenen “yarı resmi bir konumda” bulunduğunu ekler (Landau, 1999: 61).

Tarih bilgilerini dil çalışmaları ile sürdürürken Czaplicka, dönemin Türk diliyle ilgilenen isimlerini kaynak gösterir: Örneğin Mirza Kasım²⁰, İliya Nikoleyevič Berezin²¹, Otto Donner²², Charles de Ujfalvy ile Tekin Alp²³. Czaplicka'nın kaynakları, dönemin dil çalışmalarının ve tarih yazımının izlerini ortaya çıkarır. Kutadgu Bilig'den bahsederken yararlandığı Fransız tarihçi Cahun'un (1841-1900), *Introduction a l'Historie de l'Asie Turcs, et Mongols, des Origines a 1405* (1896) kitabı²⁴, Necib Asım tarafından Türkçeye çevrilmiş (Landau, 1999: 49), Yahya Kemal (bkz. Ayvazoğlu, 2002: 572), Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura gibi isimlerin Türkçülük fikirlerine esin vermiştir²⁵. Macar araştırmacı Armin Vambery (1832-1913) Czaplicka'nın Kutadgu Bilig için kaynak gösterdiği (Czaplicka, 1919: 27), Türkçülük hareketini etkilemiş bir başka isimdir²⁶. Landau'ya

²⁰ Asıl adıyla Muhammed Ali, İran'da doğmuştur. On yedi yaşında dil çalışmalarına yönelmiştir. 1806'da yaşadığı Derbend Ruslar tarafından işgal edildi. Direnişi engelleyemediği gerekçesiyle başkadi olan babası Hacı Kasım Bey Astrahan şehrine sürüldü. Burada İskoç misyonerlerle tartışmalara giren Hacı Kasım Bey, sağlığı bozulunca oğlunu yanına çağırır. O da misyonerlerle girdiği diyalogun sonunda Hıristiyan olarak Mirza Aleksandr Kazem Bek adını alır. Bir süre farklı yerlerde çalışan Mirza Kasım, 1828'de Kazan Üniversitesi Türk-Tatar Dili Kürsüsü'ne dönüştürülen bölümün başına geçti. Bu diller hakkında yaptığı yayınlar ile Avrupa'da tanındı (Kanlıdere, 2005: 162-163).

²¹ Mirza Kasım Bey'in asistanı olan Berezin, onun ardından 1846'da Türk Tatar Dili Kürsüsü'nün yönetimini devralmış bir araştırmacıdır (Eren, 1998: 190).

²² Ural-Altay dilleri üzerine çalışmaları olan Türkolog Donner (1835-1909), Thomsen'in eski Türk alfabesini okumasından önce Yenisey Yazıtlarının sözlüğünü yayınlamıştır (Eren, 1998: 148).

²³ Czaplicka, Tekin Alp'in *The Turkish and Pan-turkish Ideal* (1916) kitabına başvurur (1919: 13,16). Bu kitap, *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler? Büyük Türklük: En Meşhur Türkçülerin Mütalâatı* (1914) kitabının geliştirilmiş ve ekler yapılmış Almanca *Turkismus und Panturkismus* (1915) kitabından, İngiliz gizli servisi için çevrilmiş olan baskıdır (Landau, 1996: 26-27).

²⁴ Kitabın günümüz Türkçesi: Cahun, Leon. 2006. *Asya Tarihine Giriş: Kökenlerden 1405'e, Türkler ve Moğollar*. Çev.: Sabit İnan Kaya. İstanbul Seç Yayın.

²⁵ Akçura, Cahun'un bu ilgi gören çalışmasını “muğlak” bulur (Akçura, 1976: 40). Gökalp ise kitabın “Türkçülüğe dair temayüller/eğilimler uyandırdığı” fikrindedir (Akçura, 1976: 6).

²⁶ Czaplicka burada Vambery'nin orijinali Macarca olan *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen* (Kendi Etnolojik ve Etnografik

göre, Orta Asya dilleri ve halkbilimi hakkında eserlerinin yanında bir gezgin ve oryantalist olarak tanımlanabilecek Vambery, “Turan ve Pantürkçülük kavramlarını açıkça ilk popülize eden kişi”dir (Landau, 1999: 10)²⁷. Dolayısıyla Czaplicka’nın yukarıdaki sonuçlara ulaşması şaşırtıcı değildir.

Czaplicka, bölgenin Türk topluluklarının etnografisini anlatırken çeşitli sınıflandırmalara başvurmuştur. Örneğin “Sibiryaya Türkleri”ni Yakutlar ve Sibiryaya Tatarları olarak coğrafi kriterler üzerinden ayırır. Bazı Sibiryaya Tatarlarının Müslüman (*Mahometan*) diğerlerinin ise Şamanist ya da “Hristiyan Şamanist” olduklarını belirtir. Kitabın etnografiye ilişkin bölümünde aktarılan, Kuzey Altaylar’ın güneyinde –Küçük Altay denilen bölgede- Çungarya ve Doğu Türkistan arasında yaşadıklarını aktardığı Kerait halkı (*Kirei*) dikkat çeker. Onları, “saf Turan tipinin temsilcisi” tanımlamasıyla Altay Türkleriyle beraber anlatır. En temel farkları dindir. Keraitler, Nesturi misyonerliğiyle kabul ettikleri Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçmektedirler (Czaplicka, 1919: 57). İsenbike Togan, bir 13. yüzyıl kaynağına göre –Farsçadan geçen adlandırmayla- Keraitlerin, 1007 yılında krallarının Hristiyanlığa geçmesine ilişkin bir bilgi ile tarihte biliniyor olduklarını (Togan, 1998: 60), anavatanlarının bir belgede “Türklerin yaşadıkları bölgenin kuzeydoğusunda”, bir başka belgede ise Kırgızların güneydoğusunda, İrtiş nehri ile Altay dağlarının arasında tarif edildiğini aktarır (Togan, 1998: 62).

Czaplicka, Keraitlerden daha önce dil bölümünde de bahseder. Kendi döneminde yakın bir zamana kadar etkili olan yaklaşıma göre, Uygurların kendi harflerini oluştururken Nesturi keşişlerden etkilendikleri söylene de o, M.S. 5. yüzyılda Turan topraklarında etkili olan bu keşişlerin bir Süryani dili konuştuklarını aktarmakla beraber, bölgedeki Nesturi misyonerlerinin nüfuzundan emindir. Birçok açıklamayı belirttikten sonra, Yenisey yazıtlarının²⁸, 5. yüzyıl Süryanicesinden daha basit olan Semitik yazılar ya da M.S. 3. yüzyıldaki Arşaklı hanedanı (Part İmparatorluğu, M.Ö.247-M.S.224) döneminde kullanılan harfler model alınarak oluşturulduğunu iddia eder (Czaplicka, 1919: 25). Böylece dil ve alfabe konusunda döneminin bilgi ve tartışmalarının ayrıntılarını aktarır.

İlişkileriyle Türkler, 1885) kitabına başvurur. Onun Kutadgu Bilig hakkındaki esas çalışması *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik* (1870) kitabıdır; fakat Eren’e göre Uygur harfleriyle yazılmış olan Viyana yazmasını esas alan bu çalışmanın eksik ve yanlışları bulunmaktadır (Eren, 1998: 327).

²⁷ Eren, Czaplicka’nın bu kitabında Türk diyalektlerinin sınıflandırılması konusunda Vambery’i takip ettiğini özellikle belirtir (Eren, 1998: 134).

²⁸ Orhun Yazıtlarından daha önce keşfedilmesine rağmen ikinci planda kalmış olan Yenisey Yazıtları, yaklaşık 180 yazıttan oluşur. Adını Yenisey Irmağı’ndan alan bu yazıtlardan ilki, 1712 yılında Uybat Irmağı’nın kenarında bulunmuştur. Bilimsel olarak ilk kez Radloff tarafından 1895 baskılı bir kitapta yayımlanmıştır (Aydın, 2010: 89).

Czaplicka, Rus kaynaklarından yararlanarak hazırladığı Ek A bölümünde, bölgenin doğal kaynaklarından, minerallerinden, endüstriyel kaynaklarından detaylıca söz eder. Batı Sibirya'nın o sırada devam etmekte olan I. Dünya Savaşı (1914-18) sırasında büyük bir deneyim elde ettiğini, savaşın ilk aşamasında ordu kaynaklarının başlıca depolama alanı olduğunu, Rusya'nın geri çekilmesinden sonra Polonya ve Batı Rusya'dan birçok sanayisini, kömür kaynakları ve diğer hammaddeler yüzünden buraya taşıdığını aktarır (Czaplicka, 1919: 117). Kitabın son kısımlarında kendi görüşlerini, bölgenin siyasi ve sosyal atmosferini daha açık biçimde yansıtan Czaplicka'ya göre, Turan Türkleri, Çinlilerin *Huing-nu* dediği halka (Czaplicka, 1919: 62) en yakın topluluklardır. İran Türkleri *Hiung-nu* ya da *Tu-kiu* (Czaplicka, 1919: 61) bağıni kaybetmiş, en çok değişenler de Azerbaycan ve Osmanlı Türkleri olmuştur (Czaplicka, 1919: 108).

Sonuç olarak çalışmaları, Czaplicka'yı, Sibirya ve Orta Asya'nın tarihsel, kültürel ve sosyolojik bilgisine sahip tanınmış bir isim haline getirir. Öyle ki Czaplicka'yı bir Türkolog olarak nitelendiren Eren, kitabın yabancı ülkelerde ilgiyle karşılanmasına rağmen Türkiye'de gözden kaçırıldığını vurgular (Eren, 1998: 134). Czaplicka'nın nüfuzu, *Encyclopedia of Religion and Ethics*'te (1919) "Ostyaks, Slavs, Yakut, Samoyed, Siberia, Siberians, Sibiraks, Turks, Tungus" maddelerini yazmasıyla da görülür. Maddeler, önceki çalışmalarından çok da farklı değildir. Örneğin Türkler maddesi, *Orta Asya Türklerinin Tarihi ve Bugünü* kitabının özeti gibidir. Türk, Türkçe ve Türkik kelimelerinin, "Türkik dil ailesine mensup insanlar ya da Türkçe konuşan[lar] yönetiminde zaman zaman askeri tarihte görünür olan Asya kökenli insanlar olarak iki farklı anlamda" kullanıldığı tanımıyla söze başlar (Czaplicka, 1921a: 476). Liderlere yönelik vurgusunu ilerleyen satırlarda yinelerken, Doğu ve Batı Avrupa'da bulunan Türk topluluklarının liderlerinin adlarıyla anıldıklarını hatırlatır: Kıpçak, Nogay, Selçuk ve Osmanlı (bu kez *Osmanli*) (Czaplicka, 1921a:476).

Czaplicka, kitabında yüzeysel olarak değindiği Türklerin kökenine ilişkin efsaneye bu maddede eklemeler yapar. Kitabında, Avrupalı araştırmacılar tarafından Asyalı Türkler'den öğrenildiğini, Orta Asyalı Moğollar ve Türkler arasında çeşitli varyantlarıyla "halen" yaşadığını aktardığı bu efsanede, Türklerin kökenlerini bir dişi kurda dayandırdıklarını, bunun dişi kurt anlamına gelen Zena (bazen Bura) adında bir kadın da olabileceğini, ancak bugün efsanenin, "Muhammet hilali altında Türk standartlarıyla" benimsendiğini belirtir (Czaplicka, 1919: 14). Maddede ise efsanenin ilerleyişine odaklanır: Romus ve Remulus efsanesinin, Avrupa işgalinden sonra geri dönen Hunlar tarafından bölgeye götürüldüğünü savlayan De Guignes'e katılmaz. Efsanenin, aksi bir istikamette ilerlemiş

veya bağımsız olarak ortaya çıkmış olabileceğini, Çin kaynaklarından hareketle kurdun Türklerde, Roma örneğinden önce üretilebileceğini düşünür (Czaplicka, 1921a: 477).

Buna rağmen dönemin dünya antropolojisinde etkili olan köken arayışı yaklaşımın izleri, Czaplicka'da da görülür; bölgede bulunan kaya resimlerine ve dönemin sanatına dayanarak şunu söyler: “*Orijinal* Türkler, savaşla yaşayan ve kamp alanlarını sürekli değiştiren step göçebeleri değil, kendi arazilerine ve ormanlarına bağlı, besicilik ve tarım yapan ve köle işçiliği sistemini bilen, aynı zamanda konfederasyonlar kurabilecek ölçüde siyasi avantaja sahip[tir]” (vurgu benim, Czaplicka, 1921a: 478).

Orta Asya Türklerinin Tarihi ve Bugünü kitabında “Türkistan Türkmenleri” adlandırmasıyla İran Türkleri sınıflandırmasına aldığı Türkmenlere ek olarak, Türkler maddesinde Batı Türkleri sınıflandırmasında Anadolu Türkmenlerinden (*The Turkomans of Anatolia*) ve Yörüklerden (*Yuruks*) söz eder. Kitabından sonra üzerinde daha çok çalıştığı izlenimini veren Ramsay’ın *The Intermixture of Races in Asia Minor* (1917) eserini esas almışsa da sınırlı bilgiler aktarır. Her ikisini de göçebe tanımlamasına sokarken, Türkmenleri, Ramsay’le aynı şekilde (Czaplicka, 1917: 30) yazlık (*yaila*) ve kışlıkları (*kishla*) arasında göç etmeleriyle Yörüklerden ayırır (Czaplicka, 1921a: 481). Özetle bu kaynaklar ve Czaplicka, 20. yüzyılın başına gelindiğinde hem Anadolu hem de Orta Asya coğrafyası hakkında İngiltere’nin ne kadar geniş bir bilgi birikimine sahip olduğunu göstermektedir.

Yarım Kalan Bir Hayat ve Çalışmalar

1904 Şubatı, Japonya’nın Rusya’ya saldırması ile dolaylı da olsa Polonya’nın tarihinde değişime sebep olacak bir sürecin tarihidir. Savaşın Rusya’ya getirdiği büyük siyasi ve ekonomik kargaşa, özgür Polonya için mücadele eden grupları da güçlendirir. 1905 yılından itibaren hareketlere mensup kişiler ile Rus ordusu arasında çatışmalar yaşanacaktır. İşçiler ve köylüler, entelektüeller kadar etkindir. Avusturya Polonyası’nda hareketler yükselmektedir. 1914’te Polonyalılar, kendi ulus devletlerini kurabilecek sosyal ve siyasi alt yapıya sahip olmanın avantajıyla I. Dünya Savaşı’na girerler (Leslie, 1980: 65-104). Savaşın sonunda Polonya’nın büyük kısmı Versay Antlaşması ile 1919 yılında bağımsızlığını kazanmıştır. Czaplicka aynı yıl Polonya’ya ziyaretinde orada akademik bir kadro arayışına girmiş, fakat *yine* kadın olduğu için bir sonuç alamamıştır (Kubicka, 2015: 14).

1919 yılının sonunda ABD'ye geçen Czaplicka burada çeşitli üniversitelerde, enstitülerde Sibiryalılar, Polonyalılar, Ruslar ve Türkler hakkında konferanslar verir. Franz Boas dahi onun için bir iş arar. Czaplicka, ABD'de Amerikalı antropologlar, kurum ve kuruluşlar haricinde Polonyalı göçmenlerle de görüşür (Kubicka, 2015: 14). Tüm bu görüşmelere karşın bir iş bulamaz ve Henry Hall ile ilişkisi de bozulunca ilk olarak Polonya'ya, oradan da İngiltere'ye geçer.

Bristol Üniversitesi'ne kabul edildikten sonra Anatomi bölümü için bir ders vermenin haricinde, Orta Asya Türkleri ve Sibiryalılar hakkında da sunumlar yapar. Burada büyük bir antropoloji merkezi kurmayı, Asya, Afrika ve diğer kıtalarda araştırmalar yapılmasını sağlamayı planlar. "Kuzey Sibiry'a'daki etnografik ve coğrafi araştırması" nedeniyle Kraliyet Coğrafya Topluluğu'nun Murchison Ödülü'ne layık görülür. Ancak 1921 yılında durumu pek de iyi değildir; başvurduğu burslardan olumlu yanıt gelmez. Bristol Üniversitesi'ndeki işine devam edemeyecektir. 21 Mayıs 1921 günü fotoğrafçılıkta kullanılan bir kimyasalı içerek intihar girişiminde bulunur ve hayatını kaybeder (Kubicka, 2015: 14-15). Birçok akademik dergi ve gazetelerde, erken ölümü sonrasında anma yazıları yayınlanır (örn. Grayson, 1921: 252-253) ve Czaplicka'nın antropolojisi sona erer.

Sonuç: Bir Antropolog, ya da bir Türkolog?

Robert Marrett'in ölümünün ardından, yaşasaydı antropoloji için çok daha fazlasını yapabileceğini söylediği (Marrett, 1921:105) Czaplicka'yı intihara neyin sürüklediği belirsizdir (bkz. Collins ve Urry, 1997: 20). Onun hakkındaki birçok yazıda Henry Hall'a duygusal bir ilgisi olması ve onun evlenmesinin ardından hayatına son vermesi, kadın bir akademisyen olarak çektiği sıkıntıları gölgeler ve ölümünü adeta bir "duygusallık" kisvesine büründürür. Daha dikkatli bakıldığında, zamanının kadın hayatının bu döneminde çok daha büyük sorunları vardır: iş bulamamıştır ve projeleri kabul edilmemiştir. Tüm başarılarını, kadın olmasına rağmen döneminin zorluklarını aşarak gerçekleştirmiştir. Malinowski'nin kızı Helena Wayne, babasının kadın öğrencilerine saygıyla davrandığını ve çalışmalarını önemseydiğini aktarırken, onun döneminde dahi, kadınların akademik yaşama katılmalarının hatta üniversiteye gitmelerinin garipsendiğini belirtir (Wayne, 1985: 537). Bu dönem, artık etnografi yapan ve eğitilmiş antropologlar yetiştiren bir antropoloji geleneğinin yerleştiği bir zamandır ve Czaplicka'ninkinden çok daha sonrasındır.

Czaplicka'nın hayatı ve çalışmaları, 20. yüzyılın başında İngilizce literatüre, Rusya'nın kapsamında kalan Sibirya dünyasını ve halklarını kazandırmıştır. Asya kıtasının derinliklerindeki bu halkları, dillerini, tarihlerini, sosyal yaşamlarını anlamanın yolunu açan Czaplicka, tüm bilgi birikimini, yeteneklerini ve gücünü, evinde –Polonya’da- kullanmamış, İngiltere’ye ve Sibirya’ya gitmiştir. Döneminin antropolog ve etnologlarından farklı olarak egemenlik altındaki görece sakin bir siyasi zeminde yaşayan koloniler yerine, kolonizasyon politikalarının çekişme sahnelerinden biri olan, Rusya'nın yeni yeni keşfettiği ve bütünleştiği Sibirya coğrafyasına yönelmiştir. Metinlerinde, kolonyalist politikasını korumak ve sürdürmek isteyen İngiltere’ye bilgi ve fikir desteği sağlar; önerilerde bulunur. Bu üslubu, Malinowski ve Radcliff-Brown gibi İngiliz etkisindeki bölgelerdeki “ilkel” topluluklarda çalışanlardan kesinlikle farklıdır. Evrimciliğe yönelik açık sınıflandırmalarda bulunmasa da kültürel değişimin fazlasıyla farkındadır ve bunu temel alır. Sibirya ve Türk coğrafyasına, ekonomi ve siyaset penceresinden bakar. Fakat alan araştırmaları henüz başladığı ve işlevselcilik ya da yapısal işlevselcilik gibi kuramların (ve bu kuramcılarının) henüz güçlenmediği bir dönemdedir. Czaplicka, metinlerinde kuramsal tartışmalara girmek ya da bir kuramsal çerçeve çizmek yerine Şamanizm, Orta Asya topluluklarının tarihsel, coğrafi, linguistik özellikleri hakkında, betimleyici kabul edilebilecek bir resim çizer. Bunun muhtemel sebebi, Sibirya ve dolaylı olarak Çarlık Rusyası'nın bir koloni olmaması, aksine İngiltere için potansiyel bir rakip olmasıdır. Czaplicka'nın bu siyasi zeminin hayli farkında olduğu ve İngiltere'nin siyasal açıdan çatışmalı bir süreç yaşadığı Rusya ve Almanya'yı da katarak değerlendirmeler yaptığı söylenebilir. Başka bir deyişle onun ana hedefi, İngiltere'nin yöneteceği kolonilerde “ilkellik - uygarlık” kategorizasyonu ile egemen olabileceği bir süreç yönetiminin düşünsel bir parçası olmak değildir. O, kendi durumunun ve geçmişinin de etkisiyle, İngiltere kolonizasyonunun dış yüzeyinde oluşturulmuş bir mücadele alanında durur.

Araştırmalarını gerçekleştirdiği dönemde Çarlık Rusyası pek de sakin olmadığı gibi I. Dünya Savaşı ve Bolşevik Devrimi (1917), Rusya'yı bambaşka bir boyuta taşımıştır. Dolayısıyla Czaplicka, Çarlık Rusyası'nın yanında, Avrupa ve Asya'nın siyasi zeminini de yansıtabilmiş, dönemin karmaşık tarihini çok dilli bir harmanlamayla sunmuş, geride antropoloji, Türkoloji ve tarih çalışmalarına ışık tutabilecek bir bölge ve dönem etnolojisi bırakmıştır. Metinlerinde bu tip verilere ağırlık vermiş olması ve çalıştığı alanının bir İngiliz kolonisi (ya da muhtemel kolonisi) olmaması,

onun, alan araştırmalarıyla yeni bir aşamaya geçmiş olan İngiliz antropolojisinde tutunamamış olması ihtimalini de dūřündürür.

Siyasi ve ekonomik sūre ve koşullar, Czaplicka'nın siyasi çizgisini de belirginleştirir. Almanlara, Osmanlılara ve Ruslara yōnelik ağır eleştirileri, Polonya milliyetçiliği ve İngiltere'ye bağlılığı metinlerinde hissedilir. Benzer olarak Collins ve Urry de onun dil bilgisinin, milliyetçiliğinin ve savaşın, Czaplicka'nın siyasi ve gūndelik ilişkilerini belirlediği gōrūřindedir (Collins ve Urry, 1997: 19). Yani diğer bir deyişle doğduğu ve bağlılığını hiç kaybetmediği topraklarındaki Ruslaştırma politikası ve Alman baskısına karşı takındığı tutum, Orta Asya değerlendirmeleriyle örtūřür.

Türkoloji açısından ise Czaplicka, hem dōnemin dil çalışmaları hem tarihsel gelişmeler hem de Pantürkçülük ve Panturanizm gibi siyasi hareketler hakkında karma bir bilgiler bütünü oluşturur. Bōylece Osmanlı Devleti'ne, politikasına ve Orta Asya Türklerine dışarıdan bir bakışı da yansıtır. Ancak her ne kadar Pantürkçülük ve Panturanizm hareketlerini *sadece* siyasi bir amacın ürünü biçiminde sunmuşsa da Georgeon'un aktardığı üzere Türk milliyetçiliğinin ilk adımları, Pantürkistlerin özellikle Rusya asıllı –ođunluđu Tatar olan- gōmenlerle atılmıştır (Georgeon, 2006: 5). Czaplicka bunu da dolaylı olarak aktarır; örneğin Tatarlara ilişkin bilgiler verir; Orta Asya toplulukları arasındaki belirgin yerlerini, araştırmacılar ve sosyo-kūltürel yaşamlarıyla metinlerinde sürekli işler.

Czaplicka en büyük kavramsal etkisini ise şamanizm tespitleriyle yapmıştır. Rus kaynaklarını doğrudan aktaran bir köprü olmaktan fazlasını yaparak kendi yorumlarını ekler. Aynı zamanda şamanlık, kutup histerisi, transvestisizm gibi kavramların Batı'nın şamanizm çalışmalarında bilinmesine ve geliştirilmesine yol açmıştır.

Onun şamanizm, Türkoloji alışmaları ve sosyal antropoloji alanlarına yaptığı katkıyı ve kavramsal etkisini inceleyen bu makalede de gōrūleceđi gibi Czaplicka, Sibiryա halkları ve özelde Türkler hakkında çalışmalar yürütmūř bir antropologdur. Bölgeyi ve Türk topluluklarını, kaynakları ve insanlarıyla tanımlayan, aktaran, yorumlayan ve kendi siyasi pozisyonuna göre değerlendirmeyi tercih eden bir araştırmacıdır. Israrla, “ilkel” toplulukları çalışmaya yōnelen dōnemin antropolojik bakışını, Sibiryա yerli halkları açısından ele alan metinleriyle sosyal antropoloji tarihine de katkıda bulunmuştur. Marya Antonina Czaplicka, Polonya'nın bağımsızlığını önemseyen, dolayısıyla Almanya ve Rusya'ya karşı İngiltere'nin çıkarlarını da dūřünen, bir yandan da alan araştırmasına yōnelen bir kadın antropologdur.

Kaynakça

- Akçura, Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: TTK Basımevi
- Anderson, D. G. (2005). "The Collected Works of M. A. Czaplicka by David Collins, M.A. Czaplicka", *The Slavonic and East European Review* 4(83):766-767.
- Aydın, E. (2010). "Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Genel Sorunlar Üzerine Notlar", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl: III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 1. Cilt. Ümit Çelik Şavk (Ed.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi. 89-95.
- Ayvazoğlu, B. (2002). "Tanrıdağ'dan Hıra Dağı'na Uzun İnce Yollar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, T. Bora ve M. Gültekin (Eds.), İstanbul: İletişim Yayınları, 541-578.
- Buczynska-Garewicz, H. (1985). "The Flying University in Poland, 1978-1980", *Harvard Educational Review* 1(55): 20-34.
- Chadwick, N. K. (1936). "Shamanism Among the Tatars of Central Asia", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 66: 75-112.
- Chapman, W. R. (1998). "Arranging Ethnology: A.H.L.F. Pitt Rivers and the Typological Tradition", *Objects and Others: Essays on Museums and Material Culture*, George W. Stocking, Jr. (Ed.), Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 15-48.
- Collins, D. N. (1996). "British Interest and Interests in Siberia 1900-1922" *Revolutionary Russia* 2(9): 206-233.
- Collins, D. ve Urry, J. (1997). "A Flame Too Intense for Mortal Body to Support", *Anthropology Today* 6(13): 18-20.
- Czaplicka, M. A. (1911). *Olek Niedziela*, Warszawa: Sadowski.
- Czaplicka, M. A. (1914). *Aboriginal Siberia: A Study in Social Anthropology*, Oxford: Clarendon Press.
- Czaplicka, M. A. (1916). *My Siberian Year*, London: Mills and Boon.
- Czaplicka, M. A. (1919). *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day. An Ethnological Inquiry into the Pan-Turanian Problem, and Bibliographical Material Relating to the Early Turks and the Present Turks of Central Asia*, Oxford: Clarendon Press.
- Czaplicka, M. A. (1921a). "Turks", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, James Hastings (Ed.) Edinburg: T&T Clark, 476-483.
- Czaplicka, M. A. (1921b). "History and Ethnology in Central Asia" *MAN* 21: 19-24.
- Davies, N. (2005). *God's Playground A History of Poland: Volume II: 1795 to the Present*, Oxford: Oxford University Press.

- Dick, L. (1995). "Pibloktoq (Arctic Hysteria): A Construction of European – Inuit Relations?", *Arctic Anthropology* 32(2): 1-42.
- Diebtisch Peary, J. (1894). *My Arctic Journal: A Year among Ice-Fields and Eskimos*, London: Longman, Greens, and Co.
- Eliade, M. (1964). *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*, London: Routledge.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm: İlkel Esrime Teknikleri*, (İsmet Birkan, Çev). Ankara: İmge.
- Eren, H. (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü: I. Yabancı Türkologlar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Freed, S. A., Freed, R. S. ve Williamson, L. (1988). "Capitalist Philanthropy and Russian Revolutionaries: The Jesup North Pacific Expedition (1897-1902)", *American Anthropologist* 90(1): 7-24.
- Georgeon, F. (2006). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, (Ali Berktay, Çev). İstanbul:YKY.
- Gökalp, Z. (1976). *Türkçülüğün Esasları*, Mehmet Kaplan (Haz.), Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları. Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Graburn, N. H. H. (1998). "Constructing Cultures Then and Now: A Centenary Conference Celebrating Franz Boas and The Jesup North Pacific Expedition, 1897-1997." *American Anthropologist* 4(100): 1009-13.
- Grayson, G. W. (1921). "Anthropological Notes", *American Anthropologist* 2(23): 250-256.
- Hollimon, S. E. (2001). "The Gendered Peopling of North America: Addressing the Antiquity of Systems of Multiple Genders", *The Archaeology of Shamanism*, Neil Price (Ed.), 123-134.
- Hoppál, M. (2014). *Avrasya'da Şamanlar*, (B. Bayram ve H. Şevket Çağatay Çapraz., Çev), 2. Baskı, İstanbul: YKY.
- Jasiewicz, Z. ve Slattery, D. (1995). "Ethnography and Anthropology: The Case of Polish Ethnology", *Fieldwork and Footnotes: Studies in the History of European Anthropology*, Han F.Vermeulen ve Arturo Alvarez Roldán (Eds.), NY: Routledge, 184-201.
- Kanlıdere, A. (2005). "Mirza Kasım Bey", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, Cilt 30. 162-164.
- Kubica, G. (2007). "A Good Lady, Androgynous Angel, and Intrepid Woman: Maria Czaplicka in Feminist Profile", *Identity and Networks: Fashioning Gender and Ethnicity Across Cultures*, D. F. Bryceson, J. Okely, J. Webber (Eds.), NY: Berghan Books. 146-163.
- Kubica, G. (2015). "Maria Czaplicka and Her Siberian Expedition, 1914-1915: A Centenary Tribute", *Arctic Anthropology* 1(52): 1-22.

- Landau, J. M. (1996). *Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*, İstanbul:İletişim Yayınları.
- Landau, J. M. (1999). *Pantürkizm*, (Mesut Akın, Çev), İstanbul:Sarmal Yayınları.
- Leslie, R. F. (Ed.). (1980) *The History of Poland since 1863*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, A. P. (2011) “Bronislaw Malinowski (1884-1942)”, *Fifty Key Anthropologists*, R. Gordon, A. P. Lyons, H. D. Lyons (Eds.), London: Routledge, 141-146.
- Malinowski, B. (1967). *A Diary in the Strict Sense of the Term*. Routledge and Kegan Paul.
- Marrett, R. R. (1921). “Marie, A. de Czaplicka: died 27 May 1921”, *MAN 21*: 105-106.
- Ortaylı, İ. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Alkım.
- Peary, R. E. (1907). *Nearest the Pole: A Narrative of the Polar Expedition of the Peary Arctic Club in the S. S. Roosevelt, 1905-1906*, NY:Doubleday.
- Perrin, M. (2003). *Şamanizm*, 2. Baskı, İstanbul:İletişim Yayınları.
- Ramsay, W. M. (1917). *The Intermixture of Races in Asia Minor: Some of its Causes and Effects*, London: British Academy.
- Rivière, P. (2009). “The Formative Years: The Committee for Anthropology 1905-1938”, *A History of Oxford Anthropology*, Peter Rivière (Ed.), NY: Berghahn Books, 43-61.
- Schweitzer, P. P. (2001). *Siberia and Anthropology: National Traditions and Transnational Moments in the History of Research*, Habilitationsschrift. Eingereicht an der Human und Sozialwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien.
- Siegel, J. (2006) *Endgame: Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*, London: I. B. Tauris Publishers.
- Stocking, G. W. Jr. (1995). *After Tylor: British Social Anthropology 1888-1951*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Togan, I. (1998). *Flexibility and Limitations in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan, Ottoman Empire and Its Heritage*, Leiden:Brill.
- Toprak, Z. (1987). “Türk Bilgi Derneği (1914) ve Bilgi Mecmuası”, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, E. İhsanoğlu (Ed.), İstanbul; Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 247-254.
- Wayne, H. (1985). “Bronislaw Malinowski: The Influence of Various Women on His Life and Works” *American Ethnologist* 3(12): 529-540.
- Znamenski, A. A. (2007). *The Beauty of The Primitive : Shamanism and The Western Imagination*, Oxford: Oxford University Press.

KONFERANS DEĞERLENDİRMESİ / CONFERENCE REVIEW

**ANADOLU: “APE” EVRİMİNDE BİR KESİŞİM NOKTASI
PROF. DR. AYHAN ERSOY’UN ANISINA BİR SUNUM
(KONUŞMACI: PROF. DR. DAVID R. BEGUN, 3
KASIM 2017 CUMA, SAAT 14.00)**

Hakan MUTLU*, **Alper Yener YAVUZ****, **Erhan TARHAN*****

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Antropoloji Bölümü öğretim elemanları ve öğrencileri olarak, bölümümüzün merhum öğretim üyelerinden Prof. Dr. Ayhan ERSOY’un üçüncü ölüm yıldönümü anısına bir etkinlik düzenlenmesine karar verilmiştir. Bölümümüzle ortak bilimsel çalışmalar gerçekleştirmek üzere hâlihazırda Türkiye’de bulunan Toronto Üniversitesi Antropoloji Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. David R. BEGUN’a Prof. Dr. Ayhan ERSOY anısına bir konferans verme teklifini götürdüğümüzde büyük bir memnuniyetle kabul etme nezaketini göstermiştir.

Prof. Dr. Ayhan ERSOY’un da öncelikli çalışma alanlarından biri olan Miyosen hominoidlerinin evrimi üzerine 3 Kasım 2017 Cuma günü saat 14.00’te, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Muzaffer Göker Salonu’nda gerçekleştirilen konferansta, Dr. BEGUN, Anadolu Yarımadası’nın Miyosen Dönem boyunca ne tür hominoidlere ev sahipliği yaptığını ve Avrasya ile Afrika Kıtası arasında gerçekleşmiş olabilecek hominoid göçlerine dair en güncel kuramları ve bu kuramların temelinde yatan fosil kanıtlarından bahsetmiştir.

Düzenlenen bu etkinliğe, dekan yardımcılarımızdan Doç. Dr. Muharrem ÇEKEN ile Prof. Dr. ERSOY’un ablası saygıdeğer Nurhan ERSOY’un yanı sıra, Türkiye’nin farklı üniversitelerinden öğretim elemanları ile farklı bölümler de dâhil olmak üzere lisans ve lisansüstü öğrencileri katılarak

---

* Arş. Gör., M.Sc., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Paleoantropoloji Anabilim Dalı 06100 Sıhhiye – ANKARA | mutluh@ankara.edu.tr

** Arş. Gör., M.A., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, İstiklâl Yerleşkesi 15030 BURDUR | alpyeneryavuz@mehmetakif.edu.tr

*** Arş. Gör., M.A., Hitit Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Paleoantropoloji Anabilim Dalı 19040 Merkez – ÇORUM | erhantarhan@hitit.edu.tr

konferansı büyük bir ilgiyle izlemişlerdir ve soru-cevap bölümünden sonra tüm katılımcıların çok memnun olarak ayrıldıkları konferans sona ermiştir.

Oldukça verimli geçen ve hocamız Prof. Dr. Ayhan ERSOY'un anısına gerçekleştirdiğimiz bu anlamlı konferansı vermeyi kabul eden sayın Prof. Dr. David R. BEGUN'a, etkinliğimize destek veren çok kıymetli Dekanımız Prof. Dr. İhsan ÇİÇEK ve Dekan yardımcılarımız Doç. Dr. Muharrem ÇEKEN ile Doç. Dr. Necla TÜRKOĞLU'na ve tüm katılımcılara çok teşekkür ediyor, bölümümüzün düzenleyeceği diğer bir etkinlikte tekrar görüşmeyi arzu ediyoruz.

Anatolia: the Crossroads of Ape Evolution

A Presentation in Memory of Prof. Dr. Ayhan Ersoy

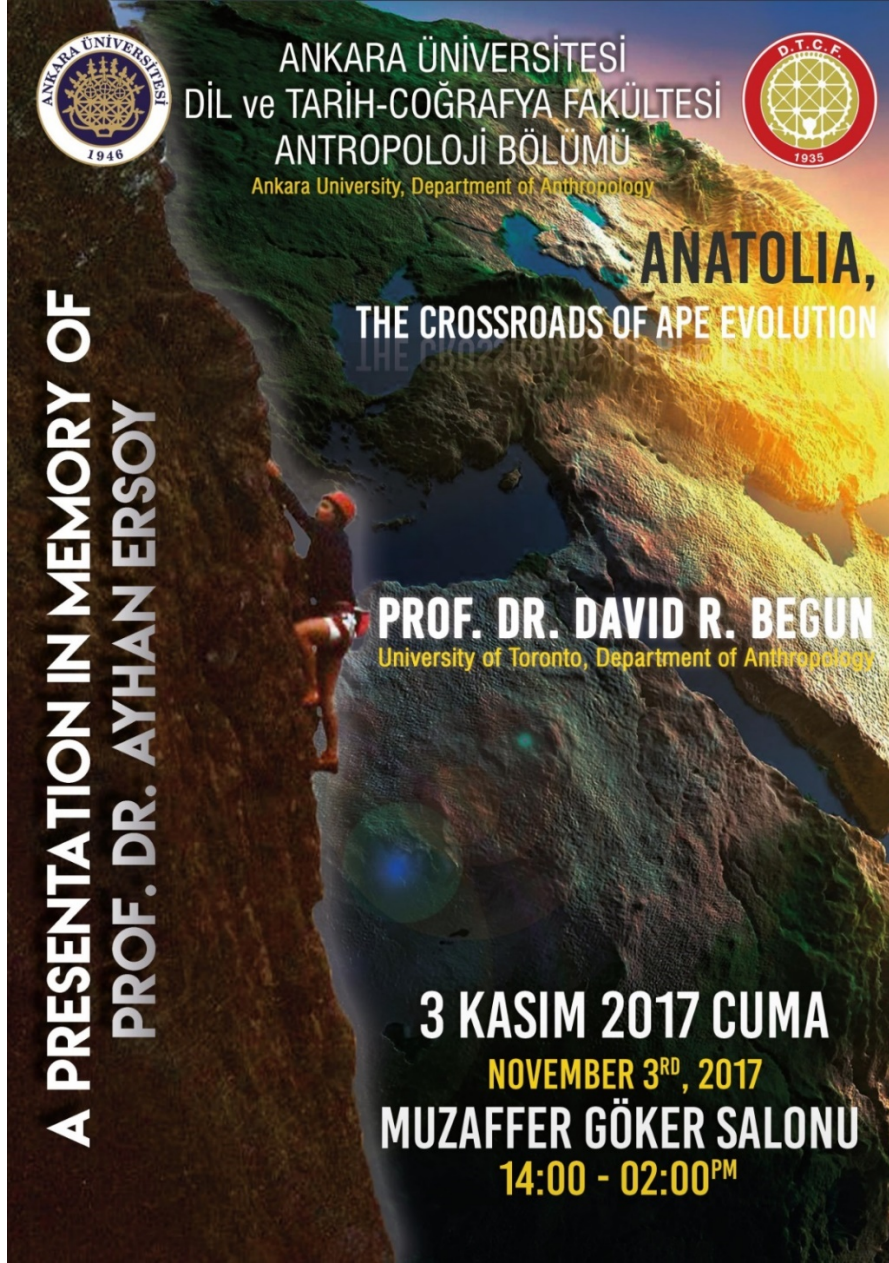
(Speaker: Prof. Dr. David R. Begun, November 3, 2017 Friday, 2.00 PM)

As the members and students of the Department of Anthropology at the Ankara University Faculty of Letters, we decided to make an organization in memory of late Prof. Dr. Ayhan Ersoy, a former member of our department. Prof. Dr. David R. Begun of the Department of Anthropology at the University of Toronto, who was already in Turkey for his scientific studies, has gladly and kindly accepted to give a conference after our offer to him.

The main focus of the conference, which was held on November 30, 2017 Friday at 2.00 PM at Muzaffer Göker Hall in the Faculty of Letters, was the evolution of Miocene hominoids, which was also one of the main foci of Prof. Dr. Ayhan ERSOY's studies. Dr. Begun mainly talked about the hominoid species that lived in Anatolia during Miocene. He also shared the fossil evidence and the most recent theories that are based on these fossil finds in order to explain the probable hominoid migrations that may have happened between Eurasia and Africa.

Ms. Nurhan Ersoy, who is the sister of Dr. Ersoy, the Vice Dean Assoc. Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN, many faculty members from various universities in Turkey and numerous undergraduate, graduate and postgraduate students have attended the conference. The intriguing presentation was closed with a Q&A session.

We would like to thank, once more, Prof. Dr. David R. Begun for accepting our offer and everyone else for attending this productive and meaningful conference organized in memory of Prof. Dr. Ayhan Ersoy. We would also like to thank our dean Prof. Dr. İhsan ÇİÇEK and our vice deans Assoc. Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN and Assoc. Prof. Dr. Necla TÜRKOĞLU, who kindly supported our organization. We are looking forward to meeting all of you in the first organization to come.

Resim 1. Konferansın Afişi (Konferans afişini hazırlayan Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü lisans öğrencilerinden sayın Talha Karabacak’a teşekkürlerimizi sunarız)

Resim 2. Katılımcılar

Resim 3. Prof. Dr. David R. Begun konuşmasını yaparken

Resim 4. Dr. Begun ve katılımcı grubu

Antropoloji Dergisi Yazım - Gönderim Kuralları ve Yazarlar için Bilgiler

1. Antropoloji Dergisi, yılda 2 sayı olarak yayımlanan, çift kör hakemli akademik bir dergidir.
2. Makaleler, derginin Açık Dergi Sistemi'ndeki sayfasına okuyucu/yazar kullanıcı kaydı yapılarak, bu sistem üzerinden yüklenmelidir. Sistemde makale yükleme yönergeleri bulunmaktadır. Açık dergi sistemi üzerinden yollanmayan ve **derginin yalnızca e-posta adresine yollanan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır.**
3. Yazarlar dergiye makale yolladıklarına, Antropoloji dergisine gönderdikleri makalelerin daha önce başka yerde yayımlanmamış olduğunu ve aynı anda başka bir dergide vey dergilerde değerlendirme sürecine sokulmamış olduklarını kabul etmiş sayılırlar.
4. Makalelerin yayımlanıp yayımlanmayacağına **yazar adı olmayan ve Word dosyasındaki yazar bilgileri silinerek** sisteme yüklenmiş makalelerin en az iki hakemin değerlendirmesinden sonra karar verilir. Değerlendirmeler sonucunda makalede düzeltme istendiği takdirde önerileri içeren raporlar yazarlara yine sistem aracılığıyla gönderilir ve ilgili düzenlemeleri yapmaları için belli bir süre tanınır. Eğer hakemlerden biri makalenin yayımlanamayacağı, diğer ise yayımlanabileceği şeklinde bir karar alırsa, editör makaleyi gerekli gördüğü üçüncü bir hakeme yollayabilir. Böyle bir durumda nihai karar son hakemin yapacağı değerlendirmeye bağlıdır.
5. Makale Başlığı **14 punto** büyüklüğünde, **sadece baş harfleri büyük** olacak biçimde ve **koyu harflerle** yazılmalıdır. Başlığın altına yazar veya yazarların isimleri **11 punto** ile **koyu harflerle** yazılmalı ve * işareti ile ilk sayfanın altına dipnot verilerek **kurum ve iletişim bilgisi/bilgileri** yazılmalıdır. Başlığı takiben sırasıyla makalenin Türkçe özü ve anahtar kelimeleri, ardından makalenin İngilizce başlığı, İngilizce özü (Abstract) ve anahtar kelimeleri (Key Words) **11 punto** ve *italik* ile yazılmalıdır. **Öz/Abstract/Anahtar Kelimeler/Key Words ibareleri koyu harflerle yazılmalıdır.** Makalenin tümü ara başlıklar dâhil olmak üzere **Times New Roman** yazı karakteri ile **1,1 satır aralıklı** ve **12 punto** olarak yazılmalıdır. Kelime sayısı, **dipnotlar ve kaynakça dâhil olmak üzere 10000'i geçmemelidir.**

6. **Özler 200'er kelimeyi geçmemeli ve anahtar kelimelerin sayısı en fazla 5 olmalıdır.** Başlık, yazar adı, özet, anahtar kelimeler ve metnin ilk paragrafı soldan aynı hizada olmalıdır. **Ana metin başlarken ve makale içindeki başlıkların altında yer alacak ilk satırda paragraf girişi yapılmamalıdır.** İlk paragraf girişleri her başlığın ikinci paragrafı ile birlikte yapılmalıdır.
7. Makale içinde kullanılan resim/fotoğraf/grafik gibi görsel malzeme metin içerisinde **ilgili yerde ve resim altında** Resim 1, 2.../ Figür 1, 2... biçiminde numaralandırılarak ve kısa açıklama ile sunulmalıdır. **Metin içerisinde kullanılan tablo ismi tabloların üzerine** Tablo 1, 2...biçiminde yazılmalıdır
8. Yazarlar makale içerisinde kendi üretimleri olmayan görsel malzemeyi kullandıkları takdirde resim altında kaynak göstermekle ve varsa yayın hakkını elinde tutanlardan izin almakla yükümlüdürler. Yayın hakkı ile ilgili çıkabilecek sorunlarda makale geri çekilecektir, yayımlanmışsa yayından kaldırılacaktır.
9. Dergilere gönderilecek bilimsel yazılarda, ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile COPE (Committee on Publication Ethics) standartları dikkate alınmalıdır.

10. Alıntılar ve kaynak gösterme:

- Makalede diğer kaynaklardan yapılacak **alıntılar 40 kelimedен kısa ise çift tırnak içinde "....." biçiminde ve metinle birlikte verilmelidir. 40 kelimedен fazla olan alıntılar sağ ve soldan 2'şer sekme içeride olacak şekilde ve tırnak işaretleri olmaksızın 11 punto** ile yazılmalıdır. Alıntı yapılan metinde aralarda bazı cümleler atlanıyorsa atlanan yer [...] şeklinde belirtilmelidir.
- Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalıdır. Dipnot yalnızca ana metin içerisinde yer alması uygun görülmeyen ve metnin akışını bozacak notlar için kullanılmalı ve **10 punto** ile yazılmalıdır.
- **Metin içerisinde ve dipnotlarda kullanılan kaynakların hepsi kaynakçada yer almak zorundadır. Aynı şekilde kaynakçada verilen kaynaklara ise metin içinde atıf verilmek zorundadır.**
- **Makalelerin hem metin içi, hem de metin sonu kaynaklarında "&" ve "et al." ibareleri olmamalı, bunların yerine "ve" ile "vd." ibareleri kullanılmalıdır.**

- Üç ve üçten çok yazarı olan kaynaklara atıfta bulunurken "**ve diğ.**" yerine "**vd.**" kısaltması kullanılmalıdır.
- "*et al.*" ibaresi kullanılmak zorundaysa, diğer Latince kısaltmalarda olduğu gibi *italik* yazılmalıdır.

Metin içi kaynak gösterme örnekleri

- **Tek Yazarlı kitap:** ... (Clastress, 2000: 23) ... / ... (Clastress, 2000) ... / Clastress'e (2000: 98) göre ...
- **İki yazarlı kitap:** ... (Sokal ve Brichmont, 2002: 47) ...
- **İkiden fazla yazarı olan kitap:** (Özcan vd., 2009: 67)... / ... (Black *et al.*, 2006: 39)....
- **Atıf yapılan kaynaklar birden fazla ise, sıralama kaynakların yıllarına göre yapılmalıdır artan şekilde yapılmalıdır:**
... (Poulantzas, 1979; İnalçık, 1985; Mardin, 1989) ...
- **Yazar adı kurum ise:** ... (Türk Tarih Kurumu [TTK], 2000) ...
Ayı kaynak metin içinde ikinci defa geçtiğinde: ... (TTK, 2000) ...
- **Yazar adı yok ise:** (Anonim, 1928: 34)
- **Tarih yok ise:** (Yazar adı, bt: sayfa) *bt= bilinmeyen tarih*
... (Shanjibatti, bt: 69) ...

KAYNAKÇA

Metin içerisinde ve dipnotlarda kullanılan kaynakların hepsi kaynakçada yer almak zorundadır. Aynı şekilde kaynakçada verilen kaynaklara ise metin içinde atıf verilmek zorundadır.

Kişisel iletişim / *Personal communication* olarak verilen atıfların kaynakçada belirtilmesine gerek yoktur.

Eserler, yazarların soyadına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

Kitap adı *italik*le yazılmalı, varsa çevirmen adı belirtilmelidir.

Kullanılan kaynağın yazarlarından sonra parantez içinde yıl kullanılmalı ve ardından nokta (.) konulmalıdır.

- **Tek yazarlı kitap:** Ingold, T. (2000). *The Perception of the Environment*, London & New York: Routledge.

- **İki Yazarlı kitap:** Kitap ikiden fazla yazarlı ise son yazardan önce “ve” kullanılmalıdır.

Sokal, A. ve Brichmont, J. (2002). *Son Moda Saçmalar: Postmodern Aydınların Bilimi Kötüye Kullanmaları*, M. Baydur ve O. Onaran (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

- **Çeviri kitap:** Geertz, C. (2010). *Kültürlerin Yorumlanması*, H. Gür (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.

Kitap bir başka dilden İngilizceye çevrilmiş ise “Çev.” ibaresi yerine “Trans.” ibaresi konmalıdır

Foucault, M. (2001). *The Archeology of Knowledge*, S. Smith (Trans.). London & New York: Routledge.

- **Aynı yazarın birden fazla eseri:** İlk çalışma önce yazılır.

Ingold, T. (2000). *The Perception of the Environment*, London & New York: Routledge.

Ingold, T. (2011). *Being Alive*, London & New York: Routledge.

- **Yazarın aynı tarih içerisinde yayımlanmış birden fazla eseri:**

Kaynakçada bir yazarın aynı tarihli eserleri a, b, c, gibi gösterilmeli ve aynı uygulama metin içerisinde bu biçimde yer almalıdır.

Geertz, C. (2010a). *Kültürlerin Yorumlanması*, H. Gür (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.

Geertz, C. (2010b). *Yerel Bilgi*, K. Emiroğlu (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.

- **Derleme kitapta makale:** Yazar adı, tarihi, makale adından sonra kitap adı italikle yazılır. Kitap adını takiben editör isimlerinin baş harfi (eğer birden fazlaysa aralarında boşluklarla) ile soyadları belirtilir ve parantez içinde (Ed.) ibaresi kullanılır. Birden fazla editör varsa kaynağın diline göre Türkçe için yine (Ed.), İngilizce diğer diller için (Eds.) kullanılır. Çok editörlü kitapta son editör adından önce “ve” eklenmelidir.

- Tek Editörlü kitaptan makale:

Cengizkan, A. (2009). “Cumhuriyet Dönemi Kamusal Mekânları İçin Bir Çalışma Programı”, *Başkent Üzerine Mekân-Politik Tezler: Ankara'nın Kamusal Yüzleri*, G. A. Sargın, (Ed.). İstanbul: İletişim Yayınları, 215-245.

-Birden fazla editörlü kitapta makale:

Myers, F. (2006). “Primitivism, Anthropology and the Category of Primitive Art”, *Handbook of Material Culture*, C. Tilley, W. Keane, S. Küchler, M. Rowlands ve P. Spyer, (Ed.). London: Sage Publications, 267-285.

- Dergide makale:

Makale adı “...” işareti içine alınarak, dergi adı ise italikle yazılmalıdır.

Dergi adını takiben önce cilt numarası **italik olarak**, ardından parantez içinde varsa sayı numarası **normal yazı** ile verilmelidir.

Bakker, P. (2012). “Romani Genetic Linguistics and Genetics: Results, Prospects and Problems”, *Romani Studies* 22(2), 113-140.

Yediden fazla yazarı olan makalelerde ilk altı yazar kurallar çerçevesinde yazıldıktan sonra “, ... , “ ibaresi konulur ve sonrasında son yazarın adı eklenir.

Flickman, T., Rasoul, M., Tennes, P. A., Norman, F. A., Delilah, T. D., Yuhsin, J., ... , Menes-Companero, M. C. (2017). “What we have learned from reading the rules?”, *Journal of Nonsense* 1(7), 1-31.

- İnternette erişilmiş dergide makale: Diğer dergi makaleleri gibi yazılmalıdır ve sayfa numaralarının ardından parantez içinde makalenin varsa DOI adresi belirtilmelidir.

Harries, J. (2010). “Of bleeding skulls and the postcolonial uncanny: bones and the presence of Nonosabasut and Demasduit”, *Journal of Material Culture* 15(4), 403-421.
<https://doi.org/10.1177/1359183510382962>

- Çevrim içi/Online gazete makalesi: Makalenin yazarı ve yazının yayım tarihi açık tarih yazılmalı, gazete adı *italik* yazılmalı ve gazete adından sonra makaleye erişim tarihi ve makalenin bulunduğu internet adresi parantez içinde belirtilmelidir.

Yılmaz, Y. M. (9 Ocak 2006). Antalya'nın Bir Simgesi Zaten Var!
Hürriyet. (Erişim: 17 Ocak 2012,
<http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/3759391.asp>)

- **Gazete makalesi ya da haberi:** Türker, Y. (2 Şubat 2003). Godot'nun 50 Yılı. *Radikal İki*, 3.

- **Ansiklopedi Maddesi:** Ansiklopedi İngilizce ise, "içinde" ibaresi yerine "in" ibaresi eserin isminden önce konulmalıdır.

Özsoy, E. D. (2003). Evrimsel Biyoloji. *Antropoloji Sözlüğü* içinde (varsa cilt no, 301-302). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

-**Tezler, yayımlanmamış çalışmalar:**

Avcıoğlu, Ş. G. (2010). *Küresel Bilgi Teknolojileri ve Değerler: Ankara'daki Akademisyenler Üzerine Bir Uygulama*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı.

- **Broşür:**

T.C. Sağlık Bakanlığı. (1999). *Sağlıklı Beslenmede On İki Adım* (4. Baskı) [Broşür]. Türkiye Halk Sağlığı Kurumu, Obezite, Diyabet ve Metabolik Hastalıklar Daire Başkanlığı: Yazar.

-**Film/Video:** Film ya da video kaydına erişim sınırlı ise yapımcı adından sonra en sona filmin ulaşıldığı adres bilgisi parantez içinde verilmelidir.

Michael Curtis (Yönetmen) (1942). *Casablanca* [Film]. United States: Warner Bross Pictures.

NOTLAR

Kaynakça hazırlanırken emin olunmayan durumlarda *American Psychological Association (APA)*'nın 6. versiyonundan yararlanılabilir.

Antropoloji Dergisi'ne makale yollayan her yazar/yazarlar, makalesinin kaynakçasını kendi düzenlemeyi kabul etmiş sayılır. Kaynakçası kurallara uymayan makaleler yazara/yazarlara, düzenlenmeleri için geri gönderilecektir ve bu ne yazık ki değerlendirme sürecini uzatmaktadır.